

Tartalom

LIX. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

2005. ÁPRILIS

JUHÁSZ FERENC: Kozmosz-gyűjtemény sejtelemvirág	3
TANDORI DEZSŐ: A muszáj-elmerengő	18
NAGY GÁSPÁR: Te Istenre bízta... ..	22
MARNO JÁNOS: A bal flótás	24
JÓKAI ANNA: Por és Istenpor (Az istenalakú hiány József Attila költészetében)	40
KOVÁCS ANDRÁS FERENC: A disznó éji dala	52
BÓKAY ANTAL: A késő-modern én konstrukciója (Egy új költői stratégia megalapozása József Attilánál)	53
TVERDOTA GYÖRGY: Zajtalanul és félelmesen – Végül	70
TORNAI JÓZSEF: József Attila pillantása	78
LENGYEL ANDRÁS: A Súlyom Janka-epizód (Egy József Attila-rögtönzés tanulságai)	81
TÓTH ÁKOS: A 'vad' én nyomában (Esszé és hajsza)	86
FRIED ISTVÁN: Az ám, Hazám! (József Attila meglelte-e hazáját?)	96
N. HORVÁTH BÉLA: A Szabad-ötletek olvasatai	102
JÁSZ ATTILA: belső falbontás (avagy J. A.-törmelékek)	110
PRÁGAI TAMÁS: Gazdaságosság és halálösztön József Attila költészetében	114
SIMAI MIHÁLY: Mióta tested lett a Fény	124
KASS JÁNOS: Attila József: „Gut war er, heiter...” (József Attila németül)	127
SZŐKEFALVI-NAGY ERZSÉBET: „Munka nélkül?” – avagy: nyomozás a versek eredetije után	129

PÉTER LÁSZLÓ: A József Attila-kutatás helyzete és tenni- valói (Az újabb szakirodalom)	130
FÜZI LÁSZLÓ: A gondolat súlya (Lengyel András: „...gondja kél a gondolatban” – Az értekező József Attiláról)	143
LŐCSEI PÉTER: Lehet-e? (József Attila a középiskolában)	147
ÁRPÁS KÁROLY: Középiskolás fokon	151
LAMI PÁL: József Attila tanítása	154
<i>Szerkesztői asztal</i>	a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

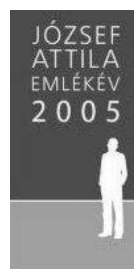
KASS JÁNOS József Attila-illusztrációi a címlapon,
a 23., 77., 95., 109., 113., 126., 128., 146. és a 156. oldalon

DIÁKMELLÉKLET

ALFÖLDY JENŐ: Személyes és közös múlt
(József Attila: A Dunánál)

Különszámunkat
az NKÖM
Nemzeti Évfordulók Titkársága
támogatta.

kasztás helye.)

gének arcképe.
phie de sa femme.

Az útleveél birtokosának aláírása. — *Signature du titulaire.*

József Arka

Feleségének aláírása. — *Signature de sa femme.*

Az útleveél kiállító hatóság
aláírása:

Signature de l'autorité délivrant le passeport:

[Signature]

ny. kir. rendőrtanács

JUHÁSZ FERENC

Kozmosz-gyűjtemény sejtelemvirág

J. A. 100.

Mondanám tízszer,
mondanám százszor,
mondanám ezerszer,
mondanám tízezerszer,
mondanám százezerszer,
mondanám milliószor,
hogy mennyire szeretlek!
Hogy szeretlek és sose láttalak.

Fény-alak, gyász-alak, köd-alak, úr-alak,
hit és bánat-salak,
bűntudat csoda-vak.
Könny a nagy fekete kalap alatt.

Eltört hit-ág, zűrzavar-tisztaság.
Pontos tudat, szigorú pusztaság,
világszerkezet édes ifjúság
bajuszos temetője,
ménések, kondák, nyájak és csordák zöld legelője,
behavazott szikrázó fénytörés-lepedője.

De sose láttalak!

Csak sírod volt,
csak kicsi, elkoszlott sírod volt
vezeklésem, bűnöm és szerelmem
elhagyott temető-oltára mindig,
csak pici proletár-sírod a Kerepesi Temetőben.

Átkoztak is érte
és büntettek is érte,
amiért kínomban
kimondtam
hogy hol vagy:
disznóöléskor bőrről lekapart szőrösomók:
mint egymilliárd fekete pók kazla,
száraz, kiégett fű-csomagok,
penészes fekete falevél-érszitalapok,
kapillárishátú síkmozaik-falevelek,
rothadt és tört tüskés virágszárak,
virág-halsontvázak,
barna madárcsontváz-kórók,
rozsdakút konzervdobozok,
levágott-nyakú olajos-flakonok,
zöld vízpenész puha-pénzű befőttesüvegek,
gyűrt sárga penész kötelek
alatt,
s a síron lepkemoly,
hangyalánc-kitinuborkacsorda,
csapokkal és övekkel összehorgolt vonaglás-horda,
vonulás-érszál,
mint egy végtelen kihullott barna asszonyi hajszál,
feketemozaikos vérzománc-pajzs temető-bogár,
vakondtúrás földmorzsa szürke tevepúp,
sírmélyi tevecsorda lélegzőpúp-kútja,
meg a szalmaszöcske
rózsaszírom-hártyaszárnya,
lila hátpöttye, veseszemén lila pöttye:
az ikrás látó-vesén,
combpöttye, potrohpöttye, az ibolya-fény,
s az egész sír-lukon:
a korhadék-zátanyon
a lassú szélben ringó, rezgő, lobogó
fönnakadt pókháló-hajó.

S lent te a nyirkos földsúly-ködben
a reszkető óriás pókháló-hajó,
a pókfonál csipkekastély-hajó
alatt: fekete könnyem.

Pedig csak a földben.

*Meg a mindenség-illatú,
mindenség tűzdübörgés-szövésű könyvben.*

*Minden,
amit magammá hittem
verseidben.*

*Szívedben megfürösztem sorsomat.
Szívemben megfürösztem sorsodat.*

*Szívedben fölemészttem sorsomat.
Szívemben megemészttem sorsodat.*

*A Kozmoszban,
mint egy madárbögyben,
mint egy tehén-előgyomorban.*

Nem visztek könnyen!

*Hányszor gondoltam Gyönyörű Vad,
hogyha élnél:
megkeresném nyitott ajkadat,
hogy szádba leheljem a forró reményt,
belső éjedbe a kinti csodafényt,
ahogy az öntudatlant szájjal lélegeztetik,
a szó-megálltat vasalós árammal ütik,
hisz önmagadba hullva árvaabb vagy az éjnél,
hiszen még nem vagy éjfél,
csak merev, dermedt halál-kőtudat.
Ne hagyd magad!*

*De hát nem vagy,
hiszen örök vagy,
mint a sohase-múló világegyetem.
Az örökös lét-türelem, létezés-gyötrelem.*

*Hogyha testeddel élnél
szemedbe mondanám*

hűségem, mint a szerelmesek teszik,
pupilládba folytatnám forrás-küldeményem,
habzás-kevély tajték-küldeményem,
szájadba csurgatnám hit-édességem,
mint a meleg édes nyálat.
Dehát csak sírhatok utánad.

Mert mi jutott neked?
Az ihlet, a düh, a láz, az áldás, a belső-kígyómarás,
a jövő-kifosztás, mint a méhkaparás.
Halál-küret
élet-szüret?
A kényszer, a képzet, a klasszikus ének,
meg a városszéli, város-belső, falu-szegények,
meg a zűrzavar-szerkezet kiigazítása,
az úri társadalom-kása,
te Szorongás-Virág,
kétszer eltört Hit-ág,
kényszerképzetekből üldözés-félelem,
a velem-vagy-nem-vagy velem
te Alig-győzelem
Mindig-győzelem.

Vers-létezőid szikráztak merészen
mint a valóság-gömbblátó látomás-dülledésben
a szivárvány-csönd barna-pázsit légyszem.

Szikrázik a végzet világegyetem-egészen,
mint a napfényben a morzsa-kazetta-gömb légyszem.

Ki vagy te?
Ki voltál?
Öröküdvösség-tál.
A Kozmosz Grálkelyhe örök habzás-ének,
Tündérek, angyalok, tünemények
szív-pokla, szenvedés-bozsgás,
zsúfolásig-tömött nyafogás-szenvedélyek
üvegtemető-pokoljég nyüzsgés-öble,
a szív-belső kamráiban a hárfák között,
mintha egy óriás befőttesüvegben

százmilliárd szűnyog egymásba kavarodva sír,
hártyásan, csáptollasan, kristálybab-szemekkel,
föltekert szívóka ajakalsó-ormányosan,
te barnával kitömött üvegtemető
akiben fuldoklik a bűn-teremtő
Elképzelt Hazug Éden,
üvegfalig kövéren,
mintha levágott asszonyhajjal lenne a befőttesüveg kitömve,
hajgombócok hömpölyögnek kitínesen zörögve és csörögve,
s köztük a kardok: két kitépett libatoll.
A belső uszonyok.

Ó, te Megváltó Hit, Vereség, Értelem!
Te csatavesztes Győzelem-Türelem!

Szavad nem vált súlypiheköddé.
A világegyetem-gyász kozmikus fénye,
a világegyetem-gyász fényszövetség-reménye,
az űrhideg sötét örök fényvirág-gyűjteménye
voltál és vagy mindörökké.
Fény,
kozmosz-gyűjtemény sejtelemvirág,
lét-szegény
élet-szomjúság, sivár vágy-szomjúság,
kopár rózsaság,
kőrózsa-toronyifjúság
te világból világ,
te világban világ.

Lángtiszta Láng.
Szigorú Rózsaszegélyű, Rózsasziromhús-peremélű
Láng,
hiszen Világ.
Isten tág szájöblében
végtelen-tűz örvénycsiga-Éden:
gyönyörű kozmosz-gyűjtemény sejtelemvirág.

Bevallom Édes Szomorú Éden:
lebegtem szívedben,

*mint a magzat az anyaméhben,
forogtam, rúgtam, rózsza-ragyogtam,
pirosan mosolyogtam,
hüvelykujjam szopva kuporogtam,
vizeltem
és méh-vizedet ittam,
tebenned
védelmed
voltam
és nyitott szemekkel néztem a szív-hason át,
mint gyermek a világító anyahason,
a magzatvízzel telt légyszem-dülledt hason,
mintha kristálydinnyébe ültem volna:
várva a csillagra, a napra, a holdra
és boldog voltam abban
az anyahas-kristályanyagban
és szíved tenyereddel simítva szóltál,
kristályváram és védelmem voltál,
mint a petróleumlámpa-üvegcilinder
forró üvegkéménnyel védted lángomat,
hisz benned ültem
a puha zselékristályban a csöndet hegedültem,
s úgy néztem a sárga dinnye-kristályon át
hogymilyen a világ,
a kinti világ,
hiszen gonosz is, meg jó is,
képzelt is, meg való is,
üt és simogat, háton-lapogat
óriás rózsaléc-vonalszerkezet tenyerével,
te, véredből vérem,
szerencsétlen szemérem
akiben voltam, s akiben vagy,
fömláldozó és áldozat
aki egy voltál nemzésed hitével:
világra-értem szívedben,
hogymáltalad megszülessek,
kezdetből végzet lehessek,
ember-kezdeményből ember,
rizsszemnyi kezdetből, aminek bal alsó kezdet-csücskén
már a szív dobog:*

160-at ver, hisz tudja érni fog,
s legyen a nemző-csókból ember,
mindig Augusztus és sose December,
mindig tavasz és sohase tél,
ember, aki él, teremt, temet, öl, büntet és ítél,
hogyan folytassam a lét-lényeget
akit a valóság tobzódva gyűlöl és szeret,
lehessek másik világ:
ahogy a faágból kinő a faág
s azon a zöld mézgyertya rügy,
zöld erezet-síktollas zöld levél, habcsésze csillag-virág.

Szív, ne ásíts még, le ne feküdj!

Szükséged van a fényre!

Ébren, élve.
Nem halottan,
mint a halál a halottban.

Tudod
halott:
mosónő volt az én anyám is.
Előtte cselédlány, zsákgyári munkás,
malterosláda-cipelő napszámos a kőműveseknél.
Amikor benne laktam,
vért tőle kaptam
hasa akkora volt, mint egy óriás
sáskapotroh, pókpotroh,
szinte a földig ért
a szeméremszőrzet fölötti magzattűz hasbőr-buborék
s görnyedten emelte
izzadtan, nyögve, a nehéz gőzben elkeveredve
a nagy sárga, fadugós mosóteknőt a bakra,
a forró vízzel telt cinvödröt a cementpadlót mezítláb tapogatva
súly-lágyan,
mint akiben világít az áram.
Benne éltem
amit tett értem.
S most már hiába kérdelem:

*nem felel, csönd-válaszol a sírmélyi rózsamagányban
az Idő Adósa,
a Rózsa, a Rózsa, a Rózsa!
Mert csodatűz rózsakert volt
a most már csontváz-koponya mélység.*

Nehezebb, mint a szegénység.

*S én is gyúrtam a habos, lúgköves vízben a vásznat,
ha hétköznapi volt, ha vasárnap,
s a gőzölgő, bugyborékozó rézüstben
kavartam hatalmas fakanállal
a fortyogó vízben a szennyes köpenyeket, törülközőket,
venyigét törtem a lángoló üst-barlangba,
amin füstölt, hólyagzott a köpésnyál páraláz habja,
kékitőztem, teregettem, időm temettem,
s közben az udvarra futottam,
angyalok szárnyából volt a talpam,
s nyaltam az orgonaágról a derszórhernyó telet, mint havat az őzek,
s ettem a növényi fehér csipkehab-palacsinta
bodzavirágot, fény-szíveket haraptam,
s lecsípve ettem a zöld mályvavalel ér-ágas hónaljából
a pici, kerek
mályvakenyeret,
a zöld hónalj-árny vesét.*

S kukorékolt a zománc-szivárványkakas, meghágta új kedvesét.

*S a Tópart utcai sárban,
hidegláz záporában,
apám hóvihar angyalvihogásban
ment hajnalonta munkába Budapestre:
fekete gumikalucsniban,
szürke, gombos posztókamásniban:
cúgoscipőjét védő rovarpáncéllal fedve,
s jött haza részegen minden este,
mert behorpadt lapos bal-háta olyan volt,
mint a sárgán fogyó hold,
fénylett, mintha zöld falevelet ragasztanak,
hátgödrébe tapasztanak,*

egy kagylóhéj-belső gyöngytál-üregébe.
Pedig ő volt a béke
és mi a rettegés,
a halálfélelem, a balta-védelem,
fájt neki, mint a titkolt szerelem
és tudta és mégse hitte
hogyan a földmély-úrba vitte
a nagyfröccs, meg a rex!
Ó, te nyúlánkan görbe embertest-fűszál,
szőkeszép, szeplőpettyes galambszárny:
munkás-Szent Ferenc!

Ó, te Fiú!
hát mi jutott neked?
A bárányhimlős, láz-részeg néma úr,
a megrugdosás kívül-belül,
meg életszigorú, tisztaság-szomorú éneked!
Mindig köszörült kés és sose koszorú.
Halál-köszörű,
árnyékos derű.
Látomás-selymű mámor
az anyag-gyász világból.

Mi jutott neked?
A Minden!
A Semmi!
A vágy a vonat alá menni.
Sín-ágyon feküdni.
Csókolni és nem üzekedni.
Mennyei lépésmézet enni:
kiszopogatni a viaszcellák sárga
puttonyaiból az édes túlvilágot.
A hűtlenség-hűség, a képzelt szerelem,
meg a téli sírverem.
Mindenféle vágy-keverék
világsorskerék
szívörvénnyel valahová hazamenni.
Apró konyhaszekrényajtó fejfa Szárszón a temetőben.
És fekete varjak a hó-üreg fehér hullásmezőben,
gubancos fű,

fagy-jég gombostű
alatt,
mint vak
disznószőrpúpok, göndör szőr-csókok a hajnali disznóvérben
disznóöléskor a baromfiudvaron,
mikor égő gyémántkupola a hajnali ég
és néma a megölt barom.

Ó, te Föltámadott Összetört!
Hisz úgy verték szíved széjjel
közöny-eréllyel, gyűlölet-veszélyel,
mint a barbárok kalapáccsal a márványszobrokat,
a márványpéniszeket, márványheréket, légyszemként
dagadt márványmelleket, márványkarokat,
márványkezeket, márványorrokat, márványkarokat,
mint az ostobák vasdoronggal a cseppkőbarlang
cseppkőbozontját, cseppkő-páfrányait:
a márványcsipke-legyezőket.
Ó, te bonyolult kristállyá gyötört
világ-hajnala Kőd,
hányszor mentem én is szegényen
a külvárosi éjben,
amikor gyárba jártam,
éjjeli műszakban: pamutfonodába,
sose jóllakottan, de félig-éhesen,
mindig-fáradtan, mindig-szerelmesen,
mentem a zúgó, lüktető gyár felé,
amely az éjsötét méhében világított,
sárgán és sejtesen fehérén ragyogott,
mint egy titáni befőttesüveg
lépesméz
ha a napsütésben rád visszanéz,
menten rozsdás fűkócok, olajos kövek, sínek,
olaj-varangyhát talpfák, ökölnyi vascavarok:
szorító-anyák, titkos huzalok között,
mint aki a Holdba költözött,
a szikkadt és tüskés fekete réten,
amely, mint a fekete ravatal-bársonykendő,
oly fekete volt, hogy szinte lila volt,
mint a Nagypénteki koponyás koporsó-takaró

gyermekségem sárga templom-kristályában
és fű voltam a fűben és kő voltam a kőben
és száraz bozót voltam a tű-szövevény száraz bozótban,
s az útmenti fekete fenyőfaszál-villanyoszlopok
kúphegy-alatti vascsukló-ívein
a fehérhasú zöldzománc lámpatányér
himbálódzott nyikorogva a sziszegéspihe nyári-téli szélben,
mint szűzlányban a kellető szemérem,
s a lámpatányér arany-bibéje
aranykúpot ontott az éjbe,
ahogy a fénybibe
néz a fekete semmibe:
az izzáshólyag-villanykörte
aranyával a feketét fehérre gyötörte,
fehér-gúllákra pettyezte az éjt,
mintha fekete óriásrovar ont kúppá millió petét,
s lent a lángos-forró fényben
harmatpont-hálóba csomagolva,
harmatpontokkal beragyogva,
mintha celofánba lenne csomagolva,
hajszáleres zöldvályú-fűlevélen,
a kúpmélye, fény-alja korongfehérben
dermedt a barnabuzogány-csápos bársonylepke,
mint a halál hímzett harmatszakra leple,
fején harmatpont-víz-drótváz védősisak,
s egy fűszál szártövén a dagadt sündisznócska-pók,
mint halott nő mellkasán az emlő-diók,
még fehéríngbe-öltöztetés előtt,
felboncolás után, összevarrás előtt,
mint halott zöldszáraz fogain a bűdös búcsúcsók
s hátszemei kis vulkán sorok,
mint nyolc gyémántpúp bibircsók
föllángolt hát domb szórkoszorúiból szitarács-kazettáival.

S ha nagyobb szél jött:
a zöld lámpaernyő
tántorogva fölszeletelte
a csillagláz-könyörtelen éjszakát,
ami rámlehelte az úr szagát,
forgott függőlegesen,

szélszagú csigaház-véresen,
fölvágta, mint nagykés a hal sárga hasát
kimutatta az éj belső szerveit, halhólyagát,
szálka-nádasát, szálka-esernyőkkel bélelt húsát,
fölvágta sötétség-vonalakra,
fényvonalakra,
éjcikkelyekre,
féncikkelyekre,
háromszög-szeletekre,
fekete kúpokra,
fehér piramisokra,
forgásrózsa szírompikkelyekre,
fémforgács-csavarmenetekre,
összeforrt fekete-fehér csavarokra,
égitestekre és temető-kőlapokra,
mint a hüvelyk és mutatóujjal
az élén megpörgetett
rézfillér
az éjszakai lámpafényes konyhaasztalon.
A rézrózsaforgás. Víz és Kenyér.

*S lett az éj fényforgás rózsza-szorgalom.
S lett az éj árnyforgács rózsaszírom-halom.*

*S maradt a gond, a rózsagond,
mert azért játszott aki játszott,
hogy ismerje az üdvözítő jászolt.
S jobb ha játszva hallgat, mint amit kimond.*

*És körül a sáros,
kőkazetta-síkszemű,
üvegkazetta függőleges szemű,
reggeltelen idejű
elevenek temetője,
kődoboz-tégladoboz-betondoboz szürke-kék
halmazsötétség,
ezer kémény-csápú
rovarhalmaz kitin kétség
szikkadt külváros,
s a sínpárok végén a harmonikásan*

*behúzott rombuszcsapú villamosok álltak,
mint behúnyt-szemű világos sötétség,
mint a barnán számozott, gyász-szalag-csíkos sárga darazsak.*

*És nyögött, aki fölébredt,
vagy szerelmesen asszonyába tévedt.*

*És bögyükben nem gyártottak mézet
se a csillagok, se a méhek.*

*Csak a csavargó-vagány
városszéli árnydzsungel táj-magány.
Szív-magány.*

*Meg az embertelen félelem.
S az ellenőrzött türelem.*

*Most tél van, amikor e verset írom.
És a hó ernyője nagy.
Kesztyűtlen ujjaim a kerítésvasra ragadnak.
Kesztyűtlen kezem a hólapátra fagy.
Meztelen ujjaimon a fagy-szél rózsacsókjai virradnak.
És fehér a szél, fehérek a hajnalig fény-öklendő csillagok.
És szögek, sziklák, üveglapok!*

TANDORI DEZSŐ

A muszáj-elmerengő

„Miben hisztek, ti makacs égitetek...”

J. A. (1937)

Most azon muszáj elmerengniünk, hogy J. A. sorsát vajon meghatározták-e tárgyi karakterisztikumai, tehát az a bizonyos szegénységközpontú emberiségszemlélet, az ennek csak látszatra ellene mondó, bele érdemben nem kontrázó abszolútumigény, a poézis mindenhatóságának folyamatos jelentudata, s itt már a morzsalékonyabb magánszférához érkezünk. Mely utóbbi, ha komoly jelentőséget tulajdonítunk elemeinek (s ne tulajdonítanánk? ezt tanácstalanul kérдем), relativizálja a katartikusnak látszó karakterisztikumokat, netán (viccbe ne forduljon, holott ez aztán végképp távol tőlem) karizmájukat. Nem az a kérdés tehát, hogy a vonat „véletlen áldozaton” gördült-e át, vagy hogy Flóra után újabb szerelem nem jött volna (jött volna!), s nem az, hogy... de már a közelgő II. világháború nagy árnyak ígérkezik az én szememben az 1938-as évet meg nem érő J. A.-nak bármiféle képzetképén. Az egyedi eseményrendszer nem okvetlenül magánéleti. Még a Babits-konfliktus sem az, hiszen az – ismétljük – mennyire költészetabszolútumot élő alkat inkább a jelenségkohóból szállít a végsőségekohóba, nem fordítva. Nem végeredménysalakjait önti ki, tájjellegű tűzhányóként, a köz porondjára, hanem ami ott látszólag egyedi, esetszerű jelleggel történik vele, az bizonyul ugyancsak a legrangosabb feldolgozás anyagának. Egy ilyenre költészetvégtelenséges habitus (alkat, jelenség stb.) esetében nehéz a „sors” egyénmeghatározottságú elemeit perdöntőekként komolyan venni, jó, ezt még csak igen, de mást nem.

Egy olyan helyen, ahol a forintnak már nincs fillére (érdemben), akasztottemberházá-bankötél-jellege van a pengős malac emlegetésének; de a közhelyek ily perselymalacába kell lassan büntetéspénzt bedobnunk, ha J. A. bármely sorát katartikussá, karizma vagy kataklizma stb. jegyében idéznők. Még a bankó bombarobbanásának szakaszát is elhagynám, s nem vezetném le belőle az újkapitalizmus J. A. által még nem ismerhetett (1937!) változatát, ahol semminek a szilánkja nem száll szét filléreként. Itt nem pénzügyi megfontolások vezettek minket, hanem egyszerűbb szempontok: fel ugyan nem értékelődtek a világ eseményanyagai, de beszorzódtak. Az atommal, a világterrorizmussal, az – ismétlem I. utáni II. Háború feldolgozatlan tapasztalataival. A kibeszélhetetlenségekkel, ahol már Thomas Mann-szerű figurát sem lehetne úgy üdvözölni, mert a humoristák, az emberiség önismerethiányának buzgón prosperáló szolgálói, mindent elvicceltek, igen, Karinthy, meg még Örkény is, ha nem vigyáznánk rájuk, szintén a fillérkategóriába hulltak volna itt vissza, holott „úgy állnak a mai humorhoz, annak özönléséhez ma, akár a forinthez a font”. Csak mégis, ugye: a poézis (ám rímellen) gyémánt szava valóban nem mérhető karáton, s így az említett Karinthy sok mindenben érdektelenebbé vált, a költők pedig érvényesek maradtak. (Nemcsak négerek közt „egy feketék”!)

Ám J. A. mai érvényét óvakodnék „maiságérvényével” mérni. Az nem lenne még csak karátos eljárás sem, hanem pusztá aktualizálás, afféle van fillér, nincs fillér, ott áll-e az új világ szép szaván a kultúra érdemi támogatása, vagy csak a műgyémánt csillogása stb. – költőnket csak abszolútumai felől (hogya is mondjam) szabad, bármi halvány érdemlegesség reményével legalább, tekinteni. (Hogya visszacsengessük a *Születésnapomra* ritmusát, önengedéllyel.)

Karakterisztikuma révén némi balsorsát is hozta J. A.-nak az osztályharc komolyan vétele, a szegények sorsával... nem „való” együttérzés, azonosulás, hanem... az azzal együtt élés, avval kialakított evidenciaviszony. Szép Ernőnél megrázóbban nem beszélt a szegények iránti részvétről huszadik századi magyar író. Szó szerint őt sem idézem, de a *Szegények, szegények*, a „kispróza” megannyi szisszenése, versek hasonlatanyaga szól e tételecske bizonyítására. Kosztolányi az általános emberin, a létezés *mint* létezés (cifra) nyomorúságán túl, tehát első korszakait meghaladva, ahol még csak sihederszeretet élt benne a bús pesti nép iránt (így mondom, mert Kosztolányi bús férfiként is a kamasz jegyeit őrzi sokáig), mind a filozófiai felismeréseken túl a *Számadás* versein végigvonuló szerepvállalást is evokál, szinte az Illyését elő-idézve. (Jó lenne Illyést egyébként is filozófikusabban-értékelőbben nézni, sok mindenben afféle „poszt” kulcsszerepe van a múlt század magyar irodalmi gondolkodásának – ha jóra, ha balszerencsésebbre! – irányait illetően.) Nem lehet hát Illyést vagy „Proletár J. A.”-t kiáltani, és a módos középpolgár Kosztolányit eszményíteni. (Csak ezekről a kérdésekről mondom ezt, másutt bonyolultabb a kép, s nevezettek – és Szép Ernő, de Babits, Tóth Árpád nagyságát és szegénységglátását tekintve még egyszerűbb.)

Amikor tehát Illyés arról beszél (Illyést szerencsére nem nagyon játsszák ki manapság J. A. ellen, valami közgondolkodásbeli pozitívum! és az is nevetséges lenne, hogy Adyval vagy Tóth Árpáddal szemben J. A. „hozta”, megnyerte meccsét; miféle meccset? Adynál nekem többet mond, Tóth Árpád minden nagyszerű finomságánál is messze jelentősebb, jó – de Füst Milán, a költő Karinthy, másodrangban a költő Berda, már az iméntiekhez képest így, fele-módján Kassák: megannyi külön-út, másság viszont, ahogy J. A. sem regisztrálta magának igazán Eliotot, sőt, vagy épp Rilke, Kafka – ?? – csak periferikus élménye lehetett, cáfolják műveltséghiányomat, olvasók!), igen, hogy „Olvasó!”, mikor Illyés arról! és amikor ő sem középiskolás fokon munkálná ki, ami maga lehet, munkálná ki mások tudatában, lehetőségeiben: a huszadik századi „népfőiskolás gondolkodás” hőskorának letéteményese. És J. A., amikor „utolsó versében” más végképp másoknak remél (tudjuk, mit: emberi minimumot), ezt a megválthatóságot még képes komolyan venni. Ha képes, ha nem képes, mindenesetre szerves alkotóeleme a gondolkodásának, létezésének, alkalmasint hagyatkozásának.

Illyés is, vajon Kosztolányi mennyire – ah, ő is! „kellesz te”, emlékezzünk, s talán csak a végképp „frontember” Szép Ernő *nem* –, J. A. is *komolyan* veszi a művelhető tömegek fogalmát... jó, hát a tömegekből kiválasztottakét, s ebben a – megismétlem – népi, nemzeti, társadalomközpontú, „emberarcúsító” szándékban több volt, mint hit, és ma sem tagadható, hogy akár egy jó táncból (?) hazatérő „fiatalabbak”, akár egy városszéli művelődési kör makacs látogatói, kőszá tárlatra-betévedők én-nem-tudom-melyik műintézet lépcsőin lefelé ballagva, ugye, a szépnek, a jónak a több, mint passzívan befogadó igényét vihetik magukkal. De ez mit sem változtat a kapitalizmusnak azon a mai (és itteni, de... csak itteni?) állásán, hogy a műveltségre keskeny a pénznek sávja, az egyedik lelkek igé-

nye (is keskeny palló), a színvonal borzalmasan, mint másutt írtam, az ízlésterror helyett a nívó rasszizmust, kölcsönösen, kétfelől előidézve, mocsárba süllyedt. Ez a „színvonal” van (s ezért említettem csak a tárgyat), a humor, na ja, humor, a sláger, a film, a meztelenkedés, a „divat”, a képiség a tetoválás, a szobrászat az erőfitogtatás, azt akciózás által megtámogatva, serkentve, kielégítve. Az önrontás *dópingja* nem az, hogy törvénybe nem ütközik: a (Pilinszky ma operatíván sajnos nem érvényesíthető, jaj, szegény, szellemében szólva) százalmas, elkárhozott igyekezetű jóakarata, a centralizált öncsalás a politikai népszerűségvesztések mellett (nézzük „az NIX területét”! stb.) a politikai népszerűségnyerések ugyanily nagy öncsaládi lehetőségének bűvöletében élő döntéshozam (nem idézem J. A.-t szó szerint) egy bután söröző és kuglizó faluszéli családfe szintjét nem múlja felül sokszor, holott... nemzetközies kézelőgombjai csillognak. Ezt a tömeget, ezt a népet, ezt a – fáj kimondani – szegény jónépet, így, nem a Petőfi által emlegetett „szegény jó népet”, ezt a „bennünket” akarta volna J. A. (és Illyés) arra nevelni, amivé ő az ihlet óráján gyánítva lehet... ah, sokkal inkább Veilchenfeld tanár úr példája jut az eszembe (amiért is az ún. fasizmus, nemzetiszocializmus, jobboldali blódradikalizmus etc. mégis szigorúan korában lenne tartandó!), a csodálatos, nálunk figyelembe alig vett G. H. (Gert Hofmann) prózanagymeister kis regényéből, igen, a tanár urat nem egyszerűen „faji hovatarozása” miatt (már nem is emlékszem, bár magam fordítottam, volt ott ilyen?), hanem amiatt gyötrik halálra a suhancok a helyi erőpolitikák legbakancsosabbika-és-kocsmásabbja jegyében, hogy oly kíméletlenül akarta őket oktatni az irodalomra, a szépre, a jóra.

Manapság nehéz volna én-nem-tudom-hány-millió koldus országáról beszélni akár Humurdiföld esetében is, mert ma nem is szokás, és Humurdiföld nagykövete kikérné magának, és még az is megeshetne, hogy nem szállítana... elég, nem folytatom. Nehéz lenne olyat is mondani, hogy az elegyes tévéműsorok, a színes folyóiratok, a foci és más sportok révén gyeplőn tartott indulatú emberek (lakosok, polgárok, élvezkedni vágyók etc.) ne kapnának szellemüknek, na ja, táplálékot úgy, ahogyan J. A. a moslékos vályú láttán soha el nem ájulódishozól beszél. Nem, az emberiség a jelek szerint nincs elárvulva, mert nem fenyeget mégsem olyasmi, ami a harmincas években fenyegetett, és csakugyan kulturáltabb a bombaként rohanó bankó, mint a bombaként robbanó ház, már ha kültalálat éri, s nem gázrobbanás az ok. 1945 utáni korszakunk, megannyi hibájával együtt, ismerjük el, nem minden korszakok legrosszabbika, még ha a magamféle statikus (és csak úgynevezett produktív szellemében dinamikus) léleknek (dolgozónak) hősies éveket hozott is a (szerencsére) forradalmat-nem-tetszett-csinálni rendmód módosulás (sic!) legújabb rétege, fertálya, de semmiképp sem idegengyarmati fertője. Ezt az egyet el kell ismerni: szabadság van. J. A. világára árnyékként borult a szabadság lehetetlenségének fenyegetése. (Ha német gyarmat, ha a „kótyagosabb iszonyatú” orosz változat stb. Nem e cikk tárgya még a történeti fogalmazás szakpontossága sem. Posztimpresszionistán mondjuk csak.) De hogy erre a mai „szellemű” jónépre akart volna hagyományozni bármit is Kosztolányi, J. A., Illyés stb. – bajosan hihetem. Semmiképp sem ilyen polgárosodást gondoltak (világszerte nem!), a feudalizmus nem ilyen „lerázását” (már aztán amennyiben!) és nem ezt az alkut képzeltek. (Hogy Szabó Lőrinc mit képzelt, sosem tudtam valami nagyon követni, ahol – és ha! – tudtam, kevésbé érdekelt a szellemi tartalma.) (Ezzel nem Szabó Lőrinc költészetének értékét akarom alább vinni, már nagyon akarnám épp a magam erudícióival, szent, ami szent. Csak hát nekem Szép Ernő teljesen elég ily nembem.)

J. A. költészetének helyét számosan meghatározták. Hálátlan feladat, máris sejtjük, s „mi több...!” Alapvető költő volt és maradt. Nem azért, mert „tudott valami olyat”. Karinthy és Füst is tudott, Szép Ernő még nálunk is többet, talán pontosan annyit, amennyit Kosztolányi, meg J. A. De J. A., Kosztolányi leghívebb tanítványa (vannak vershelyeik, melyek összecszerélhetőek, már az olyan „felszínes pofának”, mint én vagyok, 2-3 ilyenje van, marad!), Ady Herkules-muszájságával szemben inkább az elmerengő muszájság, tehát tisztább találat... ám erről már volt szó... igen, J. A. nem „tudott valamit”, nem „abszolutizálta a poézist”, hanem a kor szellemének feltétlen hitelű jelensége volt, ahogy Ady értette ezt: igazi Minden. Ebbe „belefért” a versformák tökélye, a sokoldalúság; ez elbírta a (de miért ne lett volna „osztályharcos költő” is ő, is, hangsúlyozom?) karakterisztikumok furcsaságait (miért lenne furcsa ama kor evidens jelvényeinek emlegetése, na istenem!), elbírta a freudizmust, el az emberiségnek nemcsak ezeket a pénzközpontúságból fakadó boldogtalanságait, sőt, zseniálisnál magasabbra emelte a szövílány és a kartellek viszonyát, a kuncogó, a cincogó, a likas krajcárt, vashatost; a nem-kell, az elutasítottság élményét, legyen az bár elhalálozó anya, másfelé forduló (?) szerelmes, lefarcoló apa, diszkrét is volt, mert Etára, Jolánra nem panaszkodott, nem piszlicsárogtat el a fontos dolgokat. Abba tehát, hogy a kor abszolút szellemalakja volt (és hagyjuk ma is ezt az ócska zsenizést, hiszen ez a német, angol stb. nyelvhasználatból is fakadhat, ahol „geniál” az, ha valaki először repül, és hű, de csodás a felhők túlján az ég, vagy ahogy csobban a tahiti hullámokba a test, netán bódul a tájzenére az elme), J. A. olyan meghatározó (és szerencsére semmit meg nem határozó) *Mindenség* volt, ahogy azt a *Tücsökzenében* (nem róla) az emlegetett Szabó Lőrinc megpendíti. Nem ártott neki, J. A. elemi közelséglehetőségének, a magát álláságosan kommunistának és szocccialistának nevező rendszer az ötvenes, a hatvanas években, a lassan lehulló feledés-függöny, köd a hetvenesekben és a nyolcvanasokban, és Kellér Andor lópályái anekdotája jut az eszembe arra, hogy akkor mit „kérnék”, ma se tegyünk J. A. hozadékával, nekünk-meglétével, elemiségével.

Volt ez a P. nevű, féltehetség író, jópofa lófogadó, kicsit érthetetlen, de nem túl érdekes bohém, aki mindig csuda tippeket vitt még a nagy Szemerének is (azért kéretik tudni, Kellér klasszikus könyve alapján, ki és mi volt ő), csak hát épp rajta magán nem segíthetett a favorit-tipp, rajta csak a szent csodák segíthettek (volna), olyan lovak (túrhető pénzzel megrakva), melyek a legvégéig meglepetés nyerők maradtak, és tizenháromszorosak, huszonötszöröse a kvótáik, ennyivel szorozzák a feltett pénzt. Mikor P. meghalt, koszorúpénzét a koszorúfelelős szépen eljátszotta az üggetőn. Az utolsó bankóknál tartott, mikor Kellér hőse rászólt: a halott emlékére kéri a kollégát, favoritra ne játsszon!

Ez az egy, amivel tartozunk J. A.-nak. Olcsón „a mai kapitalizmus visszasságait leleplező” költővé meg ne tegyük, ne pofátlankodjunk azzal, hogy „megbocsátjuk neki szerencsétlen sorsát az államszocializmus idejéről”, és ilyenek. Furcsa, de klasszikuma ellenére J. A. sorsa (a tragédiákat leszámítva) versformába foglaltan ma is a legüdítőbb. A rakodópartra nem lehet nélküle leülni, hajózni a Dunán nem lehet, nem is sorolom. Jó, egy csomó mindenfélét lehet (szerelmesnek lenni, igyekezni a jósors dolgaiban, szép ruhában járni-kelni, előnyösen helyezkedni), de ez mind olyasmi, hogy szerencsére nem muszáj.

Így merengek.

(2004. okt. 3/4.)

NAGY GÁSPÁR

Te Istenre bízta...

*Tudd meg hát, József Attila,
neved hibátlanul áll ott
sírod fölött, ez lett a sorsod sorsa,
s már büntelenül örökre a tiéd,
mint ama megtöretett kenyér,
mint szánkban az ostya,
mint két fiú-testvér,
legyen a neved is áldott,
ahányszor csak kiejtem e két szót,
József és Attila,
mindig arra gondolok:
legvégül te Istenre bízta a világot,
s nem akad majd halandó,
bűnös és büntelen,
és költő sem igen,
aki pontosan értené,
miért is volt a ritka kegyelem,
hogy az a két nagy dióbarna szem
e földi pokolból már a Mennybe látott...
és ne hidd, hogy ezért
a tagadva-vallott Istenért,
a sóvárgón kereső,
hatalmas fohászként
már megbocsátottak neked,
hiába maradtál szívedben
ártatlan gyerek,
mindegyre csak borzasztó
bűneid fölött tűnődnek: milyen
szertelenül csapódtál ide meg oda,
még a vonat alá is!
te szeretetért kuncsorgó,*

*örök izgága, kellemetlen fráter...
... én holtig elsakkozgatnék veled
egy állomási restiben,
ahol az összes játszmát te nyered...
Attila, nagyon sietek,
várj meg!*

(2005)

SZÜLETÉSNAPOMRA

MARNO JÁNOS

A bal flótás

József Attila – a költészet maga. Tragikus sorsa révén éppen a sors iróniája, a Történelem tette azzá, úgyhogy ha egy ma emberének az utcán (történetesen!) a költészetet hozza valami az eszébe, elsősre alighanem az ő nevét fogja társítani hozzá. Petőfiét legfőlegbb akkor, s még akkor sem biztosan az övét, ha ez a ma embere még a hazájáért duzzog. József Attila (ez nálam is mint egy ma emberénél, az elemitől a középfolig, rohamokban következett be) húszévesen már nem bírta hazáját, nem oly értelemben, mintha megutálta volna, hanem nem bírt vele, nem birtokolta, botrányos verse szerint („se istenem, se hazám”): már eszmeileg sem. Elemistaként ez engem már tompán üthetett csak szíven, az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, kitelepítvén az isten háta mögé vidékre (amely, persze, mára Paradicsommá érett – no meg rohadt is – az emlékezetemben); természetesen érintett a vers, láztól vagy lázító hatástól mentesen, de valamennyire gyógyítólag, hogy osztozkodhatunk bizonyos (hiány)betegségben. Bizonyos járványoknak megvan ez a gyógyoldala is. Tantermünk front- és oldalfalain: Marx, Engels, Lenin, Rákosi ekkor már nem, Petőfi, József Attila – a többit most nem látom magam előtt; közös bennük a tettekre (kicsattanó) egészség, kivéve József Attila képét, akinek csak a bajusza tömöttebb nekem a kelleténél. Talán jobb’ szerettem volna, ha egyáltalán nincs rajta bajusz. (Persze, akkor min nem billegtetett volna ama morzsa!) Hiába retusáltatott a képe merészen félreszegett (!) vasúti tekintetté, a *ború* így is kitetszett belőle. Daccá hegyezve, igaz, nem dacossá, nem duzzogóvá, nem ilyenné-amolyanná, holott az a rézsút előrevetett tekintet mintha nagyon is elszánta volna magát valamire; mintegy a perspektíva (természet)-törvénye szerint. Párhuzamosok összeesése.

De ne rohanjunk mindjárt ennyivel előre. József Attila találkozása az avantgárd „izmusokkal” (szürrealizmus, konstruktivizmus, futurizmus!) futó kaland, támaszául vagy vezérelvéül egyik sem szolgál a gyakorlatban, az ő támaszai és vezérelvei személyesebbek, sőt individuálisabbak is; csalódás-függők. Versei egyszerre cáfolják és erősítik is a modern és posztmodern teóriák „vesszőparipáját”, mely szerint a műalkotás önálló, öntörvényű képződmény, életrajzi, lélektani, szociológiai adatokkal nem „fejthető meg”, referenciáit saját magában hordozza. József Attilát mégsem tudjuk a (meglehetősen) közismert tragédiájától elvonatkoztatva olvasni (ahogy Petőfit sem március tizenötől vagy Segesvártól), de még olyan életeseményektől sem, mint pl. a Horger-affér a *Tiszta szívvel* című vers kapcsán, hogy őt ezért kicsapták az egyetemről, vagy a kései darabokat motiváló pszichoanalízistől, a Flóra-szerelemtől stb. És minél szorosabban olvassuk a verseket, minél részletezőbben a bennük felbukkanó ún. nyelvi alakzatokat (toposzokat és trópusokat), annál több és több életrajzi illetve pszichológiai megfelelésre bukkanunk, gyakran

jóslatokra, amelyek, a szaknyelv szerint, önbeteljesítő jóslásoknak bizonyulnak. Teremtő, ha nem egyenesen provokált realizmusnak. Valóság-idézetnek, illetve valóság-előidézésnek. A csalódást nem a vers okozza, hanem a verset a csalódás, és nem logikusan, hanem organikusan. Amikor József Attilát a költészettel magával azonosítom, tudva és nem-tudva is, erre gondolok. Arra, hogy versről versre haladva vált egyre autentikusabb részesevé az élet(történet)ének, egészen a – prehistorikus tragikumot újra-elevenítő – megszakadásig. Koronadarabja ennek a füzérnek a *Könnyű fehér ruhában*, amely négy versszakba sűrítve transzformálja együvé az önéletrajzi, a pszichológiai (és bölcséleti), a morális (társadalomrajzi) és a mitológiai aspektusokat. Négy (ötsoros) tételben „játssza el” a csalódás drámáját, nem kronológiai fejleményei, hanem a nézetiségek szerint. A negyedik (mitológikus) tétel azonban már transzcendál is, túllép a rációval fogható tapasztalatiságon, át az alkotás, azaz a teremtés eredeti – épp ezért foghatatlan – „stádiumába”, amelyben a (mitológiai) hős „benne-fogantatik”; többszörösen is veszélyes (vésztől) hely ez a modern (s a mai) elme számára, mégpedig elsősorban azért, mert ismerveit mára, érdemben legalább, elveszítettük, ami megmaradt, azt a természettudományok és a szellemtörténeti tudományok kisajátították, elvonták (absztrahálták), s ezáltal semlegesítették is.

Mit jelent (mit is tesz) az, hogy – hasonlat? Amilyen egyszerűnek, triviálisnak tűnik a kérdés, annyira tarthatatlannak (mert pl. ingoványosnak) bizonyulhatnak a rá adott válaszok. Hiszen a hasonlóság nem azonosságot jelent, hanem valami rokonszerűséget, valami pontosítatlan közös nevezőt a hasonló és a hasonlított között – hangsúly a pontosítatlanságon, lévén a közös nevező magában (érdemben) megnevezetlen. Hasonlattal szólva: alkalmi szülötte csupán a hasonló s a hasonlított nászának. Világosságot (erőt) mégis ez az alkalmi szülött áraszt magából, ez hatja át a hasonlat (valamint a vers) tagjait, összefogva őket, s egyszermind mozgásba lendítve „nászi” együttállásukat. A hasonlat potenciális látomás, hasonló és hasonlított optikai (és racionális) nézete egymásba-fordul, a kettő *mintha* egymás ösképévé válnék, *hasonlóan* a szerelmesekhez, akik perszónájukat (alkalmasint családjukat, tradíciójukat stb.) hazudtolva (vagy legalábbis félretolva) egy elemibb eredetiség(ük)re ismernek rá a másikon. Mondják, minél nagyobb a távolság, az ellentét, a különbség közöttük, annál elementárisabb a szerelem (reveláció). Említettem, hogy József Attila kapcsolódása az avantgárd izmusokhoz mennyire epizodikus, mégis, a hasonlat tárgyában ide kívánczik ama híres-hírhedt szürrealista (ha nem inkább dadaista) definíció, mely szerint „szép, mint az esernyő és a varrógép véletlen találkozása a boncasztalon.” Nos, ez valóban egy komplex hasonlatminta, benne az ironia, az analitikus vizsgálat alapeszközével (mint rituális tárgy-helyszínnel) – a boncasztallal. Ahol a szerelmi aktust a hideg leli. József Attila nem megy el ideig – vagy éppenséggel eleve (észrevétlen) túlmege rajta. Amikor versét azzal kezdi, hogy „Mindent, mi nem ennyivaló, meg-
rágtam és kiköptem.”, egy egész hasonlatvilágon hasít keresztül, az eszmecsere (szellemi anyagcsere) megannyi nyelvi trópusát felforgatva utasítja el (köpi ki, tehát: leplezi le, árulja el stb.) azt a konszenzust, amely a szellemi táplálék dolgaiban nagyjában-egészében megállapodott. A dadaista definíció ironikus, hökkentő szellemességét nélkülözi ez a gesztus, a humort viszont korántsem; legföljebb a humor (lényege szerint is) itt bennereked a testiségben, önmagában, testnedviségében. Bennem, mondjuk, mint a vers olvasójában,

de csak hogy annál elevenebben járjon át a hasonlat drámai ereje. A költő „asztaltársai” emlékeznek arra, hogy utolsó két évében gyakran kellett rágódnia végeláthatatlanul a betevő falaton is, mert nem ment a nyelés, elszorulhatott a torka, perisztaltikája a visszájára fordult, magyarán: szájában már az ennivaló valóságát is kikezdte a kétely. S ez megintcsak nem mellékes körülmény; a József Attila-i vers épp annyira testi, zsigeri, mint tudati artikuláció. És persze pszichikai: „Magamtól tudom, mi a jó s hogy egyremegy, szappangolyó, vagy égbolt van fölöttem.” Lelki-émlékezeti, tudniillik, ha a versnek ezt a következő két sorát motívumaira és motivációira bontva kapcsoljuk vissza a fentebb idézett kezdő sorokhoz. A szappangolyó metaforája ui. nem csupán általánosságban származik a gyerekkorból, s nem is csak egyik kedvelt szóképe a kortárs költészetnek (főképpen az általa annyira csodált és szeretett Kosztolányiénak): József Attila szappangolyója magában foglalja az eltűnt szappanfőző apa imágóját is!

Akinek a lényére, vagy lényegi nyomára, már a három évvel korábban született *Szappanosvíz* című kis remekműben ráismerhetni; s persze nem csak az övére, az apáéra, hanem a Mamáéra is, az ég vizében kékítőt oldó mosónőére – bár a szappanosvíz animációja, erotikus játszisége (mint halálra szántsága is: „A szappanosvizet eléri / a halál és továbbhalad.”) inkább férfi lelkületre vall. Hogy is ne, a vers végére a szappanosvíz eltűnik, „Nem lesz.”, felszívódik, elszáll – kísértetiesen (!) a valóságos történet szerint. Mindazonáltal a *Szappanosvíz* játszi vibrálása kivételes(en ritka) derűvel ábrázolja ezt a veszteséget, igaz, hogy ugyanebben az időben, 1934 nyarán, írt ő még idillikusabban derűs darabokat is, köztük a „Kosztolányi-érzést” elsajátító, helyesebben mondva, átsajátító *Nyári délutánt!* Kosztolányit szemelgetve újra meg újra rácsodálkozom, mennyi íz, mennyi finom kis mozdulat, motívum, észlelet, amelyekre József Attila valósággal ráharapott, magához ragadta őket, mint apja varázserejű eszközeit, szerszámain (szimbólumait) a fiú; Kosztolányi, a „felszín esztétikusa”, ifjan Oscar Wilde-i szépség, majd később az egyik legvonzóbb, meleg tekintetű férfi, ráadásul a kor talán legjobban hangzó neve! egy anti-Ady!: biztosabb támasz nem is képzelhető a nála húsz évvel fiatalabb, törekeny testű-idegzetű-jellemű költő-aspiráns számára! Nem megbotránkoztatásnak szánom a törekeny jellemet; Németh Andor, a legközelebbi barátja és munkatársa illetve őt ezzel a minősítéssel, hozzá a sors-megszabta riválissal, Illyéssel összevetve, akit viszont hajlékony, okos, megbízható, vagyis önállóvá érett férfiként jellemez. József Attila, mint mondani szokás, nem nőtt fel. Nem szocializálódott, vagy: alul-szocializálódott, alultáplálódott, alulmaradt a növekedésben, a feltörekvésben, a különféle egzisztenciális versenyszámokban, anyagi gyarapodásban, szerelemben stb. – míg másfelől, megintcsak egy idevágó mondással, haláláig nem szűnt meg kötni ebét a karóhoz. (Akár avval jött sajátkezűleg, akár másolási hiba változtatta a kórót karóvá.)

Kosztolányi verse 1917-ből, *A bús férfi panaszzai* című kötetben, így kezdődik: „Most harminckét éves vagyok. / Nyár van. / Lehet, hogy tán ez, amire / vártam. / Egészséges bronzarcomat / aranyfénnel veri a nap / és lassan / megyek fehér ruhában a / lugasban...” Boldogítóan, mosolyra fakasztóan gyönyörű sorok, buzdítanék mindenkit a sokszori elolvasására, ízlelgetésére... – azután arra, hogy vegye elő József Attila *Nyári délutánját* s a *Könnyű fehér ruhábanját*, a könnyűjét és a nehezét s – álmélkodjon. Nem

azért, mert a tanítvány fejére nőtt a mesterének, ilyen műhelyi viszony nem is létesült közöttük, no meg a Kosztolányi darabját ki érezhetné felülmúlhatónak; otthonosság, bensőségesség, beléfoglalva a befoghatatlan zsarátnoki idő; érdemes végigidéznem, az első részt legalább: „Pipámba sárgálló dohány, / a füstje kékes, halovány. / A fák alatt egy kerti széken / alszik szelíden feleségem. / A küszöbön fiam. A szeme kék láng, / nagy szőke fej. / Álmos, puha száján csiklandva csorran / a lanyha tej. / Vad délután, a föld parázsló. / Résszeg virágok és darázs-szó.” (Kérem az olvasót, ha csak teheti, vegye elő Kosztolányi-könyvét és nézze meg a vers második részét is, mert a gyönyörűség, a szívfájdalomé, avval telik csak be.) Impresszionista elemiségek, bizony, vadságok is, a pipázó színek játéka a küszöbön (!) fekvő fiúgyermek lángoló szemefényével stb. – csoda-e, ha Kosztolányi máig hódítja velük az embert. József Attila ehhez képest – idegen, alkalmasint idegenítő. *Nyári délutános* impresszionizmusa is kábé úgy aránylik a Kosztolányiéhoz, mint Van Gogh esetörvénylése a kortársai színpompájához. Nyersebb, fizikaibb s egyszersmind érzékenyebb-sérülékenyebb is amazokénál. Tárgyát nem uralja, nincs egészen otthon benne, figyelme ezért fragmentáltan, a szó, a nyelv sugalmazásának is alávetetten követi, illetve idézi elő a jeleneteket. „Cseveg az olló. Néne / nyesi a pázsitot, / guggol. Hátulról nézve / is látni, ásitott.” Így az első versszak. Elsőre talán nem több, mint egy kedvesen groteszk, humoros jelenet, ám ha tovább tartjuk szemünket az alákanyargó, enjambement-os alakzaton, lassan játékba kezd egymással az összes elem, a csevegő olló az ásitó nénivel, jól lehet – s kicsoda humora ez a szóképnek – ő csattogtatja, fecsegteti az ollót, a guggoló néni, akinek a háta árulja el, hogy a szájával (a szájában) mi zajlik. Milyen – mögöttes – szóbeszédek. A hátulnézeti szájban, mely az olló néma párjaként éppen hatalmasra nyílik, ameddig csak a csontok ollója engedi, s emígy talán hogy szintén – az olló dolgát követve, annak mintájára mintegy – a fűbe harapjon. Guggolva persze, mely pozitúra már eleve erős jelentésekkel dúsitott. (Nota bene: amit hátulról nézve látunk, azt voltaképpen sejtjük, projektáljuk – látomás-tervünk támad róla; s ebben az értelemben itt a „csont-olló fogantyúja a mi kezünkben, itt tehát expliciten is a költőében: ő az tehát, aki a nénin keresztül a fűbe készülhet harapni.) És erre az „ásitott”-ra szól rá a második versszak színdús, mediterrán polifóniája: „Rádió nyüzsög. Szárnyak / dongnak az üvegen. / Lágyszellők táncot járnak / a puha füveken.” Majd a harmadik szakasz kezdése: „Az idő semmit játszik...” Mennyi, hányféle „elmeillata” bomlik ki hat karcsú sorban a fűnek, a fűvel s a fűben – s egyelőre – a fű felett történő foglalatosságnak; helyesen mondtam-e, hogy József Attila nem uralja a tárgyát, nincs egészen otthon benne (mondjuk Kosztolányihoz képest)? Talán igen, ha uraláson a pozicionális fölényt értjük, az alany ön-kényű fölényét tárgyával, tárgyaival szemben. A vers esetében a költő uralmát a nyelven; amikor a költő mondandójához igazítja a szóba hozható nyelv „textúráját”, magára próbálja, felölti, át-szabogatja s így tovább, valóban úgy, ahogy azt az állítólagos alkalom megkívánja. Mert szó sincs róla, hogy többnyire ne így működne, ne így használná a nyelv; az a szürrealista vagy dadaista automatizmus, amely szándékosan a véletlenre bízta a jelentést (mint termést), csupán egy karneváli közzjáték a költészet „évadaiban”, belekalkulált jelmezkaosz az agyonunt (kimerült) uniformításban. A József Attila-i szóamlás pedig – eltérően az előbbi két módozattól – kimeríthetetlen. Amikor azt mondja: „Az idő semmit játszik”, a megelőző két versszak nyelvi (idő)játszadozását reflektálja, összegzi, máris egy újabb (nyelvi) játékkal (mely a rákövetkező három sorban nyilvánul meg). Anélkül, hogy végig-

mennék itt az egész versen, a játék fátum-motívumára hívnám még fel az olvasó figyelmét, a záró szakasszal: „Boldog vagyok? A kedves / mellettem varrogat / s hallgatjuk, amint elmegy / egy vak tehervonat.” Ugye, elég egy visszapillantás az impresszionista-idillt indító hátulnézetre, hogy a vak tehervonat nyomatéka meglegyen, s ugyancsak, hogy ez a motívum a költő életében, költészetében, valamint az általa megismert kultúra kontextusában mi mindenre játszik; evvel az egyetlen – váratlan – jelzővel: *vak*. S hogy kitetsszék: a teljesnél gazdagabb, mondjam ki: transzcendens színskála éppen a vers horizontját átszelő, illetve kijelölő *vak*sors-motívummal bomlik ki egészen.

Ahány vers, annyi individuum, ám ahogy az élővilág individuumait is végtelen sok fogható és (fel)foghatatlan szál fűzi egymáshoz, úgy az életmű egyes, gyakran egymástól legtávolabbra esni látszó darabjait is ilyesfajta szálak nyalábjai tartják össze, s ennek egyáltalán nem elsőrendű tünete és bizonyítéka az, amit a művész (költő) kézjegyenek, stílusának szokás nevezni. (Többnyire helytelenül, összetévesztve a stílust a modorral.) A József Attila-i stílus, persze, összetéveszthetetlen. Ne tagadjam el, hogy engem például olykor irritál is, vagy azért, mert éppen túlettem vele magam, vagy mert túlságosan ismerős esetségekre, idétlenségekre, szánnalmas sóvárkodásokra ismerek rá benne; hajlok ezért megérteni valamelyest a kortársak averzióit is, zavarodottságát „ennek az embernek” a verseit olvasván-hallván, avagy hitetlenkedésüket, hogy „pont ez a kis akarnok, törékeny nyeszledék mondja ki nekünk a tutit.” (Hasból idéztem, mai – rossz gyomrú – nyelven, ám a következőt már neves és fontos forrásból teszem): „Az a gyanúm, hogy a dalnak ez az apátlan-anyátlan Kakuk Marcija szívesen elálldogál a tükör előtt s elébb költötte meg József Attilát, a szappanfőző és kefés asszony gazdátlan árváját, mint az itt közölt verseket.” Így! Németh László, 1929-ben, a *Nyugat* decemberi számában; egy 27 éves fiatal orvos és író kijelentése egy 24 éves költőről, „vesébe látó” intonációval, s alighanem a József Attila-i tragédia egyik alkalmi bakterjaként; s ugyancsak a sors és a történelem koprodukciós tréfája lesz, hogy a háború után alapított József Attila-díj első osztásakor ő is ott szerepel a díjazottak között. Maga a költő pedig, miután Németh kritikája mögött Babitsot sejtí sugalmazónak, megírja hírhedt tanulmányát Babitsról, s avval egy életre sikerül kiejtetnie magát az elkövetkező évek Baumgarten-díj-várományosai közül. Németh László szorgalmából írta kritikáját (rosszindulatú, s főleg lekezelő a hangja, észrevételei azonban nem alaptalanok), József Attila bosszúból a Babits-tanulmányt, amely viszont, szerintem legalább, zseniális szupervíziója a babitsi lírának. Kevesen ismerik a Németh László-dolgozatot, ezért idézek belőle egy érdekes passzust: „A hasonlat az élc mechanizmusa szerint jön: mélyről és váratlanul, mint metán a mocsárból s tudatalatti gondolatsorok fejeződnek be benne, de fölfelé szökőben a tudat felsőbb rétegei is hozzáadnak valami metaforaszerűt, az élc éle letompul és költészet tapad hozzá. Mintha valaki a kényszerű fintorát az ihletett szépmondás arcjátékába mímelné át.” Érdekes már az is ebben a keletkezés-leírásban, ahogy Németh magától értetődően különbözteti meg az élc mocsárból feltörő metán-minőségét a tudat felsőbb rétegeiben megszálló költészettől (a minőségtől!), amelyből az alulról jövő még időben magára aggat ezt-azt – szókimondása hátha így ihletetté s széppé nemesül. Egyszóval azt ne higgye ez a mitugrász önjelölt proliköltőcske, hogy izgága, mocsári széptevésével bárkit megtéveszthet: a Parnasszusnak ma is akad még szakavatott őrző-védelmes embere. Parnasszuson értsük itt az akkori *Nyugat*ot, ahol a kor irodalmi

kiválóságai anyakönyvezettek. Megfordítva az oksági viszonyt: ahol kiváltak az anyakönyvezettek (ld. „Meggzűlettem, elvegyűltem és kiváltam.”). Természetesen nem itt a helye, hogy hosszasan eltűnődjem az ifjúkori rivalizálás tisztos vagy tisztességtelen, nyílt vagy alattomos, naiv vagy/és körmönfontabb, netalán sértettségéből stréberkedő módozatain, mindenesetre Németh László „leleplező” kritikája a *Nincsen apám, se anyámról* mondhatni szerves folytatása a pár évvel korábbi Horger-szankciónak, sőt, azt hiszem, hogy ez utóbbinál súlyosabban érintette József Attilát; elvégre Horger gesztusában az elismerés is bennefoglaltatott, a negatív elfogadás, mint egyik fajtája a nagyra becsülésnek, evvel szemben a Németh-írás épp a költő autentikus, költői igazmondását (az igazmondásra való képességét? tehetségét? becsületét?) vonta kétségbe. A rátermettségét. S bár csekély a valószínűsége, hogy Németh Babits sugalmazására vélekedett így a költészetéről és a költőről, József Attila okkal érezte mégis őt, a hivatalos költőfejedelmet a diszkvalifikálása mögött – hiszen ezt az igazolványt (bizonyítványt) az intézmény állította ki róla. Írásában Németh a *Medáliákat* (például) egész rossznak, elhibázottnak, elsiertettnak mondja. Idéz is elrettentésül belőlük, az ötödik, „disznó”-s részt, abból is a második versszakot: „S ha megrándul még bőröm, az egek, / hátamról minden hasamra pereg; / hemzsegek majd az apró zsírosok, / a csillagok, kis fehér kukacok – – –” Nézem, mi lett itt – disznó-mód – elsietve, agyonrontva: netán a zsáner (lehetséges) implikátumai? Hogy kikiserkennek, akár a serte? Szurdossák (vagy sikálják?) az ember (kantiánus) tekintetét? Németh azonban nem az anarchista (ma dekonstruktivistának mondanák) morálfilozófiát kárhoztatja ebben a költészetben, hanem – a mindenkori rendreutasítók fölényével – az éretlenséget, mondjam-e: helyén-nem-valóságot.

Egyik legutolsó, 1937 novemberében írt versében olvasom ezt a talányos szakaszt: „Korán vájta belém fogát / a vágy, mely idegenbe tévedt. / Most rezge megbánás fog át: / várhattam volna még tíz évet.” (*Talán eltűnök hirtelen.*) Németh László észrevételét igazolná vissza ez a passzus? Ha azt veszem, hogy József Attilát semmiképp nem hagyhatta érintetlenül a nyolc évvel korábban róla megjelent kritika, hogy ő más pályatársaknál is érzékenyebben fogadta a reakciókat, akkor igent kell mondanom, akkor a tíz évet többé-kevésbé szó szerint kell értenem. A költő tíz évvel megelőzte saját (élet)korát. De mit értsek az idegenbe tévedt vágyon? Talán a pszichoanalízis szellemében fogant (!) kisgyermek-kori incesztus gondolata fogalmazódna meg benne, így? Ilyen egyszerűen – egyszerűsmind abszolút titokzatosan? És amelyről mondjuk Németh László, az ő nyíltan szorgalmazott prüdériájával (kálvinista erkölcsiségével), hallani sem igen akart? Mert az „idegenbe tévedt” mellékmondat valóban olyasmit állapít meg, ami – különösen, ha összeolvasom a vers első mondatával: „Talán eltűnök hirtelen, / akár az erdőben a vadnyom.” – nem csupán az otthon, az otthonosság, hanem a személyiség elvesztésével is felér. Olvasam még egyszer: „Korán vájta belém fogát / a vágy, mely idegenbe tévedt.” Logikusan ez annyit tesz, hogy belém marva, rám harapva a vágy – nem haza, hanem idegenbe talált. Ám az erre következő mondat mást sejtet: „Most rezge megbánás fog át: / várhattam volna még tíz évet.” Egy finom, tisztán hallható, ugyanakkor alig észlelhető szójáték bizonytalanítja el, avagy mélyíti tovább a jelentést: „vájta belém fogát” – „rezge megbánás fog át”; elsőbben az agresszív behatolást végző fog mint névszó, majd másodjára ugyane hangalak cselekvő, igei szerepben: ami velem történt tehát, még hozzá tévedésből, azt

most mégiscsak *egyedül* az én tiszttem megbánni. Skizofrénia? Ha tudnánk, szükség-használatán túl is, hogy mi az! S ugyan a költő nem él a *fog* segédigei jelentésével, a versszak tíz éves időstruktúrája ezt is magában *foglalja*; implikálja, más szóval (ha mégannyira idegenkedünk is ettől a szótól), mint ahogyan a következő versszakban is újabb szerepkörben játszatja meg a szóalakot: „Dacból se fogtam föl soha / értelmét az anyai szónak.” És példázandó József Attila feneketlen humorérzékét, amely a legrengetőbb (rezge) bánatban is vezérfonala marad, íme a fentieket reflektáló-összefoglaló két sor: „Majd árva lettem, mostoha / s kiröhögtem az oktatómat.” (Horgert! – képzeljük csak el; nem azt, hogy akkor, ott, hanem itt, idézetül, a versben!) És innen ismét visszatérve a versnyitó „talán eltűnök hirtelen, / akár az erdőben a vadnyom”-ra, valóban, mintha magának a versnek a metaforájára, kimeríthetetlen sűrűjére (erdejére) bukannék; amelyet az utolsó versszak hirtelen-téli képe sem cáfol, legföljebb reménytelenné csupaszít – tisztáz! „Ifjúságom, e zöld vadont / szabadnak hittem és öröknök / és most könnyezve hallgatom, / a száraz ágak hogy zörögnek.” Persze, azért hogy ez igazán „szóljon”, elmulasztathatlan felmondanunk a vers második szakaszát: „Már bimbós gyermek-testemet / szem-maró füstön szárogattam. / Bánat szedi szét eszemet, / ha megtudom, mire jutottam.” S a rákövetkező szakaszban, amellyel a vers idézését kezdtem, valóban ez a szétszedés teljesül: „Korán vágta belém fogát / a vágy, mely idegenbe tévedt. / Most rezge megbánás fog át: / várhattam volna még tíz évet.” Kicsoda, micsoda hát ez az idegen(ség)? A skizofrénia elméleti leírásai kevésnek bizonyulnak a megértéséhez, annál is inkább, mivel a poétikai megjelenítés tökéletesen harmonikus, a logikai-grammatikai „hiba” (vagy „csel”) belesimul a beszéd ritmus- és rímjátékába, fülem a legtisztább, legkönnyedebb *bel cantót* érzékeli. Hallásra csupán a dallam, a harmóniák fenntartó-vivőerejét észlelem, érzem csak, hogy a rendkívüli szépség *észbontó*(an nehéz) anyagot sugároz. Majd akkor döbbenek meg, amikor a szorosabb-elemző olvasáskor észreveszem, hogy hiszen a költő pontosan ezt (is) mondta, azt-és-úgy beszéli most, amit az imént „felkonferált”; maias szakzsargonnal szólva: a vers keresztbe-kasul önreferenciális. Mert, természetesen, a „konferanszié” ugyancsak szerves része a (költői) eseménynek, a metapoétikai mozzanat nem válik külön a poétikaitól. Legszívesebben azt mondanám: hipernormális ez a versbeszéd, a zavarodottság teljes biztossággal ábrázolódik benne, a költő ura anyagának. Ám ez így szintén nem igaz. Az viszont az, hogy a költő is anyaga anyagának, s így az anyag is költője anyának. Kissé durvább szójátékkal élve: a költő (József Attila) elveti magát (aláveti magát) a nyelvben (a nyelvnek), hogy abból kikelvén mintegy maradéktalanul (az esztétikai ítélet számára) megmutatkozhassék.

Mindenkori kérdésünk marad azonban, hogy a műalkotásban mint rendhagyó cselekedetben (amely ezért legalább annyira – passzív – esemény is, mint amennyire aktív kezdeményezés, illetve közreműködés) mi akaródzik a világra jönni? Mi eltakaródni – mi feltárulódni? Otthonra, védelemre lelni, valamint kitevődni az ismeretlennek (idegenségnek)? Ahogy, mondjuk mellel, ez amúgy is szakadatlanul történik az emberrel, s talán minden élővel, amely a természettel természetszerűleg meghasonulva elkülönбöződik – a világtól, hogy kénytelen (s hogy kénytelen szójátékkal éljek) nekivágjon a vakvilágnak. Nem tudjuk, nem tudhatjuk megbízható hitellel, hogy miféle játszma folyik az (élő)világban. A költő mégsem hasraütésre animálja a figyelmét felkeltő jelenségeket, *hasonlatai*

belőle magából eredve játszanak el a meghasonlás gondolatával – ám ez a gondolat szintén különbözik a teória és a praxis szillogizmusától, illetve kauzisztikájától. Különbözése viszont igenis bennefoglaltatik a testiségben (hasban, gyomorban, szívben, májban stb.), mindabban, amitől az alany(i költő) képtelen maradéktalanul elkölönböződni, s amely maradvány ezért valósággal reávetül a dologi világra. Németh Andor, a költő talán legközelebbi munkatársa és barátja meséli, hogy egy író–olvasó találkozón, ahol ők az írás műhelytitkaiba voltak „hivatalosak” beavatni közönségüket, József Attila, nagy megrökönyödéssel, fiziológiás intimitásáról tartott előadást, hogy ti. versírásában hogyan hatott ihletőleg székleitviisszatartása. Nem hiszem, és ezt Németh sem mondja, hogy József Attila provokálni, megbotránkoztatni kívánta volna ezzel a közönséget; inkább komolyan véve a beavatást, naturális hűséggel próbált számot adni arról az eseményegyüttessel, amelynek a mű csupán az egyik, az elvárás szokásnak megfelelő terméke. Rádásul mennyire ambivalens termék: „Amikor verset ír az ember / nem írni volna jó” – írja egyik töredékében. A testnek, talán minél könnyebb és törekenyebb, annál súlyosabb a szava a műalkotásban. Meglehet, József Attila szavai ezért (is) öltének (oly könnyen) testet, egymásba fogódzó, ölelkező vagy egymással birkózó testi konfigurációkat, és már igen korán, az úgynevezett inasévekben is; 1922-ben, tizenhét évesen készítette első vázlatát a *Tanulmányfej* című szonettremekének, majd 1934-ben, tehát 29 évesen fejezte be. Portrét a magyar szörfestészetben (és a festészetben?) ehhez fogható erejűt nem ismerem, pedig egy ecsetvonása nem rugaszkodik el attól, amit a címben ígért: tanulmányt készít. Iskolamunkát, amelyben a mesterségtudását méri fel, óvakodva bármely „szubjektív” részrehajlástól, beavatkozástól. Csak a szonett indítását idézem, majd a záró tercint: „Mély szürkeségbe szédült át a reggel.” És: „Ködlepte, síkos szemsikátorában, / véres kövön a mámor tántorog. / Csak ül. S alakján bárgyú lomhaság van.” Önmagukat átható (szó)képsorok, amelyeket alkotójuk mesteri keze mintha nem is formázna, hanem *csak előtámogetja* őket, mondhatni, bizalmat szavaz nekik a megmutatkozásra. S ekkor sem az ő, hanem azok saját szavát hallatva.

József Attila nagyszerű, ugyancsak 1905-ben született cseh kortársa fejezi be egyik rövid versét (gnómáját) evvel a mondattal: „És legyen meg a vers akarata!” Hatalmas hatású, borzongató és borzongatóan szép is ez a mondás, de érteni legfőljebb intuitíven érthetjük. Hiszen mi a vers? Bianco, amolyan (kitöltetlen) csekk, el nem árulja önmagában, hogy tartozójának vagy a behajtójának akar-e jobban kedvezni. Feladójának-e vagy a fogadójának. Mainapság ez egyre tisztázódóbban bonyolítódik a piacon, olyannyira, hogy pl. a műkereskedelemben a „tőzsdére” bekerült alkotások eredeti (alkotói) értéke és értelme jószerivel már semmit sem számít – a vers, a mű akaratát inntentől fogva kizárólag a forgalom dinamikája szabja meg. Köztudomású, hogy az esztéták, műítészek, az úgynevezett szakértők szinte kizárólag brókerként üzemelnek, illetve reménybeli gyűjtő-kereskedőként. Ilyképp tehát szabad a gazda a mű (a vers) akaratát illetően. Még azt sem túlzás mondani, hogy – aki kapja, marja. S ezen még Schopenhauer vagy Nietzsche akarat-fogalma sem (igen) képes változtatni; vagy a genetikusok kedvenc állítása, miszerint az élet él és élni akar (kivált ha hozzáveszem Freud kényes-kínos halálöszönét, amely különösen a műalkotásban nehezen eltüntethető mellék- vagy mondjam így, árnyékmotívum). Az ambiguitás, az ambivalencia nem csupán értelmileg és érzelmileg tartja fogva a létezőt a legstabilabbnak tetsző állapotában csakúgy, mint a legnagyobb elragadtatásában, de

mintha legbelső elemiségeit, fizikaiakat és lelkieket, valamint a környező valóságot sem engedné ki *szorongatásából*; észleljük-e tudatosan is ezt vagy sem, a szorongáson magán sokat nem változtathatunk. Hiszen ha közelebbről (azaz a *megfelelő* távolságtartással) nézzük: a szorongás (szorongásunk) mindig valami általános, vagy eredendő(en *kimondhatatlan*) ellentmondásra referál. Valami semmire. Vagy így: valami – semmire. Mire törhetne hát eszerint a vers (a mű) akarata? Mondható-e, óvatosan, hogy a – semmitmondásra?

„Megalkotom szerelmemet...” – mondja a költő a *Könnyű, fehér ruhában* záró szakaszában. De hogyan jutott el idáig? Idézzem még egyszer a kezdést: „Mindent, mi nem enivaló, / megrágtam és kiköptem.” Van ennek a kijelentésnek egy eddig nem említett szólás-fedezete: szavaidat rágd meg jól, mielőtt kiköpnéd (kimondanád) őket. Akarva-nem akarva (tudva-nem tudva) tehát, József Attila nemcsak elutasít valamit ezzel az indítással, de elő-állítja is mondandóját; magától tudja („Magamtól tudom...”) immár a jót – amely szerint viszont nincs érdemi különbség többé szappangolyó és égbolt (mint metafizikai igazságshorizontok) között. A világ tengelye (axis mundi), mintha szemtengely-törést szenvedett volna („Ki-be ugrál a két szemem, úgy érzem.” – írta másutt vagy fél évvel korábban), ám épp e törés következtében a szem önmagát is képes most már látni. Képtelenség, persze, de minden kép alapijában ebből fakad; játékból. S ugyan a versben nincs szó szemgolyóról, a szappangolyó és az égbolt (látványos) megfeleltetése egymással ezt a *látóidomot* is megidézi; még hozzá kétszeres-kétféle módon: egyszer kívülről, a szappangolyó szivárványhártyás ragyogásában, majd másodszor belülről, az égbolt ívébe zárva; s amire kápráztató egyszerűséggel szól(hat) rá a második szakasz talányos „fenomenológiai” futama: „És tudom, mint a kisgyerek, / csak az boldog, ki játszhat. / Én sok játékot ismerek, / hisz a valóság elpereg / és megmarad a látszat.” Vajon a fentebbi szappangolyó=égbolt provokációját ismétli meg itt a költő? A valóság elpereg, mint az idő (perc, másodperc, pillanat!) – elpukkan, mint a buborék; látszata, képe, sőt képlete azonban belénk vésődik? Hökkentő párhuzamok; mert ha sok játékot ismerek, hiszen a valóság elpereg, akkor a valóság játszik velem, és én a valósággal; míg a látszat, az állandó; az a látszat, amelyet, például, a szappangolyó (valamint az égbolt) mutat nekem, törekenységében a törekenynek. Vagyis a valóság ez utóbbi viszonyban aktualizálódik, és számolódik fel szakadatlanul. A valóság, mely idejét múlja – személy szerint: múltatja. Maga (s magam) után hagyva a (kikristályosodott!) látszatot. Amelynek tükrében (avagy varázsgömbjében) *olvasható* a vers harmadik szakasza: „Nem szeretnek a gazdagok, / míg élek ily szegényen. / Szegényeket sem izgatok, / nem állok én vigasznak ott, / ahol szeretni szégyen.”

Ez volna a látszat(i valóság)? az el nem pergő realitás? (Vagy) pusztá szociográfiai önportré, summázattal, s egy finom szójátékkal: „Szegényeket sem *izgatok*”; nem érdeklek őket – miután a saját helyzetük (állapotuk) iránti érdeklődést sem sikerült fölkeltenem bennük. És itt jön a modern (s nemkülönben az úgynevezett posztmodern) költészet legkényesebb (szintén többszörösen *kínos*) argumentációja: „nem állok én vigasznak ott, / ahol szeretni szégyen.” Fölösleges kitérnem a mindenki által nagyjából ismert életrajzra, József Attila politikai-költői döntéseire és csalódásaira, illetve hogy ő maga mennyire volt

hiján annak a „természetes politikai ösztönnek”, amit a fentebb már idézett barát, Németh Andor, Illyés Gyulát jellemezve, hajlékonyságnak nevezett. Súlyosabb, nagyobb horderejű csalódottság formázza meg ezt a versszakot, ha a kijelentést filozófiai (esztakológiai) értelmében fogom fel, ellenbizonyítékul a szeretet keresztény apológiájára; ha csak egy hangyányit (lásd az 1926 nyarán született mives kis dalrajzot: „A bábok között elaludt a hangya...”) elvonatkoztatok a szoros biográfiától, hogy ráismerhessek a krisztusi paradigma romjaira: „nem állok én vigasznak ott” – s már tudjuk, és értjük is, hogy miért nem. Krisztus, katolikus (egyetemes) érvényűen, amint szégyenszemre áll – akként állja a tekintetünket. Ott, akkor, szó sem eshet a szeretetről, a körülmények kérlelhetetlenül ellene (szóismétlés) szólnának csak, magát a fogalmat (szeretet) is megcsúfolva egy örökkévalóság idejére – szólóan! S így, e gyászos fényben, még tovább fejlődik a versindító kijelentés értelme: „Mindent, mi nem ennivaló (lásd Logosz, lásd Ige), / megrágtam és kiköptem.” Olvasóként persze arról se feledkezzünk meg (amit megéltünk), hogy a szeretet mindig valaminek (vagy valakinek) az elfogadását, igenlését jelenti, míg hiánya a (meg)tagadását (meghazudtolását, megcsúfolását, elutasítását, megszégyenítését stb.). József Attila szerelmi és táplálkozási szimbolikája valóban mindenütt megőrzi a kultúránkban különválasztott két fogalom: önfenntartási és fajfenntartási ösztön természetes szimbiózisát, evidens egymásban és egymásból élősködését – e helyütt végső tisztázottságúvá főzöttten-szöttten; hiszen, ahogy már utaltam rá, a szappangolyó metaforája magában foglalja az ő eredetét, azt az apát is, aki – eszmélése előtt még – szórén-szálán eltűnt, felszívódott, aki idegenbe illant el szappanait főzni; ám a szappan mint testi tisztálkodásunk szimbóluma, s ekként potenciális metaforája szellemi tisztázódásainknak is: szintén táplálék-eredetű! Minél ehetetlenebb, annál szörnyűsegebben, annál démonikusabban az! S ha pedig „egyremegy, szappangolyó, vagy égbolt van fölöttem”, akkor a mégoly sterilnek vagy éteri-tisztaságúnak tetsző égbolt sem lehet különb egy szappangolyónál.

„Vad, habzó nyálú tengerek / falatjaként forgok, ha fekszem, / s egyedül” – írja kevéssel korábban, 37 tavaszán a *Bukj föl az árból* című versben. A szappan, a szappanosvíz, az emésztés-emésztődés motívumai kavarnak itt egybe, kitüntetetten az emésztő magány témájára. A szappangolyó kristálygömbjének háborgó változataképpen, kronológiailag: előképeként, úgy, hogy a falat, amit ki kéne köpnie, az maga az én, míg amihez-akihez folyamodhatna kiszabadulásért, az a szappanosvíz (vad habzó nyálú tengerek) istene (emberarcú hydrája). Hanem honnan is még e kiszabadulhatnék? „Ijessz meg engem, Istene, / szükségem van a haragodra. / Bukj föl az árból hirtelen, / ne ránts on el a semmi sodra.” És így ez, bizony, már – ahogy a vers utolsó szakaszában mondódik is – lélegzetállító. Mert a semmi sodra nem más itt, mint amit közönségesen táplálékláncnak, az élet, az élő körforgásának nevezünk, természetnek – természetesen felfalás-felfalatás kínhalálán keresztül; József Attila azonban egyedülletet mond, a magába-zárt individuumot, miáltal úgy is érthető az eseménykép, hogy a „Vad, habzó nyálú tengerek”, amelyeknek a falatjaként forgok itt fekvé, magamban, azok is mind-mind én volnék, rémület-verítékemben fürödve mintegy, elhagyatva büntető-eligazító instanciámtól, az istentől. Az Atyától. „...Már mindent merek, / de nincs értelme semminek sem” – fejezi be az emésztődés-szakaszt a költő, konstatálva (!), hogy félelmei, szorongásai (bátortalansága) mostanra mind ide koncentráálódtak, az értelmetlenségbe. Amit triviálisan hiábavalóságnak szoktunk

mondani. Az én hiábavalósága összebagyulálva a világ hiábavalóságaival – totális depresszió, mintha a világ maga eszmélne rá az én tudatában önnön abszurditására. Mert a világnak nincs egy másik, egy saját tudata, voltaképpen tehát kívül sincsen, a vad, habzó nyálú tenger csupán az énné mint falatnak a forgását (forgatását), illetve elsodrását (ld. „idő árján”) végzi; valósít, más szóval, aktualizál, és elmerít, eltüntet (vagy kivet magából), tehát megsemmisít; mondhatjuk bármikor erre, könnyelműen: Ütött a Semmi Órája. Léha, nagybetűs pátosszal. Elménkről lehasítván az értelem – mely utóbbi visszazökken eredeti (*magától értetődő*) körforgalmába, táplálékká puhítva a táplálkozót, és viszont, *ad infinitum*, tovább. De hol az az elme, amely képes megbirkózni a két, egymást cáfoló magától-értetődés egyidejűleges valóságával, a táplálkozó-ürítkező és a céltételező (teleologikus) „fajtájával”, amilyen az ember – úgymond felsőbb sugallatra – fölszerelkezett. Táplálékát (táplálkozását) eztán eszköznek ítélve-tartva, ahhoz, hogy – célba érkezzen. József Attila végtelenül komplex és végzetes vasúti szimbolikáját karikírozva: mintha életet javát étkezőkocsiban töltve nyomulna célállomásra célállomásra. Eleszegetve és elleszegetve. (Mennyire más tónus illeti meg az – energiahordozó – tehervonatokat, vagy azokat, amelyek a költő halála után *hét* évvel indítottak el célállomásuk felé!)

„Már mindent merek, / de nincs értelme semminek sem” – tehát. Tehát: „Meghalni lélekzetemet / fojtom vissza, ha nem versz bottal / és úgy nézek farkasszemem, / emberarcú, a hiányoddal!” Egy lélegzetre tehát muszáj visszakoznom az élettrajzhoz. A botot (seprűnyelet) a Mama táncoltatta meg néhanap a kisfiú testén, s ugyancsak a kisfiú próbálkozott ilyenkor, bosszúból, kifulladás e mostoha (!) világból. Itt a versben meg épp fordítva: bottal üttetné a – megboldogult – régmúlt nyomát, amikor pedig még korántsem volt mersze bármihez, s ha alkalomadtán egy bukta elfalásához mégis, a büntető bot túlsó végénél mégiscsak ott derengett az *emberarc*. Eltorzultan, de az. Nézhett vele farkasszemem a rosszcson. (Ebadta kölyke stb.) Nem léhaságból ez utóbbi szavak, inkább csak érzékeltetni szeretném, hogy József Attila humora milyen elementárisan töri át, egyszerre komponálja és dekomponálja is a versbeszédet, no nem ironikusan, nem distanciát teremtve a szó és szólaló között, hanem – mintha szellemet idézne: „lélekzetemet fojtom vissza”; pszichoanalitikusok ezt regresszióknak mondják. A gyermek hiszi úgy, hogy akaratával elállíthatja lélegzését, s ezáltal megtorolhatja a rajta esett sérelmet. Akciója a valóságban, otthonias körülmények között, általában könnyes derűt vált ki a többiekben, kataritikusan komikus hatást kelt, fagyot olvaszt. Mindenki megkönnyebbül (fellélegzik). Itt viszont eszelős gyámoltalanságban idéződik meg a jelenet, a (gyermeki) fenyegetőzésben rejlő humor elfekető, fekete komédiává fejlődik a (mono)dráma; előképül a *Könnyű, fehér ruhában* záró szakaszának. Tegyük azért hozzá, hogy amit én a vakfeketeségben is humornak nevezek (humornak érzékelek), az élesen különbözik a vigalmat (megkönnyebbülést) szolgáló humorizálástól; József Attila humora (valamint tragikus ereje) talán épp abból fakad, hogy a gesztikus, tartalmi (maga-tartási) regressziók a műalkotásban szinte végtelen teherbírási, szerves szerkezeti elemekké válnak, meghaladva (mint a szappanosvíz a halált) hulladék-állagukat; szemléltetővé válik a kézzelfogható és megfordítva: kézzelfoghatóvá a kép. Tapinthatóvá, pontosabban, mert a József Attila-képek egy alvajáró biztosságával sorjáznak elő az elme-térben, mintha közvetlenül a nyelv emlékezetét ébresztenék – vagy riasztanák éppen. Ahogy a *Magány* című, átkozódó verset indítja: „Bo-

gár lépjen nyitott szemedre.” Riasztó képkíváncs, ám ha indulatát üledni hagyom, lassankint a nyelvi forráserő szökik a szemembe: *szembogár*. Ezt az alakzatot hasítja szub-elemeire a mondat, s innen a kép *sugárzó* szépsége. Ugyanennek a versnek a zárata kezdődik így: „Mozdulatlan, hanyatt fekszem az ágyon, / látom a szemem: rám nézel vele.” Nyelv- vagy tudathasadás – a *Könnyű, fehér ruhában* mintájára mondható: egyre-megy. A téboly általános (egyetemes) érvényű, anélkül azonban, hogy akár az egzisztenciális, akár a metafizikai tét, egymásra hárulva, semlegesülne; sőt: némelykor már-már úgy érzik, mintha a vers nyelvi egzisztencialitása cserélne szerepet az én-tudat *metafizikumával*, magára, ha nem magába öltve ez utóbbi tényleges fizikai tüneteit. Pillanatnyiságait, a hozzájuk társuló észleletekkel. József Attila motívumai úgyszólván önálló életet élnek, oly kéretlenül bukkannak fel és szövődnek újabb meg újabb mintázatokba – hajlok rá, hogy azt gondoljam, költőjük valóban egészen kiszolgáltatott médiuma a bennük aköröző fejleményeknek. Egyik korai, 1928-as versében (*Gyereksírás*) például így jelenik meg a bogár: „Óh, magamban vénít az idő! / Hanyatt esett bogár bújá ráz, / kezem-lábam ríva hadonász, / mint viharban ezer rózsató.” Ott, akkor tehát, mondhatjuk, még rózsabogárnak *adja ki magát* a párja hiányát szenvedő, rafinált szétszedettségben persze, míg a kései *Magány*ban ugyanaz a bogár már megfosztva minden idilli attribútumától; de nem a nyelvben rejlő potenciálistól (*szembogár*)! Döbbenetes belső motivikai rímet kapok, ha párhuzamba állítom a két vers (*Gyereksírás* és *Magány*) kezdő szakaszát:

*Anyám melle tárula feléd, –
erős valék mint az anyatej
s ajkad közül sírva folyok el,
édes fogad elejté csecset.*
(Gyereksírás)

*Bogár lépjen nyitott szemedre. Zöldes
Bársony-penész pihézzé melledet.
Nézz a magányba, melybe engem küldesz.
Fogad morzsold szét; fald föl nyelvedet.*
(Magány)

Mondom újra, a korábbi versben a bogár-motívum a záró szakaszban jelenik meg, a magány témája ott bomlik ki, ám a felütés ennél is, amannál is ugyanazt a szerelmi (irracionális) élményt hozza; s megint, mindkét esetben a táplálkozás, táplálék és táplálkozó eredendő szimbiózisa, explicit és implicit tartalmak (nyelvi) jelzőcseréje: erős – anyatej, édes – fog, illetve magának a szerelmi aktusnak a mitologikus ősképe: „Anyám melle tárula feléd”; mert az erre rávágó két sor mint tényleges tárulkozás már erősen fallikus ízt kap, s csak a negyedik sorban, az elejtésben szelídül vissza tápláló (óvó) emlővé. A jelenet-sorban implikált felláció így az archaikus intonációnak megfelelő eredettörténet szerint aktualizálódik, és oldódik el a mindennapi nyelvhasználatból megromlott, trágár jelentésképzetétől. (Az ősképe a hermafrodita istent idézi meg, hasadása, illetve auto-aktualizálódása közepette.) Mint ahogy a másik, átkozódó versben sincs egyetlen trágár mozzanat; agresszió igen, az enyészet szellemi (nyelvi) autoagressziója, olyannyira, hogy – a bogár nyelvi (*szembogár*) nyomdokán haladva – a fogalmak fordulnak mintegy maguk ellen:

„Nézz a magányba” – a bogár velejébe, „Fogad morzsold szét; fald föl nyelvedet.” Mindkét versben sürgettetik valami, páni-villámfényben, méghozzá egyszerre talán a tenyészet és az enyészet – ítélet gyanánt, apokaliptikusan. Festészeti példával élve, valóban nem tudhatni, hogy honnan s miféle forrásból esik a fény a vers *in actu* apokaliptikus eseményeire; ráadásul József Attila – és ez példa nélküli a kortárs költészetben – nem inszeníroz, nem választja ki a „szóban forgó drámájához illő” színpadot, vagyis a vers nála sohasem függő beszéd, amely a költő szereplőt elválasztja az őt alakító-megformázó aktortól; paradoxnak, sőt abszurdnak tűnhet, mégis, azt gondolom, a József Attila-i vers megannyiszor megelőzi (megjövendőli) a József Attila-i személyiséget (egzisztenciát, sorsot). Íme három versszak a '34-es keletkezésű *Iszonyat*ból: „Akárha most született volna, / oly vörös; fején az erek, / mint pondrók, másznak vonagolva; / lába nagyujja megmered. // Üvölt és hápog; szopna s retten. / Inyével a homályba kap. / Csak mikor istenek születtek, / szülőikben kélt ily iszonyat. // A gyermek irtózáttól nyirkos, – / ha adja, miért veszi el? / A leány hideg, mint a gyilkos. / Az udvaron vak énekel.” Lehetetlen szétválasztani, külön-szállazni itt az írás és az emlékezés valós eseményeit a mitológiai allúzióktól; történet és keletkezés-történet involválja egymást, mégpedig úgy, hogy az egész (nem csak az általam idézett passzus) szöveg erotizálódik, illetve, s ez éppoly fontos, fájdalom-érzékelően viselkedik. Sőt: az erotikus (vagy szexuális) telítődés azonnal asszociálja a görcs, a tónus merevedését, akár a hullamerevséget; még egy 1926-os keletkezésű (21 éves ekkor!) versében (*Engem temetnek*) mondja: „Emlékem egyre merevebb lesz.” S ide, ehhez a feneketlen mélységű ambivalens képzethez kötném még az imént érintett *Iszonyat* című vers egyik döbbenetes erejű, hallucinatív hasonlatát: „A fiú köhög fuldokolva / s mint bot, ha török, úgy kiált.” A szó szoros értelmében *roppant* hatású hasonlat, amely azonban akkor indul csak igazán virágzásnak (ez utóbbi hasonlattal szándékosan élek, hozzáhangolando az életmű természetéhez: „karóval – vagy kóróval – jöttél, nem virággal”), ha motívumvariánsait és a biográfiai eseményeket is számba veszem; például, hogy a Mama (fentebb már erről is esett szó) bottal, seprűnyéllel verte, igaz, nem a szopós, hanem az elemista gyereket. A bot tehát többszörösen animálódik, perszonalizálódik, ahogyan a gyermek is ezerfelé ágazódva – ezerféle mélységet idézve – hasonul; ismételjem meg: „Meghalni lélegzetemet / fojtom vissza, ha nem versz bottal”...

Istenem, emberarcú. Kényesebb, a botnál is törékenyebb motívum aligha képzelhető ennél; hiszen ő ragadja fel (vagy ejti el, vagy hagyja önműködni) a botot is, nélküle csak a kétségbeeső összevisszaság, farkashorda, farkasmagány, farkaséhség, ordas eszmék és így továbbja a kimerülésig – az önemésztő hányingerig (amelyben már az önutálat is benne); farkasszemet nézni a hiánnyal – így már majdnem triviális. Az élőlény gyámoltalansága csupa trivialitást asszociál. Legalábbis a motívumok szintjén. Közhely, hogy ami nem enivaló, azt kiköpöm, de vajon ugyanígy közhely-e az is, hogy közhellyé vált, mivel kiköptem? A két közhely között hatalmas belső feszültség támadt, mely lehet a humor és lehet a tragédia forrása is, talán attól függően, hogy a feszültség mennyire katasztrofális (habár éppen ez az, ami *bensőségessége* okán racionálisan mérhetetlen). József Attila közhelyei szüntelen átváltozásban érik egymást, újabb meg újabb formájukat hozzák, a meghök-kentően infantilis képzetből egy szó túldúsításával ugrik át a legkomplexebb bölcséleti észleletbe; s ez az átcsapás természetesen máris visszahat előzményére is – mintha sze-

münk láttára kelne életre egy teljesen önálló, hogy úgy mondjam, a szemünk fényével játszó-versengő (szemünket hol élesre csiszoló, hol el-elhomályosító) organizmus. Fölélünk kerekedik és játszik velünk. Mint nála – vele – a szappangolyó. „Megalkotom szerelmemet...” – mondja, ami természetesen hathat súlyosan infantilisnak, ám triviálisnak semmiképp; abszurdnak annál inkább. Az ember alkothat szerelemből (sőt, csakis abból), de szerelmet – ?! Pedig ez a sor, ha nem is egyenes, de szerves folyománya az első versszakban feltűnő „Magamtól tudom, mi a jó” sornak, annak, ami szerint aztán egyremegy, hogy szappangolyóm vagy az égbolt kerekedik-e épp fölém. A hierarchián játszi könnyedséggel tör át az anarchia, dalos közvetlenséggel, miközben a dalban magában, akár a szappangolyóban, benne a megrekedt lélegzet. Hogy – *történetesen* – miért is, az a szeretetlenség–szerethetetlenség szakaszban megállapított. Az anarchista (sőt nihilista, destruktív) kiállítás tehát indokolt, belátható, az *alkotói* konzekvencia azonban nem az; szerelmet, ha egyáltalán, kizárólag a Teremtőnek (mint transzcendens mindenhatónak) állhat(ott) módjában alkotni, vagy a Lázadónak (akit nevezhetünk Lucifernek, Sátánnak, Antikrisztusnak stb.) ám ekkor már a „szerelem mögött” inkább vizálykeltést, gyűlöletet, pusztíthatnékot gyanítunk. A versszakot záró „könnyű, fehér ruhában” azonban a keresztény (krisztusi) paradigmát idézi fel, a hét-nyolc éves (látenciában lévő) gyermek számára az elsőáldozást, a tisztaságot és kiszolgáltatottságot, ami nélkül a megváltás elképzelhetetlen volna. De mit jelentsen az „Égitesten a lábam”? Azt hiszem, az egész versnek ez a központi misztériuma; nem a megfejtetlensége, nem a metafora kibonthatatlansága miatt; hanem mert itt érnek össze a versmotivika szálai: a szappangolyó, az égbolt, a játék, a valóság, szegénység és gazdagság, izgalom és vigasztalanság, valamint a földi lét összes bonyodalma, ontológiai megoldhatatlansága. Az égitest tehát az, amin mindig is állok, egyszersmind ugyanaz, aminek – akár más égitesteknek, akár szappangolyómnak – alávetődöm minduntalan. Roppanékony, elpergő idejű, a tulajdon valóságait meghíúsító héj, vagy kéreg, mint a tudatomé – rajta vagyok, hiszen rajta kell lennem. Krisztusi paradigma, amely azonban minduntalan önmaga zátonyán akad fenn, az idővel (ld. a valóság elpereg) szakadatlanul törést szenved, szakadatlanul meghíúsul; s hogy éljek a szó (szakadatlan) sugalmával: a szakadék (továbbá: szakítás) magában a héroszban (Krisztus is az! égi atya, földi anya) támad. Alternatívája az istenülés vagy a semmisülés; a versé ugyancsak. És a versnek formát kell öltetnie, minél egyszerűbb és áttetszőbb formát, amilyen a szappangolyóé is, amelynek az „élettartama” nem több egy pillanatnál (szívdobbanásnál, lélegzetnél); a vers, ha megvan, ezt a pillanatot foglalja magában, ezt a szerelmet alkotja meg a költő, ennek az égitestén ér talajt a lába. Nehezebb kérdés, hogy vajon az istenülés szándékával indul-e el ekkor az istenek ellen, mint egyik költő a többi költő ellen, vagy ütközetét másféle becsvágy motíválja. Kérdés az is, eldönthető-e egyáltalán ez a kérdés. Lélektanilag aligha. A költő magától értetődően első akar lenni, akarata mint a nietzschei hatalom akarása kényszeríti őt erre, de az áldozatra is, amit a versért-és-a-vers-által meg kell hoznia.

Miért Nietzsche? Semmi esetre sem a költői (poétikai és retorikai) megfeleltethetőségük okán, ilyen „diskurzus” nem létesíthető közöttük; Nietzsche még a legszárazabb pillanataiban is az egzisztencia romantikus pátoszából hevül, József Attila meg éppen ebben különbözik el már a hangadó kortársaktól is: az ő modernitása már java ízeiben a máig

érvénnyel szólható talajtalan modernitás nyelvét forgatja, kötetlenebb mimikriével, mint előtte és vele egyidejűleg bárki, s ezért játékosabban, de kétségbeesettebben is. Géniusza az ambivalencia, de nem romantikus amplitúdóval, hanem a közvetlen érzékelés és reflektív észlelés derűivel és, mondhatni, idegrohamaival, lévén támasztalanul. („Idegeim elmeritem, / mint a hálót, / hust fogni s a nehéz vizen / könnyű álmot.” *Háló*) S ez csak egy szerény példa rá, hogy a dalszerű, népdalszerű forma milyen remekül hajlik a kezében a társtalan egzisztencia fizikai (biológiai) és metafizikai egybejátszására. Háló és álmom egymással, miáltal a tematikusan halászhalónak értett háló szépen feltöltődik másod-jelentésével is, foghatóvá téve az amúgy felfoghatatlan álm(odás)ú saját-húsvilágot. Amihez, vegyük észbe, természetünknel fogva nem tudunk hozzáférni. Mert hálóhelyünk, illetve egyetlen (valósnak vélhető) helyünk az egész-hálóban, benne vagyunk tetőtől talpig, ha feldőlünk, tüstént odaveszünk. Hova, persze? (Mert ez – is – a bökkenő.) Mert az idő többféleképpen is szedheti áldozatait, történelmien – pl. teleologikusan (célszerűen), és magától értetődően – mitologikusan (játékból!); isteni-emberi koprodukcióban. Gyermeiken. Az aranykor mindig gyermeki, mindújra ártatlansággal töltődik fel, isteni felelőtlenséggel, az örök reverzibilitás vagy éppen – az örök visszatérés (egyelőre gondtalan) tudatában. (A gond, mondjuk természetidegenségénél fogva, késlekedve-észrevétlenül illetve nagy szenvedélyek roamaiban megbújva ejti teherbe az embert.) Ahogyan az örök visszatérés gondolata is többféleképpen kísérthet meg bennünket; ám ezek közül kettő – a szóismétlést ezért sem kerülhetem el: – kísértetiesen emlékeztet egymásra: kísértés és emlékeztetés! A sorstragédiában (*Oidipus rex*), mint a modern, rejtvényfejtő bűnügyi történetben, a hős (vagy tettes) visszatér (sors)döntő (bűn)tette helyszínére; majd ennek a mondjuk bábjátéknak az árnyjátéka ismétlődik meg abban a modern, posztromantikus anamnézisben, amelynek a kidolgozója Freud, de heroikusabb, szenvedélyesebb elsőszülője (!) az a Nietzsche, aki az örök visszatérés-tanával egy egészen újszerű horizontot társít a történeti-történelmi gondolathoz – értelmezésem szerint úgy, hogy a sorstragédia zárt (mitikus) történeti sorrendjét megfordítva, a jóslatot (vagy átkot) akként prezentálja (!), mint amely mostantól fogva bármikor, bárhányszor, bárhol (az életben-e csak?) megeshet „velem”.

Említettem már elégszer, mégsem győzőm újra elismételni: *A könnyű fehér ruhában* – szerintem – legkülönösebb, mert leghökkentőbb sora ez: „Megalkotom szerelmemet...” Okkal kiálthatna fel erre bárki: A szerencsétlen flótás! (mert dudást nem szokás mondani), mi mást tehetne szegény, ha egyszer őt *páratlannak* teremtette az isten! Alkalmazint persze ez a kiáltozó bárki sem biztos, hogy annyira biztos a maga dolgában, ám ettől még munkálkodhat benne a szórakozott részvét, elidőzhet emígy a mellékesebb tények zugvilágában. Hogy József Attila valószínűleg (!) nem imponált a másik nemnek. Vagy a másik nemből pont annak a néhány nemnek (! ezt hagyjuk meg derítésül!), akiktől olyanira szomjazta az elfogadó-befogadó igent. Nietzsche-ről szintígy köztudomású, hogy fellobbanó szerelme visszautasított, Andreas Lou-Salome határozottan nem viszonzotta a költő-filozófus érzelmeit, sőt, a kínos affért követően odébbállt Nietzsche barátjával. A párhuzam még sokáig folytatható volna, a két nagy faun(á)ra (JA-ra és FN-re) miért firtogatta az orrát az éppen imádott Flóra – jóllehet a természetben ez megfordítva szokott volt történni. Mégis elég, ha a párhuzam közös nevezőjét ebben a legmegsemmisítőbb ku-

darcban jelölöm meg, az „utolsó-szalmaszál-lobbanásban”, amelyben Nietzsche-nél is, József Attilánál is megfogant a (képtelenül mondva) autotranszcendentális abszurd. Amit semmilyen praxis nem igazolhat, igaz, meg sem cáfolhat. Komolyan vétele – nem, nem lelkiismereti, nem is logikai, hanem diszpozicionális kérdés. Nietzsche-t kivonatolom: az emberfeletti ember örök visszatérésére gondolok, amikor a „Megalkotom szerelme-met...” kijelentést (vagy bejelentést) próbálom meg újra-hangszerelni; szükségtelen ehhez ismét végigmenni a versen. Hiszen a hangsúly épp annyira az alkotáson, mint a szerelmen, épp annyira veszi saját kezébe a teremtés dolgát, mint Nietzsche-nél az emberfeletti ember, miután konstataulta, hogy – Isten halott (az ember meg túlságosan is emberi). És a(z) örök visszatérés? Az, oda, amiről fentebb már kimerítően szóltam: ide a földre, amelynek azonban a *konstellációja* – időközben, és a belső-helyzet-felismerés révén – *végtelenül* megváltozott; semmi esetre sem az a (t)alapzat többé, ami az ember számára eddig praktikus és transzcendens-hierarchikus is adta volt. Égítetté vált, a többi között, ami ugyan nem egészen újdonság (Isten halálát sem Nietzsche jelentette be elsőként), de ráhangolódunk erre a több-mint-átnevezésre nehézkesen megy még. S a nehézséget nem csökkenti, inkább tovább növeli a vers „játékelmélete” és példázata a szappangolyóval, amely akár a horizontot vagy az égboltot, akár valamelyik égtestet reprezentálja, mindegyik esetben az időtartamot sűríti, sőt töri bele egyetlen pillanatnyiségbe, mégpedig a szerelemalkotás teremtő pillanatába. Nietzsche a legmagányosabb magányról beszél, a legnagyobb nehézségről, amikor önmagának szegezi a kérdést, hogy „akarod-e, kész vagy-e így mondani erre a percre, ha azt hallod, ugyanez fog megismétlődni veled még egyszer és még egyszer a végtelenségig stb.” és az ő válasza az ujjongó, táncra perdítő igen. Egyikük táncol, a másikuk játszik a szakadék fölött. Flótázik. A vers keletkezési dátuma szerint fél évvel az öngyilkosság előtt, nyáron, a legfrissebb nyári hónapban, júniusban. Amikor az ember fölpillantva az égre az egész világegyetemet lakhatónak ítéli, szenvedjen bármennyire is épp itt alant; igen, igen ám... csak hogy ugyanebben a hónapban született a következő két töredékes darab is, a (*Majd csöndbe fagynak a dalok...*) és a *Majd...* Az elsőben: „Majd csöndbe fagynak a dalok, / a hősiség eloldalog...” s a másodikban: „Majd eljön értem a halott, / ki szült, ki dajkált énekelve. / És elmúlik szívem szerelme. / A hűség is eloldalog. / A csöndbe térnek a dalok...” Hősiség – hűség; hős – kutya stb. Hiszen a „hűség is eloldalog”-gal már a csalódott és – a maga módján – rezignált kutyát látjuk magunk előtt, amint kimúlt gazdáját otthagya elsompolyog (hogy mégse ismételjük a bámulatosan beszédes, többjelentésű és már-már képutánzó eloldalog ígét), kimúlt gazdáját, aki lehet éppenséggel a hős (hős) maga is, illetve a hős „szívügye” – hűlőben.

JÓKAI ANNA

Por és Istenpor

AZ ISTENALAKÚ HIÁNY JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉBEN

Nevetséges, szégyelletes, de a József Attilát körülvevő félreértés szívósságát bizonyítja: a rendszerváltás fordulóján néhányan nehezményezték, hogy irodalmi díjat továbbra is az ő nevével fémjelezzenek – illetve mások mindmáig vele igazolják téveszméiket. Proletár-költő, marxista gondolkodó, a kommunista diktatúra eszmei támasza, a társadalmi igazságtalanság mártírja volt – terjesztette részben az irigy rosszindulat, részben a felületen mozgó értetlenség. Különben is: mindent, ami a közhelyeken túlmutat és rendkívüli, azonnal előre gyártott rekeszekbe kell laposítani, felcímkézni; a költői személyiséget az idegesítő szabálytalanságból szokványossá metszeni, azután mintegy gipszbe önteni a felhígított masszát, az így rögzült alakot irodalmi panoptikumban mutogatni – esetenként jó pénzért – lám, ez Ő, porcikánként tanulmányozható és másolható ideál... De a szöveg, a vers lepatogatgatja magáról a rákent mázt, és a *megélhetési, kurzus-elemzón* nemes bosszút áll; egyszerűen újra élni kezd, sem megölni, sem kisajátítani nem hagyja magát. Ez történik József Attilával, a százéves lázadó fiatallal, aki utolsó versében azt hitte, meglelte a hazáját, ami pusztán a közönyösen befogadó anyaföld; pedig hontalan maradt ez a törékeny, védelmet áhító de védhetetlen lélek, ez a kalitkába terelt, különleges szépségű, de oly sokszor megtépzott vadmadár... Igaz, a rácsok elolvadtak körülötte, a beszorítottság felengedett – mégis, a hirtelen szabadságban kevesen követték röptét, némelyeknek kényelmes volt *visszaképzeln*i a költészetét az ideológia vas-ketrecébe, vagy éppen ügyet sem vetni rá, mondván, ami-aki elszállt, az bizony elszállt, siratni kár, imitt-amott elhullajtott tollaiból pedig egészen csinos harci fejéket lehet összeeszkábálni, egymással primitív harcban álló törzsek megkülönböztető jelévé züllesztetni ezt a magában-álló, szétszedhetetlen és mégis mindenkivel megosztható, hiányból, szenvedélményből sarjadó versvilágot.

Aki azonban *tudja, miről van szó* legszívesebben hallgatna. Annyira intim –Isten és az egyedi ember között megesett – ez a történet. Mégsem hallgathat, mert minden eluralkodott sugalmazás ellenére (hogy mi a magánügy s mi nem) a legszélesebb közösség érdeke is, hogy megismerje ezt a létküzdelmet, aminek bár más-más fokon, de mindannyian részesei vagyunk. Tudatosan vagy tudat alatt. Esetleg tudat felett!

József Attilának már az életbe-érkezése is titokzatos; beleszületik a lehető legkedvezőtlenebb körülmények közé, a lehető legegyszerűbb és idegrendszerében leglabilisabb szülőpár fiúgyermekének. Az oly hamar felszívódott szappangyári munkás apa emléke, és a nyomorúságában hisztériás mosonő-anyá eleve vesztesként löki sorsát a század eleji lát-szat-nyugalom után felgyorsuló, pusztító időbe. A séma szerint neki is bele kellett volna szürkülnie, bele kellett volna törnie a kilátástalanságba: a séma szerint a karrier csúcsa

számára maximum a bolti segéd vagy a hivatalsszolgálat státusában kínálkozott. A materialista gondolkodásnak („a lét szabja meg a tudatot”) ez lett volna természetes. A szülői géneknek felnagyított, s ezzel kizárólagosan meghatározó szerepet tulajdonító elméletek pedig nyomát sem lelhatték volna a benne megnyilatkozó zsenialitásnak. A sivar család, a gyermek korai kitaszítása az összetakolt, de mégiscsak fészekszerű biztonságból, a saját névtől való megfosztás, az idegenek szadizmusa, majd az árvaság és a nyomor gonosszá vagy eltompulttá tehetné volna a lelket – ha ez a lélek nem József Attilának érkezett volna közénk. Mert ez a nagyszemű, sovány, lötyögő öltönyben mindvégig kamaszos fiú-férfi nemcsak a tapintható, roncsoló valóság ellenére, hanem azt *fel is használva* teljesítette küldetését, mai szóval – mondhatnánk kissé profánul – „járatta csúcsra” költészetét. A mű megvalósult a gigászi küzdelemben – de ezt a megvalósító földi emberi formájában nem élte túl. Nem a romok omlottak rá, hanem az ajtót nem találta meg az építményén, a *beköltözés kulcsát*.

József Attila korán halt, de talán *nem ideje előtt*. Talán a legutolsó pillanata volt a legvilágosabb. Summázat és felismerés: az *áttörés* aktusa a szigorúan zárt, de odabent aztán meleget árasztó csarnokokban. Vagy éppen – ki tudja – Valami kinyílt s Valaki a küszöbön végre átemelte.

Ez a sors a XX. század művészeinek mintegy sűrített példasorsa. A modern Kőműves Kelemeneké, akik *elsősorban* önnön vérüket keverik a mészbe, hogy az a fal, az a mindig újra- és újra omladozó, legalább centinként növekedjen. Hogy végül is ne elkülönítésre épüljön, hanem védelemre és befogadásra. A fagy ellen, a szörnyek ellen, a nihil ellen, ami kiszárítja és gombostűre tűzi az óvatlan, csapongó, még csak serdülő ember-lelkecskéket.

Valamikor a művész – az igazi, nem a kókler! – még egységben élt az Univerzummal. Leképezte az Ég üzeneteit. Amit közvetített, azt is élte. Már előbb, de a XIX. századtól *érzékelhetően* megváltozott a helyzet. A „poeta sacer” – Hamvas kifejezése – még fölmehegett az üzenetért a szférák magasába, de egyre nehezebben hozta le azt. A *visszatérés*, a visszaút nehezedett meg, a vállalásért mintha a józan ésszel, a test megroppanásával kellene fizetni – s még így is a fényes égi vásznaknak csak a foszlányait markolják az ujjak! Tragikus, hogy ez a parányi, megszenvedett többlet is feleslegesnek tűnik a szellemi nedvekkel kínált, de már beszikkadt realitásnak. Csak a *hiányok* lesznek egyre tátongóbbá, a sóvárgások emésztőbbé:

- feloldani a kozmikus magányt (társ-hiány)
- védelmet találni egy másik ember köpenye alatt vagy elbújni olcsó szerveződésekben (biztonság-hiány)
- helyrezökkeneni a társadalmi igazságtalanságokat (hiány az anyagi javakban)
- édesen és gyanútlanul boldognak lenni (szeretet-hiány).

S betölteni ezeket a hiányokat, olyan gyorsan, amilyen gyorsan csak lehet, akárkivel-akármivel, teljes kuszaságban, ötletszerűen csereberélve. A magány ellen gittrágó szervezetekbe menekülni, az anyagi javakat a többiek kárára kisajtolni, a boldogságot a karrierben keresni, a szeretetet zsarolni vagy tiszavirág-szenvedélyekkel helyettesíteni.

Az igazi trauma azonban az, amikor a toldozgatással-foldozgatással kísérletező ember rájön, a lázas akció hiába: a hiánynak valójában Isten-alakja van, a lyukon minden pótlék átesik és idővel elenyész. Ekkor vesz birtokba a depresszió – vagy süt fel a fény. Ekkor ragaszt az agyagos szakadék-mélybe a katabázis – vagy erő születik katarzisz által fölkapasz-

kodni a peremre... Amit célnak és megoldásnak hittünk, eszközzé válik, megszentelt eszközzé válunk *kölcsönösen* egymás számára, párkapcsolatokban vagy áldozatos közösségekben. A pénz tápláló kenyeret tehet mások asztalára, a szegénység választott ranggá nemesül, a boldogság a szeretetben sugárzik fel, s birkózik az úgy tetszik szükségszerű, kísértő boldogtalansággal.

József Attila születése percétől a halál beálltáig krónikus Isten-hiányban szenvedett, de *tudott róla*, hogy valamiképpen, valahol és valamiért igenis van, ezért szenvedett jobban, mint az átlagember, tudott róla, mégsem volt képes a szívére szorítani, testközelbe húzni; valójában ez a gigászi küzdelem emésztette fel – s emelte nagy költővé. Az *Iszonyat* című versében mintha másról volna szó: egy kicsi, fásult leányka szadista játékaról, ahogy a csecsemő éhes szájába benyomja a cuclit, ám azonnal, az első tejceppnél vissza is vonja azt. A kérdés mégis, mintha a kegyetlen, érthetetlen Úrhoz szólna: „ha adja, miért veszi el?” Sokan sikoltanak így, a létezés kínlódo szakaszaiban, amikor olyan okozat gyötri a testet-lelket-szellemet, aminek okát – létesültségünk jelenlegi fejlettségi fokán – még képtelenek vagyunk felismerni. József Attila helyettünk, az őt követő lidérces rém-korszak elszenvedői és elkövetői helyett, mintegy *előélte* és lírává szentelte figurális, szakállas Istenkép trónfosztását, s azt a lassú, de a reményt egyedül hordozó folyamatot, amikor megtanuljuk a Teremtő Erőt, a szellem-testű Istenséget, meglehet, régi néven, de átvilágított tartalommal szólongatni, terveiben tetten érni és a jóban társául szegődni. Attila a „már nem úgy – de még nem így” köztes szellemállapot, az *átmenet* reprezentánsa, s *törvényszerűen* van egyedül.

Az elszakadtság, a magány-tudat már a 17 éves fiúban is erős.

*Egyedül fogok én állni a világon,
Egyedül, egyedül, nem lesz soha párom.*

.....
*S nem fog borulni le rám senkise sírva,
Ha majd távozom az örök-néma sírba.*

(Egyedül, 1921)

Ez nem a kamaszok tipikus szenvelgése. Nem is utánérzés, inkább jóslat, amit a 28 éves férfi már szorongás-fokon fogalmaz meg:

*A semmi ágán ül szívem,
kis teste hangtalan vacog,
köréje gyűlnek szelíden
s nézik, nézik a csillagok.*

(Reménytelenül, 1933)

Hol az ember halhatatlan magja? A „hetedik”, az igazi Én? Világtalan angyalként játszódnunk önmagunkkal?

*„S elmegyek és másik jön és az is én vagyok:
Elsiklanak talpam alatt sziklás századok –
Mit akarok? s akarjak-e? Mi az örök?”*

(Minden rendű emberi dolgokhoz, 1924)

Egy évvel a halál előtt:

*Gondoljátok meg: Ezen a világon
nincs senkim, semmim. S mit úgy hívtam: én,
az sincsen. Utolsó morzsáit rágom...*

(Ki-be ugrál... 1936)

Az Én-tudat, a szerepjátszó, ál-bátorrá duzzasztott kevély Én fölmorzsolódása ez, a szinte párhuzamosan született Kész a leltár (1936) hetykeségével szemben:

Magamban bíztam eleitől fogva.

Majd fél évvel a halála előtt, a megadás, de nem a feladás sorai:

*Nem emel föl már senki sem,
belenehezültem a sárba.
Fogadj fiadnak, Istenem,
hogy ne legyek kegyetlen árva.*

(Nem emel föl, 1937)

S az utolsó költői üzenet – a szinte prózai közléssel:

*Egyedül voltam én sokáig.
Majd eljöttek hozzám sokan.
Magad vagy, mondták; bár velük
voltam volna én boldogan.*

.....
*Szép a tavasz és szép a nyár is,
de szebb az ősz s legszebb a tél,
annak, aki tűzhelyet, családot,
már végképp másoknak remél.*

(Íme, hát megleltem hazámat, 1937. nov.)

A feloldódás, a biztonság zaklatott, lázas vágya furcsa módon, a már szétbomlott pszichikum hatására meg-megjőzanul, csendesül. Addig viszont folyik a küzdelem, a társért, a puszta szerelemnél több szerelemért – a képzelt asszonyért, akit hús-vér nő aligha testesíthet meg, s aki mégis megkísérli, kudarcot vall. József Attila Isten helyett egy másik embert, női lényt keres menedékkül; örök gyermek, anya-vesztett, kítaszított sebzett lélek, tökéletes szeretetre áhítozó, de tökéletesen szeretni képtelen. A felnagyított, még a naturalizmusában is idealizált anyakép rabja. Nem csak *enyhülésért* eseng, hanem egyenesen megváltásért; holott a társ ezt sohasem adhatja meg, mert ő maga is esendő és megváltásra szorul. Mint ahogy a legjobb, legáldozatosabb anya sem lehelhet a fiába *előre meg-oldott* életet, nem köthet a vállára egy batyu hamuba sült boldogság-pogácsát, amibe menet közben csak bele kell harapni, és jóra fordul minden.

József Attila 1933-ban, majd végleg 1934-ben formába önti a pillanatot, amikor a felhőzött térből a lélek egy hirtelen támadt kegyelmi résen át magasabbra, a szellem világos szférájába szökken. Megírja az *Eszmélet*-et. Az előzményben is tárgyilagos:

*A csillám szememből kihagy,
szemem tanul már rámeredni
a dolgokra. – Gyermeki vagy
– szól – én már nem tudok szeretni.*

Aztán megéri a mű, talán a legjelentősebb József Attila-vers. Kristályragyogással ott forog a hideg űrben az Istentől elbitangolt, elszakadt világ. A lefokozott, lecsupaszított, félreértett dolgok világa; széttekintés illúzió nélkül. Megmutatják – okulásul – az istenek.

*Ügyeskedhet, nem fog a macska
egyszerre kint s bent egeret.*

Jaj, ezt mi ma sem akarjuk elhinni. Bizniszeinkbe bonyolódva, de „fennkölt stílben” ígét hirdetve: hátha mégis. Hátha mégis... hátha lehetséges *egyszerre*.

„Ami van, széthull darabokra”. Sír a vas. Nevet az eső. Talán már csak ebben él – rejtekezve – az isteni. A boldogság? Konzumboldogság.

*Láttam a boldogságot én,
lány volt, szőke és másfél mázsa...*

Ledőlünk a puha, langy tócsába. Hát ennyi? Erről van szó?

1937-ben, az utolsó évben, József Attila, mint a fuldokló, aki még egyszer kidugja fejét a hullámokból, makacsul így kiált:

Nincs alku – én hadd legyek boldog!
(Ars poetica)

De a rendíthetetlen boldogság nem ott van és nem úgy, ahol és ahogy ő keresi. Kizárólagos bűnös után nyomoz és a társadalom igazságtalanságában fedezi fel. *Magyar-ként* is elszenvedett traumákat okol. Az általános, mindent örömmel mérgező boldogtalanságnak az *okozatát* láttatja, a legtriviálisabb, legköznapiabb élet-helyzeteket is – már-már a politika szintjén veszteglő jelszó- és plakátszlogeneket is – egyéni esztétikai erővel emeli költészetté. A sötét kép a nyomorúságban tengődőkről, az összeharácsolt vagyonukban lelki-furdalás nélkül élvezkedőkről, a korabeli Magyarországot sorvasztó gondokról, a szégyenletesen kizsigerelt szegényekről – hiteles, cáfolhatatlanul reális. A *láttelel*, a *diagnózis* pontos: a tévedés a *terápiában* van. Drasztikus tüneti kezelés, felületi gyógyjavallat; erőszakra épített téveszme sorozatban gyártott receptje. „Holnapra megforgatjuk az egész világot” – harsog az induló, árulkodik a célról: ami-aki fölül volt, kerüljön alulra! Ez csupán bosszú, kielégülés, de ezáltal a világ minősége, a szellemi evolúció, ami majd a megnyilatkozó anyagiban is lenyomatot képez, egy jöttányit sem halad előre... József Attila hamar ráébred: ez is – az osztályharcos diktátum – csapda. A „mozgalmiak” kivetik azt, aki nem „mozgolódni”, hanem valóban *följebb lépni* akar.

A haza sorsát, a magyarság sorsát Attila ön-sorsként is vállalja: 1922 első felében a 17 éves kamasz félig divatból, de őszinte hevülettel megírja a maga Trianon-versét (amit a régebbi kiadások jellemzően kihagytak). Gyenge vers ez, de nem letagadható.

*Ha eljő az idő – a sírok nyílnak fel,
Ha eljő az idő – a magyar talpra kel,
Ha eljő az idő – erős lesz karunk,
Várjatok, testvérek, ott leszünk, nem adunk!*
(Nem, nem soha)

Egyetlen alkotónál sem szabad a kezdeteket lebecsülni. A közlés formailag még megoldatlan, de tartalmaiban többnyire később is vállalható. 1922 közepén és végén (alig fél évvel a *Nem, nem soha* dagályos patetizmusa után) születik a *Magyarság*:

*Magyar vagyok én is, (rivallnak a kányák)
Ilyen vagyok én és sose leszünk mások
Jaj, jaj, nem tudunk élni, nyavalyások.*

– majd az *Istenjárás* vallomása:

*Az Úristen minket nagyon szeret,
Minket mindennap látogat.
Nehéz, kegyetlen nehéz a lába
S egy-két magyar szív néha megszakad.*

A nemzet-pusztulás víziója is gyötri:

*Magyar, köszönj az elmúlásnak,
Nincs mit kereskedj már e tájon,
Akad legény, ki ideálljon,
S ásóját vígan földbe szúrja!*
.....
*S a nyomorultak, ők, akik miatt
Temetőnek is kicsi lett világunk,
Még ők biztatnak, hogy a pusztulást
Hős bátorsággal s daccal kell kibírnunk!
Hát lesz-e magyar, ha mi nem leszünk?*
(Magyarok, 1924 vége)

Ő maga is a magyar közösségi lét kárvallottja, törékeny alkatában csapás csapásra éri. De mégis – csupán fél évvel a halála előtt – a kor Magyarországnak szigorú, minden szentimentalizmustól mentes feltérképezésével *párhuzamosan* kibuggyan a tollából a fohász:

*S mégis, magyarnak számkivetve,
lelkem sikoltva megriad –
édes Hazám, fogadj szívedbe,
hadd legyek hűséges fiad!*
(Hazám, 1937. máj.)

A XX. század pingált látvány – Istene még ott tornyosul a büntudattal, szegénységgel küszködő költő szellemi horizontján. Ez a „Mintha-Ő” inkább akadály, mint közelítés az élő, transzcendenciában lüktető Istenséghez. Legjelenebb jelenünk egyik legfontosabb

felismeréséhez a József Attila-i tövises út vezet: hányszor és hányszor sóhajtunk fel, miközben némely embertársunk indulatos, látszólag „logikus” érvekkel alátámasztott tagadását részben részvéttel, részben önbizonyosságunkban megnyugodva hallgatjuk: „az az isten, akiben ő *nem* hisz, az nem az az Isten, akiben én hiszek.”

A látvány-isten, vagy éppen annak szimpla közemberré kicsinyített, giccses, *gyártott* gyurma-mása hamar megrepedezik és elmorzsolódik. Attila ezzel hadakozik, amikor vagdalkozik:

*Nekem mindegy: van isten vagy nincsen
S bizonyisten hinnék benne,
De még annyi szabadidőm sincsen.*

(Nekem mindegy 1924)

A híres botrány-vers dacos cinizmusa is a megparancsolt, konvencionális, kiüresedett fogalmak ellen lázad, amikor azt kiáltja, kéretlenül a hamis világ képébe, hogy sem Istene, sem hazája, sem apja, sem anyja... „*gyönyörű szép szíve*” (*Tiszta szívvel*, 1925) valójában megváltásért eseng.

A *Kései sirató* (1935–36. dec.) provokatív esdeklése ez, a *cáfolat reményében*:

*A gyermeknek kél káromkodni kedve –
nem hallod, mama? Szólj rám!*

Hiszen végestelen-végig a „bűn” nyomasztja – az az el sem is követett:

*Világot hamvasztottam el szívemben
és nincs jó szó, mely megrikasson engem,
kuporogva csak várom a csodát,*

*hogy jöjjön el már az, ki megbocsát
és meg is mondja szépen, micsodát
bocsát meg nékem e farkasveremben!*

(Mint gyermek... 1935)

S mivel nem jön – mert az Agyag-isten nem tud lépni, hát odavágja:

*Én istent nem hiszek s ha van,
ne fáradjon velem;
majd én föloldozom magam;
ki él, segít nekem.*

(A bűn, 1935)

De sehogy sincs ez jól; érzi. Vergődik. Ahogy már korábban is.

*Ne haragudj hát, Isten, nem hiszek
De nyakamban száz kétséget viszek*

.....

*Tudom, előttem el nem sáppadok –
Gyere, Úristen, nézz meg – itt vagyok!*
(Keserű nekifohászkodás, 1922)

S ugyanebben az évben, ugyanazon a nyáron:

*Tudom, hogy zöldel a fű, de nem értem, minek zöldel,
meg kinek zöldel.*
.....
*Hallom, hogy fú a szél, de nem tudom, minek fú, mikor én
szomorú vagyok.*
.....
*Csak egyszerűen, primitíven szeretném most Neked elmondani,
hogy én is
vagyok és itt vagyok és csodállak, de nem értelek.*

(Csöndes estéli zsoltár)

Mintha Babits – éppen a megmart Babits! – *Esti kérdés-e* szólna:

*Minek nő a fű, hogyha majd leszárad?
miért szárad le, hogyha újra nő?*

A merev, statikus Isten-kép és a lehangoló világ látványa szinte káromlásra sarkall:

*Nagyon utálkozhatott az Isten,
Hogy ilyen csúnya planétát köpött!*
(El innen, 1923)

S párhuzamosan:

*Nagy bánatomnak égő csipkebokrán,
Ó én Uram, hogy megjelentél nekem,
Tán már nem is bús fájdalmam lobog,
Te tündökölsz e fonnyadt büszkeségen.
Átlátsz, tudom, a bűnök cifra gyolcsán,
Erény rongyán, bátorság mentebőréen,
Mégis mindent levetkezem, Uram,
S elődbe küldöm lelkem szízi pőrén.*
(Uram, 1923)

A költőt a lélek hullámvasútja dobálja, föl-le, csúcsra és szakadékba, gyors váltásokkal. Ő pedig bizonyosságra éhes, „Istenhulladékot, Istendarabkákat keresgél”. (*A kutya*, 1924)
Az elérhetetlen magasba, óriásnak képzelt Isten-alak kisebbségi érzést szül:

*Láttam, Uram, a hegyeidet
S olyan kicsike vagyok én.
Szeretnék nagy lenni, hozzád hasonló,
Hogy küszöbödre ülhessek, Uram.*

.....
*Meg nem zavarlak, én Uram,
 Elnézel kis virágaink fölött.*
 (Isten, 1925)

Ha az ember nem éri fel Istent, hát Őt akarja lehozni az egekből, fizimiskáját földre igazítani, földi gúnyába öltöztetni, cimboraként társalogni vele. József Attila ezt is megkísérli:

*Hogyha golyóznak a gyerekek,
 az isten köztük ott ténfereg.
 S ha egy a szemét nagyra nyitja,
 golyóját ő lyukba gurítja.*

*Ő vigyáz a tiszta cipőre,
 az utcán is kitér előle.
 Nem tolakszik és nem verekszik,
 ha alszunk, csöndesen lefekszik.*
 (Isten, 1925–1934)

Az Isten *ebben a felfogásban* kicsi -i – és kicsi – ő -. Ez a leegyszerűsített, naiv Isten-kép hosszú évekig vonzza, Isten derék, szorgalmas munkásember – Attila a keze alá dolgozik.

*Dolgaim elől rejtegetlek,
 Istenem, én nagyon szeretlek.
 Ha rikkancs volna mesterséged,
 segítenék kiabálni néked.*

Ha szántóvető volnál, ha csősz volnál... sorolja a költő, mindegy, ő mellőle nem tágitana:

*Ha nevetnél, én is örülnék,
 vacsora után melléd ülnék,
 pipámat egy kicsit elkérnéd,
 s én hosszan, mindent elbeszélnék.*
 (Istenem, 1925–1934)

A karácsonyi születés misztériuma a *Betlehem*-ben (1929) még gúnyirattá keseredik (a három király pálinkát nyakal), de a *Betlehemi királyok*-ban a köznapiság is megszentelődik, az ironia szeretetben oldott.

*Benéztünk hát kicsit hozzád,
 Üdvösségünk, égi ország!*

Ugyanabban a hónapban keletkezett mindkét vers! Micsoda földcsuszamlásai, váratlan átrendeződései a léleknek!

De ez a végletesen elemberiesített, egyoldalú gyalogisten sem elégíti ki a kétségbeesetten keresőt. Isten nagy ellenfele, az antipólus, a *semmi*, egyre erősebben nyomul, hogy benyelje:

*Ijessz meg engem, Istenem,
szükségem van a haragodra.
Bukj föl az árból hirtelen,
ne ránts on el a semmi sodra.*

.....
*Meghalni lélegzetemet
fojtom vissza, ha nem versz bottal,
és úgy nézek farkasszemem,
emberarcú, a hiányoddal!*

(Bukj föl az árból, 1937)

Aztán az utolsó versek, a *Karóval jöttél* és a *Talán eltűnök hirtelen* gyónás-összintésű búcsúzása. Itt már nincs áthárítás, sem Istenre, sem emberre. A gyónásban nem kíváncsiak az érdemekre, csak a bűnt, a mulasztást kell – szépelgés nélkül – bevallani.

Tejfoggal kőbe mért haraptál?

A küldetéses, de még erőtlén jövevény tragédiája.

*Már bimbós gyermek-testemet
szem-maró füstön szárítottam.
Bánat szedi szét eszemem,
ha megtudom, mire jutottam.*

Ő – a fizikai térben – csak a vereséget észlelte. De *Akinek* meggyónt, az a többit is számon tartja. Nem csak azt tudja, mi történt itt, 1905 és 1937 között a József Attilának nevezett kivételes Én-ben és Én által, de azt is, *miért* történt mindez. Az a bizonyos önpusztító szem-maró füst egyúttal áldozati füst is volt – önégetés a maradékért, az életbe-születendőkért.

*Én az Istenem
úgy szeretem,
Hogy a szívemet
földbe vetem.
Megérik, akkor learatom,
Fölösét pedig másnak adom.*

(Isten, 1925)

Felhős élete beavatott perceiben eljutott a materiális eszközökkel, meg a szavakkal is oly nehezen kifejezhető Szellem–Istenhez, az Ősteremtő, Kozmosz-ura Atyához. Szédítő iramú üstökös-útján paradox, csillagtulajdonságú sorsa volt. *Pulzált* a fényessége; ezt a végső létfeladatot bevilágító ragyogást a tömör anyag vissza-visszaszipantotta. De a fényfoltos sötétségben még így is élesen kirajzolódnak az érvényes szellemi alakzatok.

Amit József Attila felderített, annak gyakorlati megvalósítása a harmadik évezredre maradt.

*Vegyetek erőt magatokon
És legelőször is
A legegyszerűbb dolgokhoz lássatok –
Adóztatok össze,
Hogy roppant módon felnövekedvén,
Az Istent is, aki végtelenség,
Valahogyan megközelítsétek.
(A számokról, 1924)*

Még nincs készen a világ – lélegezzünk fel, mert kétségbeejtő lenne, ha így nézne ki készen:

*...És ennek meg kell lenni,
Hogy akkor már nem törődvén mással,
Lelkünk tiszta ruhája legyen,
Kívánt álmunk szűz teste legyen,
Teste ének s igazság legyen,
Alakja Istenhez hasonlóbb legyen
Az eljövendő többsejtű embernek,
Aki belőlünk vetül majd elő,
Aki mi leszünk,
A nagy Továbbcsináló,
Akiért most beteg a világ.
(Most a teremtés kezdetén vagyunk, 1924)*

Nekünk szól, vigasztal:

*Tudom, hogy nemcsak por vagyunk:
Por és Istenpor vagyunk.*

*Visszahullván
A por a porral elkeveredik,
Visszahullván
Így keveredik el Istennel a lélek.
(Tanítások, 1923)*

Igen. Ugye, igen? Hiszen

Mindenkor idejük van a zsoltároknak.

*Gyémánthegyen állunk,
De zsebünkben kavicsok vannak.
Nagyon elfelejtettük, hogy angyalok voltunk,
Kövér vánkosokba tömtük fehér szárnyaink.*

.....

*Mindent meg kell simogatni,
A hiénákat is, a békákat is.*

(Gyémánt, 1924)

A hiénákat, a békákat is. Ezt az a József Attila üzeni, aki „szelíd révészként csónakázik Isten felé.” Aki élete levegőjének végső fogytán az *isteni pedagógiát, a szabad teremtmény* erejét ismeri fel.

*Az Isten itt állt a hátam mögött
s én megkerültem érte a világot*

.....
.....

*Négykézláb másztam. Álló Istenem
lenézett rám és nem emelt föl engem.
Ez a szabadság adta értenem,
hogy lesz még erő, lábraállni, bennem.*

*Úgy segített, hogy nem segíthetett.
Lehetett láng, de nem lehetett hamva.
Ahány igazság, annyi szeretet.
Úgy van velem, hogy itt hagyott magamra.*

(Az Isten itt állt a hátam mögött... 1937. okt.)

Nem tudjuk, sohasem tudjuk meg, azon az utolsó napon, utolsó órán és percben *félre-*
nézett-e József Attila sovány, sebesre horzsolódott anygala vagy éppen a hóna alá nyúlt és
átsegítette, hogy láthasson végre *színről-színre*.

Eljön-e újra? Lesz-e otthona – s nem albérlete – a szívekben? Fölfogadja-e a világ,
hogy méltó tisztét elfoglalja?

*A világ ha elbujdostat
Csak visszahív harangozni.
Elbujdosott harangozó
Csak visszajön harangozni.*

.....

*Aztán egyszer nagy ünnepkor,
Mikor keresik halálra,
Visszajön még harangozni,
Harangozni, de halálra.*

(A világ ha elbujdostat, 1926)

Nem. Ugye, nem, *fals* ünnepem? *Nem halálra*. Hanem a *halál halálára*, amit úgy hív-
nak: feltámadás.

KOVÁCS ANDRÁS FERENC

A disznó éji dala

„Kínában lóg a mandarin.
Gyilkolt ma is a kokain.”

(József Attila: Biztató)

Kínában lóg a mandarin
Hiába nóta mantra rím
Fityeg a szufla fennakad
Hiába nóta mantra rím

Kínjában égi padmalyon
Düböng a légi vadmajom
Fityeg a szufla fennakad
Düböng a légi vadmajom

Gyilkolt ma is a kokain
Nem élünk ritka tokajin
Fityeg a szufla fennakad
Nem élünk ritka tokajin

Aki szegény az légszegény
Foszló remény a férc egén
Fityeg a szufla fennakad
Foszló remény a férc egén

Foszlány a nóta mantra rím
Rosszlányok csókja mandarin
Fityeg a szufla fennakad
Kifogy a szó s a sanda rím

BÓKAY ANTAL

A késő-modern én konstrukciója

EGY ÚJ KÖLTŐI STRATÉGIA MEGALAPOZÁSA JÓZSEF ATTILÁNÁL

József Attila költészetét ismerők majdnem egybehangzó módon 1927–28-ra teszik a költő poétikai kiteljesedésének időszakát. Tverdota György egyetértéssel idézi Halász Gábort, hogy „József Attila igazi hangja, pontos dátummal meghatározólag, 1927 áprilisában szólalt meg”¹. Szabolcsi Miklós is külön kötetben fogja össze ennek az időszaknak az életrajzi és poétikai jellemzőit, címként („*Kemény a menny*”) egy olyan vers (*Óh szív! Nyugodj!*) fél sorát használja, amelyet valóban meghatározó jelentőségűnek tarthatunk egy új, immár nem szecessziós-szimbolista, és nem is avantgárd költői beszédmód megformálódásában. József Attila poétikai kiteljesedése egyben a magyar költészet történetének meghatározó fordulata is: Halász Gábor kijelentése stílusában párhuzamos Virginia Wolf ismert megjegyzésével, hogy „az emberi természet 1910 decemberében, vagy akörül megváltozott”². József Attila költészetének kialakulásával ugyanis ekkor jönnek létre azok a formák, amelyek megteremtik, majd kiteljesítik a magyar költészetben a késő modern poétikai beszédmodot, egy olyan fajta vers születik, amely aztán a magyar líra továbbvivő főiránya lehet, és amely teljes mértékben párhuzamos a kortárs nemzetközi költészeti tendenciákkal.

A kiteljesedés, vagy éppen fordulat versei folyóiratokban való közlés után a *Nincsen apám se anyám* kötetben 1929 februárjában jelennek meg. Ez a kötet az új költői szubjektumot mintegy folyamatában, tárgyalásában³, kiteljesedésében mutatja be (teremti meg), az 1929 és 1934 közötti kötetek pedig mintegy kitöltik, stabilizálják az itt létrejött konstrukciót. Az előző kötet, a *Nem én kiáltok* után azonban hosszú idő telt el⁴, ezért az 1929-es gyűjtemény szükségszerűen sokféle verset tartalmaz. A poétikai stratégiát, válto-

¹ Tverdota György: *József Attila*, Korona Kiadó, Bp. 1999. 6.

² Az eredeti mondat pontosabban: „on or about December 1910 human nature changed”. In: „Mr. Bennett and Mrs. Brown”, idézi Allen, Walter: *The English Novel*, Harmondsworth: Penguin, 1958, 341.

³ Tudatosan használom Julia Kristeva terminusát aki a szubjektumról „*en procès*” mint folyamatról és mint jogi értelemben vett tárgyalásról, perben állásról beszél *La révolution du langage poétique* (Paris, Éditions du Seuil, 1974.) című könyvében. Magyarul lehetetlen visszaadni az eredeti kettős értelmet, Horváth Krisztina „folyamatban levő”-nek fordította a kifejezést: vö.: Kristeva, Julia: „A költői nyelv forradalma (részletek)”, In: Bókay A.–Vilcsék B.–Szamosi G.–Sári L. (szerk.) *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*, Bp. Osiris Kiadó, 2002. 124–126.

⁴ A kötetről lásd Stoll Béla megjegyzéseit. In: József Attila összes versei, 1. köt. Akadémiai Kiadó, Bp. 1984, 509–511.

zást azonban határozottan sugallják a kötetcímek. A *Nem én kiáltok* (hanem valami más szól rajtam keresztül) prófétikus üzenetével ellentétben a *Nincsen apám se anyám* cím egyértelműen az én, a szelf költői alapításának kérdését teszi a középpontba. A cím egy jóval korábbi, 1925 márciusában, alig három hónappal az előző kötet megjelenése után publikált vers, a *Tiszta szívvel* első sora. A címadás persze közvetlenül a kötet megjelenése előtt történt, ezért már 1928-as üzenetet hordoz, centrumában a hagyományokról, az ödipális ösöktől, személyes és társas tradícióktól önmagát elkülönítő, önreflexív én – itt még kizárólag negatív tartalmú – állítása (és persze a kötetben belül keresése, konstrukciója) van. A *Tiszta szívvel* programadó, megalapozó vers, nemcsak József Attila költői önteremtésében, hanem az egész modern magyar költészet új lírai tematikájának alapításában. Nem beteljesít, hanem megnyit, megjelöl egy beszédmódot, egy bizonyos fajta költői gondolkodásmódot, olyat, amelyre már lehet egy új poétikát, a világ újfajta lírai feltérképezését építeni. Az új líra aztán az 1927–28-as években kerekedik ki, de háttérében mindig ott sejlik a 2-3 évvel korábban született vers.

Érdekes módon találhatunk ebben a korai időszakban egy hasonlóan programadó elméleti szöveget is, melynek témája, a vershez hasonlóan, tartósan és gyakorta visszatér költőnk gondolkodásában. Ez az 1926 végén Párizsból, Gáspár Endrének⁵ küldött levél határozottan jelzi a váltás tudatosságát:

A romantika – mely Bécsben még lényeges alkatrésze volt érzéseim és ebből következően gondolkodásom struktúrájának – elillant belőlem, s ami még megmaradt volna, azt akarattal fujtam széjjel. Azaz semmi sincs, amit megokolás nélkül leírnék, csupán azért mert tetszik...”⁶

A levél további részeiben, pontokba szedve, József Attila kifejti, hogy új költői beszéde az élmény, a hangulat kizárásával szigorú tárgyiasságra épül. Ennek az akkor még erőteljesen organikus tárgyiasságnak a középpontjában közvetlenül az én, a szelf áll, és a szelf konstrukciójának során épülhet fel a homológ költői világ. Az 1929-es kötet elsődleges homológiaként a szerelem én-teremtő szerepét próbálja felépíteni, ezt majd 1929 után cseréli ki József Attila egyfajta társadalmi mechanizmusra, az én és a közösség homológiájára épülő új öltözékre. A szelf mint konstrukciós eredmény azonban a továbbiakban, hosszú ideig megalapozó szerepű marad. Dolgozatomban ennek az organikus tárgyiassággal megszerkesztett szelfnek a történetét, verseit, elsősorban a *Tiszta szívvel*-t vizsgálom.

A Tiszta szívvel recepciók pozíciója

A *Tiszta szívvel* 1925 tavaszán a *Szeged* című lapban jelent meg, és – ami különösen érdekessé teszi – számos emlékezetes recepciók gesztust váltott ki. Úgy tűnik, olvasói, így vagy úgy, de megértettek valamit hozadékából⁷. Rögtön pár napra első megjelenése után a *Sze-*

⁵ Gáspár Endre, Joyce Ulyssesének későbbi fordítója, Kassák köréhez tartozott. 1924-ben jelent meg könyve Kassákról. Feltételezhető, hogy ezt József Attila ismerte. Vö.: Gáspár Endre: *Kassák Lajos – Az ember és munkája*, Julius Fischer Verlag, Wien, 1924. 1–47.

⁶ József Attila Válogatott Levelezése, szerk.: Fehér Erzsébet, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976. 120.

⁷ Tverdota György részletesen, több szempontból elemzi a vers körüli történeteket a József Attila-kultusz alakulása szempontjából. In: *A komor föltámadás titkai – A József Attila kultusz szüle-*

gedi *Új Nemzedék* (mely kétségtelenül egészen másképp, nem éppen progresszív irányban volt „új nemzedék”), egy antiszemita kirohanáshoz kötve véleményét, a verset „négy strófás, rímbe szedett mázolmány”-nak nevezi, „melyben valaki hivalkodik, hogy 'se Istene, se hazája', hogy 'akár embert is öl' s nem bánja ha fel is akasztják”⁸ Első ismert, sőt közismert interpretátora Horger Antal, az egyetem nyelvészprofesszora volt, aki pontosan felismerte és persze elutasította a vers irányát, újfajta, jón és rosszon túl megfogalmazódó én-képét, ideálját. A másik jelentős olvasó egy évvel később jelentkezett, ő a Bécsben élő Ignotus volt, aki az 1926. szeptember 16-i *Nyugatban* egy a korabeli költészetet áttekintő, a verselésről szóló írásában mondja a költőről, hogy „szeretem, lelkemben dédelgetem, simogatom, dűnnyögöm és mormolgom egy versét”, majd idézi a teljes költeményt. Értékelése egyértelműen pozitív, „Gyönyörű szép – s ez a vers nem lett, nem lett volna meg, ha előtte nincs népdal és nincs expresszió, verses vers és szóval mondó vers”⁹. Ignotus különös akciója kettős poétikai üzenettel volt a költő számára. Egyrészt felülírta a *Nyugat* véleményét, hiszen József Attila korábban elküldte versét a folyóiratnak, de Osvát nem közölte. Ignotus Pál József Attila akkori reakciójáról írja, hogy „Közben a vers sokat bolygatta. Nem volt benne biztos, hogy jó-e.” majd Ignotus Pál emlékezetből idézi is a költőt, aki valahogy így fogalmazhatott: „kezdttem meggyőzve lenni arról, hogy valami baj van vele. De valahogy nagyon hozzám tartozott. Törtem a fejem, hogy nem szószaporító-e, megpróbáltam lerövidíteni. De közben megjelent a *Nyugatban* apád *Ars poetica*-ja, amelyben szó szerint leköszölte. Így kerülő úton mégis bejutott oda, sőt a legdíszesebb helyre: apád gyönyörű szépnek nevezte.”¹⁰. Ma már nem lehet tudni, mennyire volt pontos az emlék, de mindenképpen József Attila-i. Két dolgot emelnék ki belőle: egyrészt a „valahogy nagyon hozzám tartozott” kijelentést, azaz a *Tiszta szívvel* olyan én-vers volt, amely egyben a tényleges én megköltését is elősegítette, vers volt, amely embert csinált (és ezért vitte magával a költő végig egész életében). Másrészt az is érdekes, hogy poétikai szempontból milyen irányba gondolta a költő javítani versét: az amúgy is rendkívül megszerkesztett, tömör szöveget rövidíteni akarta. Ez a tiszta, szikár beszédmód a tárgyias költészet sajátossága, elméleti szempontból majd a Babits-kritika mutatja be szerepét. Ignotus véleménye nemcsak a *Nyugat* akkori irányítójának, Osvát Ernőnek a véleményét írta felül, hanem lényeges impulzust adhatott József Attila és az avantgárd átalakuló viszonyában is. Erg Ágoston Kassák körének József Attilával jó kapcsolatot ápoló tagja 1924 októberében egy levélben örömmel számol be arról, hogy Kassák hajlik József Attila verseinek közlésére, „természetesen egy kikötéssel, hogy ti. vagy-vagy. Azaz (...) nem írsz felváltva magyar népdalokat és ilyen verseket”¹¹. Ignotus cikke pedig pontosan erről szól, hogy mégiscsak lehet írni felváltva kötött és szabad formában.

tése, Pannonica Kiadó, 1998, 43–66. A következőkben csak a szelf poétikai formálódása szempontjából tekintem át a recepció történetét.

⁸ Bokor László–Tverdota György (szerk.): *Kortársak József Attiláról* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, 77.

⁹ uo. 94–95.

¹⁰ Ignotus Pál: *Csipkerózsa*, Bp. Múzsák, 1989, 136. (a fenti részt idézi Bokor–Tverdota, i. m. 716.)

¹¹ József Attila válogatott levelezése, szerk. Fehér Erzsébet, Akadémiai Kiadó, Bp. 1976. 58.

A *Tiszta szívvel* kétféle recepciója, Ignotus és Horger ellentétes fogadtatása, az én-állítás kétféle, elutasító és elfogadó reakciója végigkíséri József Attila költői pályáját. Horger megjelenik a *Születésnapomra* című versben, mely természetesen ugyancsak szelf vers, és ugyancsak igen bonyolult viszonyt épít ki a poétikai konstrukció és a belső világ ilyen és másfajta (például pszichoanalitikus), de mindenképpen nyelvi-retorikai jellegű elképzelései között. Ignotus és Horger (és még egy pozitív 1929-es vélemény: Hatvany-é) is felidéződik továbbá a nevezetes, 1937-es szelf-konstrukciós írásban, a *Curriculum vitae*-ben: „ez a versem, Tiszta szívvel a címe, igen nevezetessé vált, hét cikket írtak róla, Hatvany Lajos az egész háború utáni nemzedék dokumentumának nyilvánította nem egy ízben 'a kései korok számára', Ignotus pedig 'lelkében dédelgette, simogatta, dűnnögte és mormolgatta' ezt a 'gyönyörűszip' verset, ahogy a Nyugatban írta róla és ezt a verset tette Ars poeticájában az új költészet mintadarabjává”. József Attila saját recepciós viszonya verséhez még további fordulatokat rejtett. A *Tiszta szívvel* első sora lett az 1929-es verseskötet a *Nincsen apám se anyám* címe, és még 1934-ben, gyűjteményes kötete összeállításakor is kötetcímként merült fel a „Tiszta szívvel”¹². A recepció többszörösen is sejteti a vers kiemelt pozícióját, érdemes ezért az itt érzékelt irányból alaposabban megvizsgálni szövegét¹³.

Szelf-konstrukció – verskonstrukció

A vers első olvasásra is nyilvánvalóan önismereti természetű és önteremtő szándékú, kifejezetten én-vers, azaz poétikai értelemben a szelf átfogó metaforája, melynek figuratív centruma, alapítója a „szív” ismételten megjelenő képe, amihez egy igen szigorúan szerkesztett, pontos szintaktikai és szemantikai struktúrában kibontott sorozat kapcsolódik. A versnek ez a tengelye, alapító és érkezési pontja, a szelf egy olyan metaforája, mely már számtalanszor felbukkant a költészet történetében, és amely ennek következtében akár allegorikus értelemmel is bírhat. Annak oka, hogy a szív itt nem allegória az, hogy igazából nincs tartalma, a jelzőkön, az ismételt, így kiemelt „tisza” és a „gyönyörűszip” minőségén túl, nem tudunk róla semmi közelebbit, nem lehet „szent szív” (bár ilyen utalás bizonyos sorok értelmezése kapcsán nem lehetetlen), vagy esetleg „szerelmes szív” (ilyen értelem más korabeli versek alapján lenne adható). A „szív” üresen hagyott metaforája konstrukciós, szintaktikai szempontból a vers leginkább kiemelkedő pontjain bukkan fel: az elején és végén, illetve az aranymetszés pontján, a 11. sorban. Az olvasó a képet egyszerre nem tudja felejteni és nem tudja megoldani, a szív üzenet helyett visszatérő retorikai talánnyá válik.

A versben megjelenő szelf – paradox módon – a sorozatos tagadásokból épül fel, a tagadás szavai kiemelkedő gyakoriságúak, a verskezdő „Nincsen” után az egymást követő

¹² A *Toll* kötetet beharangozó hírében még ezen a címen szerepelt a későbbi *Medvetánc*. vö. Stoll Béla jegyzete, József Attila összes versei, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 1. köt. 521.

¹³ A versről sok kitűnő értelmezés született. Saját interpretációmban elsősorban Szabolcsi Miklós (In: *Érik a fény*, Bp. Akadémiai Kiadó, 1977.) 340–353. Bori Imre (*Szövegértelmezések*, Újvidék, Fórum Könyvkiadó, 1977. 116–126.) és Tverdota György (*József Attila*, i. m. 18–26.) írásaira támaszkodtam.

kopogó, ritmikusan ismétlődő „se-se” sorozat elkerülhetetlenül magára vonja figyelmünket. És negatív, tagadásos tartalmú a szavak jelentős része akkor is, amikor állít, cselekszik valamit, az „ölök”, „betörök”, „elfognak”, „felkötnék” mind a pusztítás, a rombolás, azaz a tagadás szavai. A vers olvasása közben szokásosan működik a már nagyon korán kialakult kultusz alapú recepció, mely a költő kamaszos, szertelen nyomorgó képét vetíti elénk és a verset ennek a lét-pozíciónak kivetüléseként értelmezi. Ez a külső segítség azonban félre is vezethet minket, hiszen a háttérben messze több rejlik, mint pusztá fiatalság, mindent elutasító hév, vagy éppen a tényleges élethelyzet elkeserítő nyomora. Érdemes ezért a szöveget nagyon alaposan értelmezni.

Az első szakasz belső összefüggései igen pontosan szerkesztettek:

*Nincsen apám, se anyám,
se istenem, se hazám,
se bölcsőm, se szemfedőm,
se csókom, se szeretőm.*

A négy sorban két-két, összesen nyolc lét-összetevő, a társas létezéshez elengedhetetlen viszony jelenik meg és utasítódik tagadással vissza. Az első két sor még egyértelműen leírható a társas, tradicionális hatalmak elutasításaként, vagy – pszichoanalitikus fogalmakkal – az ödipális viszonyok¹⁴, emlékek tudatos leválasztásaként.¹⁵ Az elutasított tárgyakapcsolatok, az apai (apa és Isten), illetve az anyai (az anya és a haza) viszony ellentétes természetű kétszer kettős szerkezetébe rendeződnek. Lényeges, hogy az első szakasz határozottan „kép-telen”, mellőzi, kizárja a költői képet, és helyette fogalmakat viszonyba helyezve grammatikai-strukturális összefüggésekkel épít. Ez eltér a *Nyugat* költői és szerkesztői által szokásosan preferált poétikai beszédmódtól. A vers egészében persze egyfajta fokozatos képiesedést figyelhetünk meg, a második, narratív rész már elképzelhető, egy vizuálisan, filmszerűen konstruált (szegénylegény-történetet ismétlő) allegorikusságra épül.

Az első szakasz 3–4. sora azonban bonyolultabb jelentésirányt mutat. Ezekben a költő (a grammatikai-strukturális szerkesztés megtartása mellett) négy allegorikus-emblematikus hordozót, metonimikus résztárgyat jelöl meg, amelyek első szintű megfejtése persze egyáltalán nem nehéz. A bölcső és a szemfedő a születés és a halál, a csók a saját szerelem, szeretet, a szerető a mástól felé tartó szeretet metonímiája. Az árulkodó, mondhatnám a dekonstruktív sor a harmadik, hisz saját születését és saját halálát senki sem tudja visszautasítani, senki sem menekülhet meg az elől, hogy születése és halála legyen. A sor ellentéte annak az ismert mesei motívumnak, ahol a főhős a szerelem vagy más nagyszerű,

¹⁴ Értelmezésem nem pszichoanalitikus interpretáció, hanem arról van szó, hogy a szelfről való beszéd során elkerülhetetlen az a tárgyas, retorikai háttérű gondolkodás, az autonóm személy, az individuum nyelvi, textuális felfogása, amit Freud alakított ki.

¹⁵ József Attila ekkor még egyáltalán nem volt tisztában a pszichoanalízissel, a verseiben megjelenő ilyenfajta tendencia olyan párhuzamosságként értékelhető, amely a nagy költő és a kor vezető szellemi áramlata között automatikusan teremtdőött meg. Ebből a szempontból alapvetően más-ként értelmezhető *A Dunánál* ismert két sora, az „Anyám szájából édes volt az étel, / apám szájából szép volt az igaz.”. Ez a szöveg már kifejezetten és tudatosan a pszichoanalízis használata.

a szelfet fontosságban felülmúló cél érdekében „egy életem, egy halálom” elhatározással indul el. Versünkben viszont már az elindulás pontjában sincsenek meg ezek a szelf-javak, maga az elindulás ennek a hiánynak a létpozíciója kapcsán történik. Hova mehet az az ember, akinek a tarsolyából (a hamubasült pogácsa mellől) mindez hiányzik? A mesehősök énünket, a szelfet ajánlották fel, tették kockára, a mi hősünk talán még többet kockáztat, hisz ő már ezeket a javakat nem-létbe utasítva lép a személyes létezés színterére. A szakasz, a kép nyilvánvalóan több, mint aminek első pillanatban látszik, sokkal több, mint dacos ellenállás a világnak: inkább alapvető elutasítás, lét-kizáró (és mint meg szeretném mutatni: különböző lét-realizálások háttérét lehetővé tevő) gesztus, olyan amellyel a szelf új típusú alapítása, megalapozása történik meg. A versnek ezért volt, van ilyen radikális, kiemelkedő hatása. A szelf alapításának első lépése, az első két sor még a romantika abszolutizált énje keretében is elhelyezhető, hiszen minden rá, mint abszolútumra vonatkozik, ehhez mint centrifugális központhoz tartoznak a belőle kiszóródó, megtagadott énmínőségek. Alapvetően más viszont az, hogy József Attila egy hiányt, egy űrt nyit meg a személyesség mélyén. Az általános következtetések levonása előtt azonban érdemes tovább követni a vers sorait.

A következő szakasz tovább viszi ezt a szelf metaforát, most már a *lét-idő* kereteit határozza meg:

*Harmadnapja nem eszek,
se sokat, se keveset.
Hús esztendőm hatalom,
hús esztendőm eladom.*

A szerkezet hasonló ahhoz, mint amit az előbbi két szakaszban láttunk, de most kétsoronként kapunk egy-egy tételt és egy elutasítást. Az anyai-apai tendencia és a hozzám-tőlem kettősség halványabban, de itt is megtalálható, az étel az, amit az én vesz önmagába, ez az önfenntartás feltétele, és a saját élet (a hús esztendőnyi történet) pedig az, amit ő ad ki magából. Az első, az étel anyai természetű, a mamától jön (mint majd annyiszor olvashatjuk ezt költőnkénél), a „hatalom” pedig kifejezetten apai kvalitás az ödipális viszonyban. Új viszont az, hogy mindez az idő keretében jelenik meg. Értelmezésünk kifejezetten félresiklana, ha ezeket az eseményeket csupán tényszerű mivoltukra építve, a költői élettörténet keretében magyaráznánk (például azzal, hogy József Attila tényleg nem evett már három napja, meg hogy pár hét híján húszéves volt, mikor a verset írta). A nem-evés, orális öröm elutasítása, mely egyfajta személyes-univerzális böjt, nem véletlenül veszi fel a három nap bibliai idejét¹⁶. A saját élet is kiemelt értelmet kap a kerek számú, sorsszerű életkorral.

A szakasz első két sora a mesei vagy éppen bibliai három nap után, a szelf feltámadásának a lehetőségét ajánlja fel. Tudjuk, a versben nem történik meg ez a feltámadás, sőt, nagy kérdés, hogy annak a késő modern szelfnek, amelynek alapjait József Attila itt fedezi

¹⁶ Tverdota György már a vers eleje, az apa és anya megtagadása kapcsán is figyelmeztet a bibliai párhuzamra, In: József Attila: Medvetánc, Nagyön fája, (Matúra Könyvek), szerk.: Tverdota György, Bp. Raabe Klett Kiadó, 199, 42.

fel, van-e lehetősége a feltámadásra, vagy éppen meghatározó karaktere lesz a feltámadás örök elmaradása. Az oralitás, az evés¹⁷ (többnyire hiánya, a soványság ténye) rendszeresen felbukkanó motívumként ismert József Attila költészetében és itt ugyan még rejtetten, áttételesen, de mindig az anya-gyermek kapcsolat középponti én-teremtő szerepét fejezi ki. Az evés elmaradása így egy bizonyosfajta belső hiány metaforája, amely valahol az anyai szeretet elmaradása mentén formálódik meg. Ebben a versben persze még nincs panasz, nincs szemrehányás, a hiány helyzete sokkal inkább valamiféle döntés (sőt hivalkodó döntés) következményének tűnik, olyannak, amely pontosan a szabadsághoz, a szelf kötöttség mentes artikulációjához vezet.

A „húsz esztendőm” a saját élet metaforikus-metonimikus definíciója, a saját idő, a szelf-idő meghatározása. Egy személyes történelem kijelölése történik ezzel, olyan amely egyértelműen tárgyias, reális, de ez a realitás kizárólag a szelf konstrukciós, performatív aktusán alapul (és tisztán idő, azaz semmi más, mint húsz év), és annak ellenére nincs benne semmi külső, kontextuális történet (ilyen jellegű vers is születik persze ebben az időben), hogy egy-egy voltaképpen agresszíven reális, visszatükröző költői gesztus (hisz pontosan tudjuk, József Attila éppen húszéves lett akkoriban) emelkedik be metaforikus pozícióba. A szelf ilyen artikulálása egyfajta energiaközpontot hoz létre, valamiféle szabad erő születik benne, amelynek semmi kötődése sincs a dolgokhoz, a többiekhez, de ő maga materiális, kiolthatatlanul törekszik az érvényesülésre. A húsz esztendő „hatalom”, erő, vágy, melynek energiájával „gazdálkodni” kell. Ahogy Freud emlegette az ösztön-ökonómiát, mint a személy tárgyias viszonyait, úgy akarja most József Attila ezt az energiát eladni, érvényesíteni a világban. És a gazdálkodás mindig retorikai is, hisz egy bizonyos természetű én-részt (a vágyat) átteszi egy másfajta valamire, ebben az esetben pénzre. A húsz esztendő eladása metaforizálja, szóra váltja be azt az értelmet, ami az én-élet történetét alkotta. Érdekes, hogy ebben a versben nyomát sem találjuk a máskor oly gyakori és domináns melankóliának. Sokkal inkább valami boldog fölény érvényesül a világgal szemben. A „hatalom-eladom” ökonómiai viszonyt bejelentő szópár (hisz a következő versszak második sorában az életét az „ördög veszi meg”) allegorizálásként fausti pozíciót hoz létre:

*Hogyha nem kell senkinek,
hát az ördög veszi meg.*

A szelf létpozíciója az Isten tagadásától az ördög tulajdonává válásáig tart. Az ördög azonban olyan transzcendens erő, amely valami lényegi értelemben a szelf új természetét reprezentálja: ő a tagadás szelleme. Volna tehát egy új, tartalom nélküli, „tisztá” transzcendencia, a tagadás transzcendenciája, amely ennek következtében semmiféle ödipális, társadalmi relációt sem vezet be, megtartja az én negatív szabadságát.

Itt az arany metszés konstrukciós pozíciójából, a vers címének ismétlésével indul a második rész, az első tíz és az utolsó hat sor között határozott váltás történik. Az első tíz sor

¹⁷ Szőke György említi az evést, az oralitást több tanulmányában. Szőke György: *Űr a lelkem – A kései József Attila* Bp. Párbeszéd Kiadó, 1992.

állapotszerűsége, a szelf metaforikus alapítása narrativizálódik, a lét-állapotból lét-történet bontakozik ki, a az idő tárgyiból lehetőséggé, jövővé válik:

*Tiszta szívvel betörök,
ha kell, embert is ölök.*

*Elfognak és felkötnek,
áldott földdel elfödnek
s halált hozó fű terem
gyönyörűszép szívemen*

A történet persze éppúgy metaforikus, mint ahogy az állapot-kép is az volt. A második rész a lelki retorika szempontjából az előző rész domináns oralitásával szemben már más színezetű, a pszichoanalízis ezt a tendenciát análisnak nevezi, és ez a szelfet az állapotszerű életösztönnel ellentétben a lényege szerint narratív halálösztönhöz¹⁸ köti. Az ördög maga, a „betörök” agresszivitása, az „ölök” gyilkos indulata, az föld pszichés jelentése, az eltemetetés mind anális karakterű retorikai figurák, metaforizációk. A második rész továbbá nem a hiány elviselése, hanem a negatív megcselekvése, valamiféle negatív („halált hozó”) produktum teremtése és egyben egyfajta eljutás (mondhatnánk áttétel) valahonnan valahová. A vers zárása ugyanazt a szegénylegénygesztust¹⁹ tartalmazza, amelyet ekkoriban többször is vizionálhatunk József Attila költészetében (vö. például a *Kláriskok*), ez egy allegorikus háttérű mítosz, egy olyan szelf artikulálása történik, amely organikus tárgyiassággal és történeti mitologikussággal rendelkezik. Ez az organikus tárgyiasság veszi át tőle, pusztulása után, az életet, a hatalmat, „fű terem gyönyörűszép szívemen” („a fű kinő utánad” olvashatjuk húsz-egynéhány évvel később). A „harmadnapja” krisztusi mitológemája itt népmesei, betyár transzcendenciával keveredik, a gonosz csodája lesz, és az a fű, amely a testből terem, az élet helyett a halált hozza. A mitologikus szelf kapcsán nem szabad elfelejteni, hogy lényege a halál, a negatív uralma. Azt is mondhatnánk, hogy az első két szakaszban a semmi metaforizálódik (egyfajta belső tér teremtődik), a második kettőben pedig a halál (a semmi) narrativizálódik (egy belső idő fut le), de mindkettő ugyanoda vezet.

A szelf fordított újra-írása nevekkal

A *Tiszta szívvel* a korszak verseinek logikájában újra és újra előkerül, vagyis folytatódik, átíródik az itt megtalált alaphelyzet: a szelf hiányon keresztüli tárgyas konstrukciója. Az 1928-as *Nemzett József Áron* például a *Tiszta szívvel* párverseként, vagy éppen ellenverseként olvasható. A költemény eredeti címe (1928-as folyóirat megjelenései alkalmával és

¹⁸ Az életöszton az adott állapot, az élet fenntartásában érdekelt, a Freud által 1920-ban bevezetett halálösztonként jelzett törekvés viszont kifejezetten narratív, visszatérés, visszatérítés az anorganikushoz.

¹⁹ N. Horváth Béla többször is jelzi könyvében a vers több folklór-műfajhoz és szöveghez való kapcsolódásának lehetőségét. Vö.: N. Horváth Béla: „Egy ki márványból rak falut...” – József Attila és a folklór, Szekszárd, Babits Kiadó, 1992, 97–98.

a *Nincsen apám se anyám* kötetben is) *Örökélet* volt, és csak a *Medvetáncban* tette a költő címmé az első sort.

Örökélet

*Nemzett József Áron,
szappanfőző, aki már
a Nagy Óceánon
szagos füveket kaszál.*

*Megszült Pőcze Borcsa,
kit megettek a fenék,
gyomrát, hasát sorba,
százláb súroló kefék.*

*Szerettem Lucámat,
de Luca nem szeretett.
Bútoraim: árnyak.
Barátaim nincsenek.*

*Bajom se lesz többé,
lelkemmé lett mindahány, -
élek mindörökké
gazdátlan és ostobán.*

A versben többnyire könnyen értelmezhető képek vannak, de ezeket megszakítják, megzavarják alig megközelíthető talányos elemek. Maga a szöveg azonnal érzékelhető, átható iróniával, groteszk attitűdre épül. A tematikus párhuzam, amely *Tiszta szívvel*-hez köti, egyértelmű: első szakasz arról szól, hogy van (volt) apja, a második arról, hogy volt anyja, a harmadik arról, hogy volt is meg nem is csókja és szeretője és a zárás (meg persze a cím) arról, hogy élete örökké tart, nincs halál. A párhuzam érdekessége még karakteresebb, ha megfigyeljük a különbségeket. Az apa, az anya és a szeretett lány itt nem személyes pozíciójukkal jelölődnek, hanem tulajdonneves rámutatással, József Áron, Pőcze Borcsa és (Wallesz) Luca személyében. Az életrajzi kontextus, egyfajta agresszív realitás, mely határozott, de erős, igazából elidegenítő groteszk gesztussal beépül a versbe. A tulajdonnevek sajátossága, hogy nem jelentenek semmit, csak utalnak egyetlen valakire, abszolút konkrétak, reálisak, de elhalványul mögöttük a különös értelem, a jelentés, a póre valakire utalnak, amit aztán a személyt megismerve bővítünk ki az emberi kapcsolatok funkcionális értelmével. A tulajdonnevek eltávolítanak, objektívnak, szeretteink kapcsán akkor használjuk a teljes tulajdonnevet, ha hivatalosak, vagy éppen kifejezetten elutasítók akarunk lenni a személlyel szemben²⁰. Mindegyik tulajdonnév mögé egy konkrét történet ke-

²⁰ A tulajdonnév szerepéről József Attila egy korábbi szelf-verse kapcsán közölt kitűnő tanulmányt Bartal Mária: „és még mindig kérdezem: Hol vagy?” – *Énkonstrukciók József Attila három szö-*

rül, megtudjuk, hogy mit csinált József Áron (nemzett, szappant főzött, emigrált, meghalt), mit csinált Pöcze Borcsa (aki szült, mosónőként dolgozott és gyomorrákban meghalt). Az ő létük, a nekik konstruált szelf meglehetősen sematikus, ugyanaz ismétlődik: az első a „létrehozott engem” valaki (tulajdonneves állítás), a második az hogy ez a valaki működött, dolgozott a világban, majd a sors séma harmadik lépéseként meghalt, vagy eltűnt a világból. Ezek az elemek a szelf narratívájának pozitív komponensei, minden ember életét, személyét ezen elemek sorozatában tudjuk elképzelni. Az ironikus felhang, ami azért jól érzékelhető, azt sugallja, hogy a szülőknek semmi más pozitív funkciója sem volt, mint a beszélő létrehozása, rajta kívül semmi sem maradt belőlük a világban. De pontosan ez, a saját szelf az, ami a *Tiszta szívvel* esetében a tagadás hatalma alá kerül. Kevesebbet tudunk meg Lucáról, a szeretet narratívájának reprezentálójáról, akit a költő szeretett, ő viszont „nem szeretett”²¹. Érdekes még az, hogy Luca esetében van a költő-szelfnek valamilyen iránya, szándéka (az hogy szerette a lányt) József Áron és Pöcze Borcsa esetében viszont ilyen nincs. A szülők személyéhez fűződő viszonyáról itt semmit sem mond, pedig ugyanezek a motívumok későbbi versekben visszatérnek, már „anyám” és „apám” referenciával, azaz olyan szóval, amely a gyereki, szereteteli viszonyt jelzi. Az sem lényegtelen, hogy a Lucával kapcsolatos két sor számos versben bontódik ki 1927 végén, 1928 elején, és az sem, hogy a Luca viszony formális struktúrája majd ismétlődik és állandósul a szerelem létpozíciójának felépülésében.

Fontos párhuzamok, ellentétek vannak a két vers formai felépítésében is. Az *Örökélet* ugyanolyan hosszú (16 soros dalszerű vers), mint a *Tiszta szívvel*. Mindkét versben azonos helyen van egy törés, váltás: a 11 sortól, az aranyetszés helyétől indul valami új. Különbség viszont az, hogy a *Tiszta szívvel* ezen a ponton vált a szelf-struktúrából narratívába, az *Örökélet* viszont pont fordítva az addigi narratív beszédet váltja a szelf struktúrájáról szóló diszkurzusba. Azonos a két versben az, hogy mindegyik vers foglalkozik a halállal, de első olvasásra is világos, hogy az elmúlás a két versben eltérő természetű: az *Örökélet* esetében alapvetően melankolikus, a *Tiszta szívvel* viszont egyfajta mániás, agresszív dac intenzitása jellemzi.

Ebből a narratívákkal megrajzolt múltból jutunk el a jelen állapotához, a nincshez, a hiányhoz, a tárgyak hiányához és az emberi kapcsolatok hiányához, mely most fordított sorrendben, ezen a végponton válik metaforikussá a „Bútoraim: árnyak.” kijelentéssel. Ez talán annyit jelent, hogy nincsenek tárgyai, nincsenek olyan dolgok, személyek a világban, amelyek engem teremtenének,²² minden, ami berendezi a világot testetlen, realitás nélküli. Talán ennek a versnek a vége pontosan olyan, mint a *Tiszta szívvel* kiinduló

vegében, In: Bednaries, G.–Bengi L.–Kulcsár Szabó E.–Szegedy-Maszácz M. (szerk.) *Hang és szöveg – Költészettörténeti kérdések a lírai modernségben*, Bp. Osiris, 2003. 268–290.

²¹ Nem tudtam eldönteni, hogy szabad-e jelentést tulajdonítani annak, hogy József Attila a változatokban eltérő módon írta anyja nevét, volt Pöcze, Pöce és Pöcze is. Kérdés, hogy ez a költő szándéka szerint alakult-e így, vagy a nyomda ördöge hozta létre a változatokat.

²² Ez a gondolat is tökéletes pszichoanalitikus kijelentés lehet, a pszichoanalízis a tárgy fogalmát, az ödipális szakaszt mint a tárgy-kezelés kialakulását, a kifele fordulást, a tárgy-libidó megformálódását tárgyalja.

pozíciója, azzal a jelentős különbséggel, hogy itt igen erős melankolikus érzés uralkodik. A korábbi vers egyáltalán nem sajnálja, sőt egyfajta szükségszerű áldozatként örömmel veszi a tárgytalanságot. Itt az „árnyak” minősítés, és a barátok hiányának bejelentése egyértelműen negatív, nehéz, fájó áldozat, egyfajta tárgyvesztés és nem megszabadulás a felesleges tárgyról. A másik igen lényeges különbség, hogy itt a hiány egy metaforikus-szimbolikus képben jelenik meg, a másik versben a hiány kimondott tény volt, a „nincsen” faktumaként, azaz nem metaforikusan, hanem valahogy létszerűen (és mégis poétikusan) adott. Pontosabban: a hiány a korábbi versben aktív tagadás, kiküzdött elutasítás, itt viszont veszteség.

Abszolút talányos az utolsó szakasz, amely (ugyanúgy, mint a *Tiszta szívvel* második része) jövőre utaló jelen időben fogalmazódott meg. „Bajom se lesz többé,” írja előbb újra tényszerű kijelentésben, majd ezt a tényt mintegy befele fordítja, „lelkemmé lett mindahány,”, vagyis a bajok, a negatívumok képezték ki lelkét, énjét. A szelf metaforája nem a szív, hanem a lélek, egy sokkal kevésbé tárgyas, sokkal misztikusabb, megfoghatatlanabb jelenség (Freud pontosan erről az én-képzési mechanizmusról beszél a „Gyász és melankólia” című írásában). József Attila talányos módon visszavonja a halál lehetőségét („élek mindörökké”), a bajok, a melankólia és ezeken keresztül a halál-ösztön az örök ismétlődést juttatja uralomra? Mennyire más ez, mint a *Tiszta szívvel* zárása, mely ugyancsak a halál jegyében történik, mégis boldog, kiteljesítő és gazdával rendelkező út, szemben az itteni megoldással, amely „gazdátlan és ostoba”. De, nem szabad elfelejteni, az „örökélet” így egybe írva, egyetlen fogalomná transzformálva a vers korábbi címe volt, és ez valami ironikus teljesség, a semmi, az üres ismétlődésének ígérete. A *Tiszta szívvel* és az *Örökélet* kétségtelenül ugyanabban a keretben működik, de valahol az egység megtartása mellett gyökeresen másfele is vezet. A tagadásból, a semmiből egy a beszélő hang számára diadalmas út is nyílhat, de fordulhat az egész egy melankolikus befelé fordulás irányába is. Talán nem túlzok, ha jelzem, hogy ez a kettős beszéd is maradandó attitűd lesz József Attilánál. A későbbi nagy versek, például a *Külvárosi éj* a *Téli éjszaka*, az *Elégia*, de még *A város peremén* is mind a tagadásra, a semmire, a *Tiszta szívvel*ben kidolgozott szelf-forma továbbvitelére épülnek. Velük párhuzamosan születnek viszont olyan versek, legfontosabb a *Reménytelenül*, amelyek a melankolikus tagadás témáját viszik tovább.

A tárgyas szelf negatív megalapítása – elvi kérdések

Miről is van szó ebben a két versben? Miért annyira hatásos a *Tiszta szívvel*? Vagy kicsit már a hipotézisem is felvezetve: merre tart József Attila szelf-poézise, hogyan alakul az az új költői beszédmód, amely a magyar költészet történetében meghatározó szerephez juttatta költőnket az utána következő száz év költészetében. A szelf késő modern formációjának kialakulása, az, ami József Attila költészetében érhető tetten, jelen van a kortárs európai irodalom legjelentősebb szerzőinél²³ és fogalmakkal, sokszor igen eltérő fogalmi

²³ Dennis Brown könyve (*The Modernist Self in Twentieth-Century English Literature – A Study in Self-Fragmentation*, London, Macmillan, 1989.) Eliot, Joyce, Lawrence, Yeats, Virginia Wolf szerepét vizsgálja. Egy másik kitűnő munka (Stanley Corngol: *The Fate of the Self – German Writers and French Theory*, New York, Columbia University Press, 1986) Dilthey, Nietzsche, Th.

rendszerekkel megrajzolódnak a vezető kortárs filozófiai és humán tudományi eszmérendszerekben is. Ezen új „diszkurzusok” közül, a párhuzamok megvilágítására, én elsősorban a pszichoanalízist használtam. A pszichoanalízis ugyanis egy olyan személy-filozófia, mely ugyanakkor, terápiás kötődései miatt, közel marad az „esethez”, a tényhez, tehát ahhoz, amihez minden jelentős költő is a létezés új kerete, egy új „lakhely” kijelölésekor szükségszerűen kapcsolódik. Freud²⁴ a szelfet egy olyan prefogalmi konstrukciónak fogja fel, amely tudatos és tudattalan komponensek komplex, retorikai összeszerveződéséből áll. A pszichoanalízis megformálódása, története során ezeket a retorikai konstrukciókat egyre inkább funkcionálisan egymásra épülő, bonyolult szerveződési szintek pluralitásában képzelet el, a szelf nyelvi strukturálódását, rétegeit egyre erőteljesebben vezeti vissza korábbi, mind nyilvánvalóbban materiális-mediális (prefogalmi-retorikai) viszonyokra. A pszichoanalízis természetéből következik az, hogy ezek az új rétegek a személy történetének egyre korábbi fázisában fedeződnek fel, és ugyan mindig materiális természetűek (ösztönerőkhöz kapcsolódnak), megnyilvánulásuk retorikai természete következtében egyre kevésbé lehetséges fogalmi megnevezésük. Jacques Lacan, aki talán a legtöbb újdonságot hozta ezen szelf-szerveződési stratégiák kutatásában, már az önteremtés régióról beszél, a Szimbolikus, az Imaginárius és a Reális hármasában. A költészet kapcsán, versünk értelmezésében elsősorban Julia Kristeva írásaira támaszkodhatunk, aki a freudi tanokat és a lacani eredményeket egyszerre alkalmazta a költészet és a szelf-konstrukció kérdéseinek megvilágítására.

A poétikai törekvés a közvetlenül érzékelt, hagyományban kapott szelf-keretek és a romantikus szelf-mítosz szétrombolására törekszik. Az elutasítás gesztusa a lacani szimbolikus (a társas, az etikai) áttörésével, az élmény és kontextus koherenciájára épített szelf kiűritésével egyfajta folyamatba, eljárásba teszi a szubjektumot. Lacannál a szimbolikus egy olyan konstrukciós elv, amely az ödipális viszonyok etikai, apai, az Apa Nevéhez (sőt a fallikus anyához) kapcsolódó identifikációs folyamatai körül alakul ki. A *Tiszta szívvel* pontosan ezt a szimbolikust rombolja le. Ebben a folyamatban meghatározó szerepű a tagadás, az elutasítás, a kizárás²⁵ aktuusa. A töréssel, tagadással a személyes létezés új rétegének poétikai realizálása történik meg: a jelentésség heterogeneitása tárul fel, egy olyan önteremtési lehetőség, amelyet a szokások, a kontextus által adott élmények, sőt a az impressziókon keresztül konstruált romantikus én sem tudott elérni. Julia Kristeva ezt a folyamatot Freud nyomán tagadásnak (*rejet*), elutasításnak nevezi. Freud *A tagadás* című rövid írásában arról beszél, hogy a külső és belső szétválása során az ítélet, a fogalom hátterében egy lelki mechanizmus alakul ki, amikor a világ egy darabját felszereljük valamilyen tulajdonsággal, és feltételezzük, hogy az adott tárgyat újra fel tudjuk lelteni. A saját

Mann, Kafka, Freud és Heidegger nevét említi, de valamilyen szempontból nyilván felsorolható lenne a nagy irodalmak minden húszas években jelentőset alkotó szerzője is.

²⁴ Freud szempontunkból fontos gondolatai közel egy időben születnek József Attila itt értelmezett verseivel, *A tagadás* 1925-ös, *Az ősválami és az én* 1923-as, *A nárcizmus bevezetése* pedig 1914-es. Nincs azonban hatásról szó, inkább egy elképzelés párhuzamos kifejlődéséről. Később persze a freudomarxizmus eszméje és a terápiás tapasztalatok kapcsán a pszichoanalízis igen termékeny hatással is vált József Attila költészetében.

²⁵ Nem könnyű pontos fogalmat találni, Verneinung, Verwerfung stb. fordítására.

személlyel kapcsolatban ez a mechanizmus nem tud így érvényesülni, mert a saját személy mindig tartalmaz olyan mozzanatokat, amelyek létéről tudunk, de kimondani ezeket nem lehet (a tudattalan tartalmak). A belső tartalmakról való beszéd kényszere miatt azonban az egyik gyakori technika az, amikor a homályos tapasztalatról tagadással beszélünk.

A tagadás a szelf belső, elfojtott rétegének megérintése, a nem-jelölésen, elutasításon keresztüli jelölése. A tagadásban elmondott azt jelzi, hogy a tradíció és a környezet adottjain, és az átélt élményeken túl, egy olyan személy-konstrukció található, amely tárgyias (egyfajta belső tárgy jelenléte), de pre-fogalmi, talán energia, erő-természetű, ugyanakkor alapvetően megszabja a szelf artikulációjának, újraépítésének a kereteit. Kristeva tagadás fogalma annyiban lép túl Freudon és Lacan nyomán hoz be egy új elképzelést, hogy ő a tagadást nem az elfojtás megkerüléseként értelmezi. Azt állítja, hogy a szimbolikus koherencia mögött láthatatlanul, sokszor érzékelhetetlenül, de mindig ott munkál egy sokkal mélyebb, őszibb mechanizmus, mely a szóval, fogalommal is kifejezhető (a tetikust) megbontja, szétrombolja, megtagadja. Ez a háttér működés a szubjektum folyamatszerűsége, levése, egy impulzív rendezetlen szelf-réteg, amely nem rendelkezik még a fogalmi kifejezhetőség apparátusával. Rendelkezik viszont egy állandó figurativitással és az ismétlődés elkerülhetetlen, megállíthatatlan jellemzőjével. Ezt a szelf-réteget nevezi Kristeva szemiotikainak, szemben a fogalmi szinten is koherenciát hozó szimbolikussal. A szemiotikai a szimbolikus felől nézve rendezetlen, káotikus, preverbális, „korrumpálja a szimbolikust azzal, hogy az ösztönök és egy mozgékony khora visszatérnek vele”²⁶. A szelfnek ezen rétege a tagadással működik, mindig szétszed, megbont és ebben a megbontásban ritmikus ismétlődéseken keresztül egy időlegesen érvényesülő energia-koherenciát terem, egyfajta ősz-szelfet hoz létre, amelyre ráépíthetők kapcsolatok a világgal, a másik emberrel, amellyel kiépíthető (aztán le is rombolható) egy szimbolikus konstrukció, egy reagálási mód, egy adott élethelyzet megoldási modellje. A tagadás ilyen értelemben kettős, ellentmondásos: egyrészt az ősi, prefogalmi teljességhez, a khorához kapcsolódik (ez adja energiáját, progresszivitását), másrészt a halálösztön megjelenése is, amely szétbont, destruál, egy őszibb létezési szintre vet vissza, de mindezt ismétlődésen, ritmuson keresztül, az organikus és anorganikus felé vezet. A tagadás hozadéka az, hogy a nyelv, a költői beszéd számára megnyitja a személyes olyan rétegét, amely ugyan boldogítóan vagy éppen kínzóan mindig jelen van az életünkben, artikulációja azonban igen nehezen lehetséges.

Úgy gondolom, hogy pontosan ez az, amit József Attila ebben az időszakban megtalált. Rálek egy mély (és az apa-figurákkal, a szimbolikussal szemben igen következetesen képviselt) tagadás-gesztusra, mögötte, benne egy elfelejthetetlen ritmikára (ezért tiltakozik a versesség feladásának követelménye ellen), és egy olyan lényegi újfajta konstruáltságra, amely mindig folyamatban van, mindig újra-teremtődik. Ezt a szétomló, fluktuáló és ismétetlen újrászerveződő alapvetően tárgyias szelfet kutatja költészetében. Ennek a szelfnek sokkal inkább kerete, formája van és nem tartalma, valami struktúra, de szubjektív struktúra, amit újra és újra fel kell öltöztetni. József Attila költészetének ez a lényege, rendkívüli újdonsága: az öltöztetési lehetőségek kutatása, a belső, rendezetlen rend újraírásának eltérő lehetőségei. József Attila költészetében folyamatossá válik ennek a szemio-

²⁶ Kristeva: Poetic, 149.

tikainak a kutatása, nem egyféle, bizonyos értelemben az értelmezői, megértői hozzáállástól függően sokféle szemiotikai lehetséges, és a költő poétikai életútjában ezek a szemiotikai konstrukciók változnak, igazából újabb és újabb káosz kezelési módok jönnek elő.

A *Tiszta szívvel* kiemelkedő jelentősége abból fakad, hogy benne tökéletesen kiviteleződik ez a negáció, ez a letisztítás, mégpedig úgy, hogy a költő közben a hiányt, mint a személy tárgyas konstrukcióját és nem mint élményt, érzést (például az elidegenedés, magányosság élményét) éli át. Versünkben a „tisza” sokféle értelem-lehetőséget hordoz. Egyrészt természetesen jelentheti az erkölcsileg pozitívét, de ez élesen ellentétben áll azzal, hogy közben a költő nem is akármilyen bűnököt akar elkövetni. Hogyan lehet így bárkinek is tiszta a szíve? Sokkal valószínűbb, hogy a „tisza szív” költészetében olyasfajta szereppel (persze gyökeresen más tartalommal) rendelkezik, mint Kant filozófiájában a „tisza ész”. A „tisza szív” egy prefogalmi, szimbiotikus előtti abszolút struktúra, a teljes absztrakció és teljes üresség, mely egyben a telítettség megalapozása, a történet, az élet elindulásának felmért, megkonstruált és megélt lehetősége. A „tisza” ezért rendelkezik egy mélyebb értelemmel, amely valahogy a hiányból teljességgel teremtdőként határozható meg, a tiszta szív az önreflexió azon abszolút szintje, ahol a szelf pontosan a semmire való reakcióként jön létre.

Párhuzamok, különbségek

Kortársai persze ugyancsak megküzdének önmagukkal, szembesülnek az én kérdésével. Ennek, valóban csak jelzésszerű bemutatására két jelentős és József Attilától jelentősen eltérő megoldást követő magyar költő versét választottam. Babits például az 1931-es *Csak posta voltál* című versében gondolja végig az én egy lehetséges modelljét. Nincs lehetőségem itt a bonyolult költemény valódi értelmezésére, a különbségeket azonban könnyen meg lehet mutatni. Babits számára a szelf kettős értelemben definiálódik, illetve válik problematikussá. Egyrészt úgy, mint valami külső világban elért hatás (illetve a hatás kétértelmessége), a szimbolikusban való részvétel:

*Ki úgy véled, nyomot hagysz a világnak,
kérdézd a szőnyeget mely dupla lábad
nehezét únja s rimét ismeri:
marad-e rajta valami magadból,
vagy csak az utcán cipődre ragadt por
amit emlékül továbbadsz neki?*

A szelf artikulációja a nyom hagyás, amelynek alapvető problematikussága abból fakad, hogy a saját nyom, az én lenyomata helyett csupán a külvilág rá tett hatását közvetíti. Az ilyen szelf nem tagadás következménye, nincs meg benne a tagadásból származó belső tér, artikuláció, hanem mintegy elfogy, eltűnik az én a világ menetében, kiterjedés nélküli pont helyzetét veszi fel. Ellenakcióként, mint költő, persze elképzelheti önmagát minden dologban („leked rongyait lengi mindenik fa”), „ír” a dolgokra és elolvashatja ezt az írást. Kérdés, hogy milyen természetű belső tér nyílik meg ebben az írásban és olvasásban.

A belső tér emlékekből áll, mégpedig az ifjúkor (Fogaras), majd a mögött a gyermekkor emlékei („szelíd Dunántul”) bukkannak fel, a mostani költői én ezek archívuma, az egykori hatások, élmények rávetítése a jelenre. Az emlék azonban alapvetően (lacani, kristevai értelemben) szimbolikus természetű, a szelf ödipális konstrukciójának a narratívájában marad és nem tud megnyílni valamilyen mélyebb teljesség felé. A vers első fele arról szól, hogy ő miként hagy nyomot, a vers második fele pedig arról, hogy rajta miként hagy a világ nyomot. A kettő között, a nullára zsugorodott pontban van a tényleges személy. József Attila verse ezt a pontot terjeszti ki egy reális (de szemiotikai természetű, khoratikus energiákból, ismétlésekből konstruálódó) szelfre és utasítja el a „teszek a világban valamit és tesz velem a világ is valamit” ödipális-szimbolikus szintjét. Babits számára ezért értelmetlen a „Nincsen apám, se anyám”, ehelyett írja, hogy „Nem magad nyomát vetted: csupa nyom vagy / magad is, kit a holtak lépte vet”, azaz csak apád és anyád, csak az emlékeid konstruálnak. Ennek következtében persze a szelf „csak posta” csak „meder” vagy éppen, mint egy másik verse mondja, „különös hírmondó, ki nem tud semmi ujságot”. A szelf élménykomplexum, az átélésben születik és átélési lehetőséget ad, de önmagában nincsen valós léte, saját formája, konstrukciója. Amit keres, az egy „kulturális hitekbe, célokba kapaszkodó humanizmus, magánéleti normarendszer”²⁷, egy „új klasszicizmus”, mely megkísérli a lehetetlent, az ént az eltűnőben lévő kulturális és lelki rendekbe integrálni és ezáltal újra stabil alapokra helyezni. Babits fájdalmas melankóliája azonban jelzi, hogy a kísérlet sikerének nincs sok valós esélye.

Szabó Lőrinc, elsősorban az 1932 végén megjelenő *Te meg a világ* című kötetében más irányba indul. Már Halász Gábor is, 1933-as kritikájában, érzékeli, hogy jelentős teljesítményről van szó, nemcsak a költő, hanem a az akkori magyar költészet egészének vonatkozásában. A kötet címe is jelzi már azt, hogy a versek centrumában a szelf, sőt a megszólított szelf és a világ került, „Szabó Lőrinc minden verse izgalmas utazás a *belső végtelenben*”²⁸ – írja Halász Gábor, és ő is ezen utazás legjelentősebb művéhez a *Az Egy álmai*-hoz fordul. Szabó Lőrinc egyértelműen elutasítja Babits irányát, annak integrálódó kapcsolatokat kereső szimbolikus attitűdjét „Nem! nem! nem bírok már bolond / szövevényben lenni szál;”, leválasztja önmagát minden kontextusról („Mert te ilyen vagy s ők olyanok”). Kulcsár Szabó Zoltán értelmezésében²⁹ pontosan kifejtette a vers poétikai stratégiájának sajátos, komplex és ellentmondásos logikáját. Az *Az Egy álmai* („egy”-mivolta ellenére) a *Te meg a világ* kettősébe épül be, és rögtön első sorában a „Mert te ilyen vagy s ők olyanok” egy megszólításon keresztüli, különös névmás használatú poétikai pozíciót terem. A szelf poétikai destabilizálása, problematikusságának megmutatása azonban a vers utolsó két szakaszában nem kap tematikus megoldást, sőt a poétikai eszköztár is stabilizálódik, egyértelművé válnak a szereplők, a kint és bent világosan elkülönítődik. Szabó Lőrinc kísérlete a te meg a világ dekonstrukatív viszonyaiból egy „én meg a világ” konstruk-

²⁷ Kabdebó Lóránt: *Szabó Lőrinc pályaképe*, Bp. Osiris, 90. Kabdebó ezzel a gondolattal Szabó Lőrinc és a mester, Babits különbségét jelzi.

²⁸ Halász Gábor: „*Te meg a világ* – Szabó Lőrinc új verseskötete”, In: Halász Gábor: *Tiltakozó nemzedék*, Bp. Magvető, 1981, 716.

²⁹ Kulcsár-Szabó Zoltán: „Különbség – másként (Szabó Lőrinc: *Az Egy álmai*)”, In: Kabdebó Lóránt – Menyhért Anna: *Tanulmányok Szabó Lőrincről*, Bp. Anonymus, é. n. 178–187.

tív, hagyományos megoldásához, az én miszticizált hipertrófiájához vezet, a szelf a semmi helyett a minden, az abszolút lett. De ennek az útnak a következménye feloldhatatlanul szubjektív:

*Rejtőzz mélyre magadba! Ott
még rémlik valami elhagyott
nagy és szabad álom, ahogy
anyánk, a végtelen
tenger, emlékként, könnyeink
s vériünk savában megjelen.*

A visszafordulás, a bent és kint biztonságos elkülönítésének akarata, az Egy mindent megoldó teljessége, telítettsége nemcsak az olvasók szándékainak következménye, hanem magának a szövegnek az üzenete is. Ha korábbi pszichoanalitikus párhuzamomat folytatom, könnyen kimutatható lenne, hogy ott is, a szelf, az önismeret tudományában is történetek hasonló „visszafordítási”, egyszerűsítési, misztizálási kísérletek. A pszichoanalízis radikális változata ugyanis a tudattalam, mint a szelf meghatározó energiája töredékességét, lényegi retoricitását, a soha meg nem fejthetőség ijesztő perspektíváját állította. 1913 után Freud és Ferenczi törekvéseiben (egyértelműen az erre forduló Jung hatására) egy olyan irány erősödött fel, amely valami történelmi-antropológiai vagy filogenetikus elmélettel zárta volna a szelf, a tudattalan folytonosan megbomló, megbontó aktivitásának zavaró természetét. A pszichoanalízis klasszikusai (Freud és Ferenczi egyaránt) kifejlesztettek egy tárgyias-konstruktív, nyelvi-retorikai modellt a szelf megértésére, de éppen a megfelelő háttér és kidolgozási lehetőség hiánya miatt egyes műveikben egy misztizált szelfet (az filogenezis ismétlődését az ontogenezisben) tételeznek. József Attila és Szabó Lőrinc szelf-feldolgozása abban alapvetően azonos, hogy Babbitstól eltérő irányban (az ödipális, a szimbolikus jelentős túlhaladása fele) keresik az ént, azaz arra, amerre a pszichoanalízis érdeklődése is mutatott. Abban viszont jelentősen különbözik a két fiatal költő, hogy míg József Attila a „Bevezetés a nárcizmusba” Freudjával, vagy „A valóságérzék fejlődésfokai” Ferenczijével tart, addig Szabó Lőrinc Freud „Egy filogenetikus fantázia”, vagy Ferenczi „Katasztrófák a nemi életben”³⁰ című írásainak logikájával párhuzamos vonalat követett. Szabó Lőrinc versében, különösen a fent idézett részben sokat sejtető párhuzam a tenger megjelenése, az anya, az emlék a könny, a vér és végül a „Tengerbe, magunkba vissza!” kifejezés (és persze az álom ismételt állítása a vers zárásakor). Ferenczi Sándor könyve németül 1924-ben, magyarul 1928-ban jelent meg, ez volt az első olyan pszichoanalitikus munka, amely a szexualitás nem patológiai vonatkozásait helyezte középpontba, az erotika, az orgazmus valóságépítő szerepét (az ún. erotikus valóságérzéklet) állította. Filogenetikus szelf-misztikájának centrumában az ún. „thalasszális regresszió”, a tengerbe való

³⁰ Freud egykor elpusztította fent jelzett művét (mely egy fejezete volt a metapszichológiai tanulmányokból tervezett kötetnek), de Ferenczi sem folytatta lelkesen a maga filogenetikai, biológiai elképzelését, egy a tengerből való kilépés ősi emlékének a kutatását. Az, aki ezt a szelf-misztikát igazából középponti kérdéssé tette, az Carl Jung volt, az archetípus és kollektív tudattalan fogalmainak bevezetésével.

visszatérés kitörölhetetlen vágya áll. Aligha volt ismeretlen Szabó Lőrinc előtt³¹. Ha nagyon leegyszerűsíttem, akkor a szelf kialakítása, értelmezése kapcsán Babits „én-élményt”, Szabó Lőrinc „én-álmot” József Attila pedig „én-valóságot” keres. Szabó Lőrinc nem véletlenül zárja a versét azzal, hogy „a mi hazánk az Egy, amely / nem osztozik: / álmodjuk hát, ha még lehet, / az Egynek álmait.

A szelf-konstrukció poétikai folytatása

A belső tér konstrukcióját megteremtő tagadás kapcsán fontos lenne kijelölni a továbblépés irányát költőnkénél. Nyilván a *Tiszta szívvel* tárgyias szelf-pozíciója elkerülhetetlenül valamilyen pozitív értelmet is kell kapjon, azaz a tagadással kialakított szelf-tér a későbbi versekben egyszerre ismétlődik (mint ezt az *Örökéletben* láttuk) és tovább épül. Úgy gondolom, hogy hosszú évekig, talán költészetének teljes idején, valamilyen értelemben a *Tiszta szívvel* modellje alapozza meg József Attila költészetében a szelf központi poétikai konstrukcióját. Egyszerűen arról van szó, hogy a tagadás, a szemiotikai, a khora poétikai mozgósítása, elérése egy olyan retorikai-poétikai teret nyit meg, amire többféle megoldás ráépülhet, többféle világkép, én-kép kirakható. 1928 körüli időszakban egy igen letisztított szelf-pozíció vált érzékelhetővé. Ennek a pozíciónak az alábbiakban vizsgált negáción túl van egy másik retorikai-pszichoanalitikai magyarázati szintje is. Az a szelf-konstrukció ugyanis, amely a *Tiszta szívvel* háttérében kirajzolódik, a pszichoanalízisben a primér nárcizmus nevet kapja³². Ez a szelf legmélyebb rétegeként, egyfajta tárgyias alapként működő identitás, mely szó, nyelv előtti, döntően ökonómiai viszonyban felépülő, folyamatosan átalakuló, mégis strukturálódó kapcsolatokról áll. A nárcizmus fogalmát már Freud felvetette, igazi kidolgozását Lacan és főként Julia Kristeva végezte el. A *Tiszta szívvel* óriási hatása abban áll, hogy valamilyen alapvető módon megérintette ezt a primér indentitást, pontosabban tudott egy olyan modellt ajánlani, amelynek mentén sokféle identitás összerakható, megkonstruálható. A primér identitás ilyen poétikai megragadása azzal a következménnyel jár, hogy mindig vissza kell térni hozzá, és fel kell építeni rá egy sajátos konstrukciót. Ezek a konstrukciók, különösen egymással összevetve, már eleve ellentmondásosak, nem megvilágítanak csupán, hanem legalább olyan mértékben félrevezetnek és el is fednek, ezért újra és újra meg kell őket írni, a szelfet újra kell olvasni. Ennek kapcsán egy következő izgalmas problémakör az 1927–28 körül született sokféle szerelemes vers. József Attila első szelf-építési modellje a szerelem retorikai jellegű felépítése, egyfajta szerelem-én konstruálása volt. A szerelem olyan tárgyias-organikus alapviszony ezekben a versekben, amely képes egy teljes világot teremteni, képes arra, hogy a negatív, a hiányon keresztül létrehozott reális én teremtődését megvalósítsa. A szerelem, mely József Attilánál elsősorban érintés, ölelés és összeolvadás, vagy ezek utáni vágy, betölti és kikerekíti a tagadásban artikulált szelfet, azaz folytatja azt, amit a *Tiszta szívvel* kidolgozott.

³¹ Ferenczi egyébként középponti szereplője volt a budapesti szellemi életnek, jó kapcsolatokat ápolt a *Nyugattal*.

³² Erről szól Kristeva egyik legfontosabb könyve *A szerelem meséi* (*Histoires d'amour*, Paris, Editions Denoël, 1983.)

TVERDOTA GYÖRGY

Zajtalanul és félelmesen – Végül

Számos József Attila-verset ismerünk, amelynek két vagy több változatát évek választják el egymástól. Aszerint könyveltük el őket valamilyen irányzat vagy költői törekvés termékeként, hogy a véglegesnek tekintett, kanonizált variánst mikorra datáljuk. A változatok összehasonlítása, a szöveg belső történetiségének szemrevétele azonban sokszor megcáfolja a róluk alkotott leegyszerűsítő képet, vagy legalább is arra készteti olvasójukat, hogy jelentősen módosítsa a szóban forgó szövegek kanonikus helyét. A *Tömeg* című, 1930 őszén keletkezett vers egészen más arcát mutatja, ha 1924-ben keletkezett előzményével, a *Tüntetéssel* párhuzamba állítva elemezzük, ahogyan ezt Angyalosi Gergely kezdeményezte. A *Végül* és előzménye, a *Zajtalanul és félelmesen* közötti összefüggés még ennél is tanulságosabb, mert itt nem csupán előképről, tehát tematikai egyezésről van szó, hanem arról, hogy az 1926 októberében közölt *Zajtalanul és félelmesen* olyan szövegelőzménye a *Végül*nek, amely igen erősen egybeesik későbbi párjával. Tekintheszük akár úgy is, hogy a korábbi vers a későbbinek szövegváltozata vagy fordítva.

Azaz József Attila egy 1931-es, proletárköltészeti termékként számon tartott költeményének korábbi variánsát 1926-ban írta, amikor még nem volt proletárköltő. A *Végül* ebben az összefüggésben szemlélve, némi túlzással csak azért proletárköltészet, mert a *Döntsé a tőkét, ne siránkozz* kötetben jelent meg. Ez a helyzet kényszerítő erővel veti föl a kérdést: vajon mikortól datálható József Attila baloldali politikai elkötelezettsége? Adhatunk olyan választ, s a Kádár-korszak hivatalos felfogása efelé hajlott, hogy nagyon korai időpontra keltezhető ez az irányvétel. Már Szegeden is szociáldemokrata munkásotthonban tartott előadást a költő a kor irodalmáról. Az avantgárd baloldali tájékozódása egyértelmű volt, márpedig József Attila költészetében a húszas évek derekán az izmusok hangja a domináns. A *Tiszta szívvel* lázadó hangvételéhez nem fér kétség. Mielőtt Bécsbe ment volna József Attila, belépett a Magyar Szocialista Munkáspártba, az ún. Vági-pártba, amely az illegális kommunisták kísérlete volt arra, hogy kilépjenek az illegalitásból. Ismeretes, hogy gyámja révén a fiatal fiú Rákosi Mátyással is kapcsolatba került, s amikor az illegálisan Magyarországon tartózkodó kommunista vezetőt letartóztatták, akkor a költő meglátogatta őt a gyűjtő-fogházban. Bécsben is kapcsolatban állt munkásmozgalmi körökkel, köztük Lukács Györggyel is.

Csak hogy ez a kép túlságosan is harmonikusra van színezve. A *Tiszta szívvel* szerzője inkább anarchista, mint szocialista. Bécsben is az anarchistákkal kereste a kapcsolatot. Párizsban is ehhez a politikai irányzathoz vonzódott, sőt, hazajöve, a Századunk folyóirat polgári radikálisaival való kapcsolattartása idején is ideális anarchistának vallotta magát. Anélkül, hogy részletezném a bonyolult viszonyt, amely a szociáldemokratákat és a kommunistákat az anarchizmushoz fűzték, megállapítható, hogy a *Végül* című vers első vari-

ánsa, a *Zajtalanul és félelmesen* mögött valószínűleg nem szociáldemokrata, de nem is kommunista attitűd, hanem sokkal inkább anarchista alapállás fedezhető fel.

Tehát valami hasonló történik a *Végül*lel is, amit a húszas évek végi tiszta költészeti vagy népi lázadó versei esetében (*Margaréta, Füst, Nyár, Favágó*) végbement: át lett írva kommunista szellemű darabbá, noha fogantatásában, hangvételében egészen más természetű volt. A kérdésnek azonban a poétikai vonatkozásai az igazán érdekesek. A *Végül* igazán forradalmi hangvételű vers, amely bejelenti, hogy a lírai én, a költő alakmása az írás helyett a forradalmi cselekvést választja. A költemény ugyanakkor harmonikusan illeszkedik a versek olyan sorába is, amely nem implikál ideológiai meggyőződést vagy politikai állásfoglalást. Ezeket egyik tanulmányomban anizsyszerű verseknek nevezem, hivatkozva a *Párizsi anizs* című versikére, mint e típus egyik legjellegzetesebb példájára.

Mi jellemzi az anizs-szerkezetet? József Attila érett korszakának versei között számos olyan darabot találunk, amelyek strófái, majd egész versei egysoros egységekből (esetleg két sornyi terjedelműekből) állnak össze, úgy, hogy a sorhatár egyben mondathatár is, s úgy, hogy az egyes sorok, tagmondatok vagy mondatok többé-kevésbé szabadon asszociálódnak egymáshoz. A szabadság mértéke változó. Olykor felsorolásszerűek, olykor egyenesen fokozó funkciójúak ezek a szerkezetek. Ilyen, a *Párizsi anizs*szal rokon felépítésű az *Ülni, állni, ölni, halni*, *Az oroszán idézése*, a *Medáliák 4.*, *A hetedik*, a *Bérmunkás ballada*, a *Mondd, mit érlel*, az *Egy kisgyerek sír*, a *Kész a leltár*, a *[Szól a szája szolítatlan...]* kezdetű töredék.

A *Végül* elemzése érdekében e típuson belül egy kisebb verscsaláddal kell foglalkoznunk. Azokkal a darabokkal, amelyekben a költő életösszegzést nyújt úgy, hogy élettörténetének mozaikdarabkáit szériászerűen egymáshoz fűzi, s ebből valamilyen végső következtetést von le. Az *Ülni, állni, ölni, halni* nem tartozik ide, mert ebben a versben különféle választási lehetőségek felsorolását kapjuk. A *hetedik* vagy a *Bérmunkás ballada* vagy a *Mondd, mit érlel* (kivéve a költőről írott strófáját) ugyancsak eltér ettől a szűkebb verscsaládtól. *Az oroszán idézése* ide sorolható, de ez meg abban különbözik a *Végül*höz közelebb álló verscsoporttól, hogy nem az életút példászerű metszeteit sorolja, hanem extravagáns, különleges, nem jellemző, hanem inkább rendhagyó tapasztalatokat sorol föl. Ilyen tekintetben ez a vers inkább az *Ülni, állni, ölni, halni* rokona.

Annak a verscsaládnak, amelynek a *Végül* egyik jellegzetes darabja, a *Kész a leltár* című költemény a másik jelentős képviselője, de ide tartozik a *Nemzett József Áron*, aztán a *József Attila*, a *Dal* és a *Mondd, mit érlel* záró strófája és a *Tiszta szívvel* kezdő sorai is. Az ilyen versek a költő egy sajátos hajlamába, alkati sajátosságába és egyben önértelmezésébe eresztik gyökereiket. József Attila alighanem makói gimnazistaként tudatosította magában, hogy internátusbeli társaihoz vagy gimnáziumi osztálytársaihoz, ezekhez a derék hagymás parasztpolgár fiúkhoz és vidéki, kisvárosi gyerekekhez képest összehasonlíthatatlanul tapasztaltabb, sokkal mélyebbről jött, megismerte a nyomor olyan bugyrait, amelyekről társainak általában véve halvány sejtelve sem lehetett. Ettől kezdve szeretett élettapasztalataival dicsekedni környezeté előtt, felsorolni, mi mindenben ment ő már át fiatal kora ellenére. Az ilyen felsorolások a nélkülözés és a nyomor képeit részletezték, de ebben a korai életkorban még dicsekvésszerűen, derűs hangvétellel. „Ha nem tartanék attól, hogy félreértenek, azzal kezdeném, hogy kacér szegény volt. József Attila hivatkozott a szegénységével. Csillogó szemmel, derűsen mesélgette, mi minden volt már, kis kanász,

varjúcsősz, kenyeresgyerek, hajósinas – körülbelül azon a hangon, ahogy a matrózfiú meséli első világkörüli útjáról hazatérve, hol, merre járt, milyen népeket látott, milyen szokásokat. – Húsz évvel – nevetett Attila és kihúzta magát. Máskor – más hangulatban – arról is beszélt, hogy sokat nélkülözött, de megint csak nem azon a hangon, mint aki szánatni kívánja magát, hanem inkább csak azért, hogy hitelesítse történeteit.”

Mire azonban Németh Andor és más bécsi ismerősei előtt előadta ezt a magánszámát, már Magyarországon jól begyakorolta. Ez az önkép csírájában már megtalálható az első méltatásban, amelyet a szegedi Színház és Társaság „József Attilának, a tizenötéves makói gymnazistának” szentelt, „akit fiatal kora ellenére sok csalódás ért az életben”. Az elmondottak után nem nehéz kitalálnunk, hogy aki ezt a mondatot leírta, annak nem kellett közvetett úton, kinkeservesen kiderítenie azokat az élettényeket, amelyek egy ilyen mondat leírására feljogosították. Ettől kezdve periodikusan visszatér a képlet, csak a viszonytagságok és tapasztalatok részletezése eltérő, illetve elemeiben variálódik, hogy csak néhány riportot, interjút, pályaképet említek: „Ez a most serdülő és még iskoláit járó költő már eddig is sokat és mélyen szenvedett az élettől és az emberektől, hordozta a kietlen nyomor és elhagyottság keresztjét, árván és nincstelenül vándorolt és dolgozott és tanult” (Juhász Gyula *Előszava a Szépség koldusa* kötetéhez).

„A most 19 éves költő – írja róla Hont Ferenc, ifjúkori barátja újra a Színház és Társaságban – apátlan-anyátlan árva, és kényszerűségből már tanulóéveiben megszerezte az irodalomtörténészek számára okvetlen szükséges romantikus életrajzi adatokat. Pincérségtől kezdve egész a kukoricacsőszködésig minden foglalkozási ágat kipróbált, ez idő szerint pedig valami hajózási társaságnál tengődik.” Márer György már írása címében: *Rikkancs, aki ünnepi beszédeket gyárt a kaszinói urak számára*, is felhívja a figyelmet arra, hogy egy különös, rendhagyó sorsú fiatalember történetét meséli el: „Hétszer kísérelte meg az öngyilkosságot – írja a költőről 1924-ben, majd így folytatja – útja ma is a szokásos költősors,... hányódás, harc, koplalás, szerelem és végtelen bizakodás...” 1928-ban újra egy hangzatos cím hívja föl a figyelmet a költő élettapasztalatának különlegességére: *Új magyar költő, akinek élete Jack Londonéval vetekedik*, s a riport szövege sem cáfol rá a címbe foglalt állításra: „Volt: házitanító, rikkancs, hajósinas, könyvelő, kövezőinas, bankhivatalnok, kukoricacsősz, gyors- és gépíró, könyvügynök, műfordító, kritikus, kávéházi kenyeresfiú, zsákhordó, kifutó és földmunkás.”

Németh Andor nem sokkal ezután a Literaturába készít róla pályaképet, amely ezzel a három mondattal fejeződik be: „Volt kanász, szárazdajka, fahordó, kenyeres, cukrászfiú, hajósinas, kukoricacsősz, mezei napszámos, bankhivatalnok, könyvügynök, egyleti szolga, házitanító és újra rikkancs. Próbált meghalni: lúgkővel, gázzal, kötéllel, bicskával, méreggel és vonatelgázolással. Huszonhárom éves.” Ebben a szellemben íródik róla Tamás István tollából a *Fej és írás* című riport, majd az 1933 elején készült interjú is (*Három fiatal írónk így látja az életet*), amelyben már felbukkannak az 1937-es *Curriculum vitae* részletei, s amelyben egyebek között így beszél magáról a költő: „Közben voltam kövezőmunkás, kenyeres fiú az Emke-kávéházban, banktisztviselő, könyvügynök, hajósinas az Atlantica Trust dunahajózási osztályán, dolgoztam a Viharon, a Törökön és a Tatáron.” Ebbe a sorba tartozik a Szántó Judit öngyilkossági kísérletét követő *József Attila nem hajlandó meghalni!* című riport, a Molnár Tibor által a Brassói Lapok számára készített 1936-os interjú, a *Beszélgetés a magyar Panait Istratival*. Sőt, első pillantásra talán nem is olyan

könnyen belátható, de alaposabb megfontolás után talán elfogadják, hogy a *Szabad-ötletek jegyzéke* nem más, mint a panaszokból, kínos és fájó emlékekből összeálló életösszegzés.

Természetes, hogy ez az önkép bebocsátást nyer a költő olyan verseibe is, mint a *Nem-zett József Áron*. Ez az éleleltár folytatódik a *Kész a leltár* című versben: „Sikáltam hajót, rántottam az ampát. / Okos urak közt játszottam a bambát. / Árultam forgót, kenyeret és könyvet, / ujságot, verset – mikor mi volt könnyebb.”, s ez képezi az említett *Curriculum vitae* törzsanyagát is. S még egy, talán a *Szabad-ötletek jegyzékének* illetően besorolásához hasonlóan merésznek tűnő rokonítás: az *Eszmélet IX.* versének kezdő sorai ugyancsak erre a verstípusra vezethetők vissza, bár szorosabb rokonságban vannak *Az oroszán idézése* vagy az *Ülni, állni, ölni, halni* című versek rendhagyó tapasztalatokat soroló soráival.

E verscsoport és a mögötte álló szóbeli és írásbeli, közvetlen vagy közvetett megnyilatkozások áttekintése után visszatérve a *Végül* című vershez, nyilvánvaló, hogy a költemény az egymáshoz képest mellérendelt elemek diszparát halmozására épül. A felsorolt elemek között nincs kontinuitás. Nem mesélnek el egy élettörténetet, még olyan tömören sem, mint azt a *Curriculum vitae*-ben láthatjuk, hanem életrajzi töredékek sorát kapjuk. Arra sincs garanciánk, hogy a sorrend követi az életpálya alakulását. Nagyon is valószínű, hogy ötletszerűen, illetve az indulati dinamikát követve kerülnek elő az egyes életdarabok. A lírai én szinte kiöklendezi magából az őt ért sérelmeket, a vele történt méltánytalanságokat.

A kronológiai rend hiánya, az egyes darabkák egymással való tökéletes egyenrangúsága, egymáshoz képest történő mellérendeltsége, felcserélhetősége dacára több szempontból megszűrt, homogenizált életanyagról van azonban szó. Egyrészt mindenegyes szólam életrajzi jellegű, tehát a beszélő megtörténtnek tekintett élettényekkel jellemzi vagy meghatározza önmagát. Másfelől a kiválogatott, a korpuszba belekerült mozzanatok között nehezen találunk olyat, mint *Az oroszán idézésében*: „Erre ittam jó borocskát, / rágtam főtt malaclapockát, / kezet fogtam balkezemmel, / megpöngtettem szemfogam”. A *Végül*-ben majdnem kizárólag panaszra, lázadásra, felháborodásra okot adó, s ebből a szempontból egyértelművé tett, profilírozott élettényekkel van dolgunk. Kivétel persze itt is akad: „Csókoltam lányt, aki dalolva / ropogós cipót süített másnak.” Ez legalábbis részben dicsekvésnek is elmegy. A *Kész a leltár* című versben tovább komorodik és tovább homogenizálódik ez a hangvétel. A proletárforradalmi *Végül* emberképébe még belefér a szerelmi élménnyel való dicsekvés is.

A homogenizáltság nagy foka folytán a *Végül* diszparát halmozása fokozó szerepű. Minél több példát kapunk, annál inkább belátjuk, hogy a lírai alanynak nincs más lehetősége, mint a lázadás. A felsorolás egy megadott cél felé tart. Lépésről lépésre egyre jobban koncentrálna a robbanásra kész feszültséget. Ennek a technikának költészettörténeti szempontból több forrása lehetett és volt József Attilánál. Ady költészetében éppúgy látott példát erre az eljárásra, mint Babits első korszakában. A verstípus egyik legfőbb mintája azonban nyilvánvalóan François Villon *Kis és Nagy Testamentuma*. Nagy kérdés azonban, hogy a *Zajtalanul és félelmesen* esetében számolhatunk-e már Villon-hatással? Ugyanis az igazi megismerkedés a középkori francia költővel a párizsi időszakra esett. A végső változatot, a *Végült* 1931-ben már minden bizonnyal bátorította Villon példája, hiszen a *Dönts a tőkét* kötet függeléké Villon-balladafordításokat is tartalmaz, s a *Vastag*

Margot-ról szóló, itt közölt ballada miatt perelték be a költőt szemérem elleni vétség címén.

A *Végül* tagadhatatlanul jobb vers, mint a *Zajtalanul és félelmesen*, a javítások lényegében kivétel nélkül a szöveg javára szolgáltak. Az átalakítás azonban nem érinti a vers hangvételét. Vegyük sorra az átalakításokat! Az első sor első egysége később is megmarad: a „Kazánt suroltam” a hajósinakodásra utal vissza, s a *Kész a leltárban* újra visszatér: „Sikáltam hajót”. A hajósinas-élmény még az utolsó év *Flórának* című darabjában is felbukkan. Az első változat „üztem varjat” kifejezése a kiszombori kukoricacsöszködés emléket eleveníti föl, amelyről a *Szépség koldusa* kötetben megjelent *Kukoricaföld* című verse is szól: „A kukoricaföldön ülök, várok, / Tán arra, hogy a varjú mikor károg / És mikor kell zengő cinnel tovaúzni.” A varjúúzás azonban mint kifejezés eléggé homályos, nem világos, hogy munkavégzésre utal. Talán ezért helyettesíti a költő a *Végül*ben egy ismert paraszti munkavégzéssel: „vágtam sarjat”. A kazánsúrolás és sarjívágás kétségkívül pregnánsabb munkamozdulatok, egyik a gépi, a másik a szántóföldi munka területéről.

A *Zajtalanul és félelmesen* 7–12. sorai kissé erőtleneek. Ezt az egységet négy emlékmozsaikkal helyettesíti a végső változat. A „Ruhát kaptam” azt teszi szóvá, ami például a *József Attila* című versben konkrétabban, így merül föl: „Egy zsidó orvostól kapott / kabátot”. Ám „ruhát kapni” familiáris vagy argot nyelvhasználatban azt is jelentheti: „jól megvertek”! A „könyvet adtam / a parasztnak és a munkásnak” sorok ugyancsak kétféleképpen érthetők. Utalhatnak a költő mozgalmi munkájára, amely korábban, népi felbuzdulása idején falujárásban nyilvánult meg, később pedig munkás-közösségekkel való kapcsolatban (tanítás, közös kirándulások). Alighanem ez utóbbi az egyetlen közvetlen utalás a versben a mozgalmi tevékenységre. De érthető úgy is, hogy a könyv, amelyet a parasztnak adott, a *Nincsen apám, se anyám* kötet, a munkás pedig a *Döntsd a tőkét* kötetet kapta tőle, amelyben a *Végül* megjelent. A harmadik a közelmúltbeli fájó emlék, a Vágó Márta-kapcsolat megszakadása révén a költő helyzetét a polgársággal szemben rögzíti. Személyes rossz viszony alakult ki közte és a burzsoázia között: „Egy jómódú leányt szerettem, / osztálya elragadta tőlem.”

A negyedik egység egy rendkívül fontos, s ettől kezdve visszatérő témát: az emésztőrendszeri zavarokat említi meg, szociális magyarázattal ellátva őket. Az éhezés panasza már ugyancsak több éve ismételtelen előfordult József Attila verseiben. A legismertebb a *Tiszta szívvel* „Harmadnapja nem eszek” sora, de a *Hét napja* című versének pointe-ja is ez: „Ó, barátaim, hét napja nem ettem”. Egyik, 1926-os novellája, a *Tizenöt nap az üvegbúrában* ugyancsak az éhezés-evés problémái körül forog. A költő gyomorbajáról az első ismert adatok 1927-ből, Párizsból származnak. A *Végül* születése tájáról ebben a vonatkozásban Szántó Juditnak van emléke: „amikor kivizsgáltattuk Attila gyomorbaját, az orvos megállapította..., hogy Attila – ezekkel a szavakkal – félig éhen van halva.” A panasz okai később sem szűntek meg, s a panaszok sem: „Sovány vagyok. Csak kenyeret eszem néha” – így az *Eszmélet III.* versében. Az emésztési zavarok későbbi magyarázatában azonban a szociális értelmezés helyét egyre erősebben mélylélektani okok vették át. A *Végül* esetében azonban még a szociális megokolás áll előtérben. A lázadás gesztusa a versben a gyomorbeteg ember közismert lehangolt, kedveszegett állapotából robban ki: „S mert savanykás csönd tölti szánkat, / szívembe rúgtam, orditson már!”

Hogy az 1926-os vers kevésbé jól van felépítve, mint a költő érett korszakának versei, ezen nincs mit csodálkoznunk. Szabolcsi Miklós értelmezésében túlságosan erősen köti a *Zajtalanul és félelmesen* című verset az expresszionizmushoz. Abban azonban igaza van, hogy jelentős különbségei ellenére ez a költemény még rokonságban van a költő avantgárd termékeivel, amelyeket bizonyos szerkezeti lazaság, olykor rögtönző jelleg, az indokltnál nagyobb mértékű spontaneitás jellemez. A *Végül* azonban átörököl valamennyit a korábbi változat szervi hibájából. Az alig elviselhetően naturalista emésztőrendszeri kép, amely már a kései József Attila kényszerképzetes képeit idézi föl, eljuttatja a gondolatmenetet az indulati csúcspontig: „szivembe rugtam, orditson már!” Ahelyett azonban, hogy ordítana, vagy a költemény végéhez hasonlóan eljutna a közvetlen cselekvésre adott parancsig vagy példaadásig, érvelni, magyarázni kezd, s ezzel megtöri a vers lendületét: „Hogyan is hagyna dolgos elmém / feledtető, de bérdaloknál”.

A két idézett sor korábbi változata nyelvíleg kevésbé erőteljes, pregnáns: „ma sem hagy az én szabad lelkem / feledtető s tán szebb daloknál”. A gondolat ugyanaz: a bajokat, nehézségeket elfeledtető, szórakoztató, álmodozásba ringató, szépségelvű költészettel szemben a cselekvéselvű, lázadó hangvételű költészetet választja a vers beszélője. A „szabad lelkem” kifejezés az anarchizmushoz áll közelebb, mert az anarchizmus központi fogalma a szabadság. A „bérdalok” kifejezés ellenben proletkultosan merev irodalomképről árulkodik. Az az ítélet rejlik mögötte, hogy az a költő, aki feledtető dalokat dalol, az a burzsoázia bérence. Bármint ítéljük is meg a két sor értékét, ez a rész megtöri a lendületet, s a vers szinte újrakezdődik, új lendületet kell vennie, hogy más változatban, de újra felérjen a „szivembe rugtam, orditson már! sor indulati szintjére.

A pont, amihez a gondolatmenet második része kapcsolódik, a személyes sérelem: „Egy jómódú leányt szerettem...” előtti sornál található: „könyvet adtam / a parasztnak és a munkásnak.” Újra kezdődik tehát a személyes múlt mozzanatainak sorolása. De a felszórólt indulatnak már elég két új példa, hogy a vers visszazökkenjen a régi kerékvágásba: „S tudtam, ki üres kézzel tér meg, / baltát, kapát meg köveket hoz.” A *Végül* itt is átfogalmazza a *Zajtalanul és félelmesen* megoldását, amely így hangzik: „s tudtam ki üres kézzel tér meg / láthatatlan bús revolvert hoz”. Az átfogalmazás megint csak az anarchizmus egyéni terror-felfogásának felülbírálását jelenti a kollektív forradalmiság javára. A „láthatatlan bús revolver” a merénylő fegyvere, aki bosszút akar állni a rajta esett sérelmeken. A „baltát, kapát meg köveket hozó” személy viszont voltaképpen kollektív individuum, (hogy ellopjam egy gondolat erejéig Kassák kifejezését). Azaz egyikünk baltát, másikunk kapát, és többen mások köveket hoznak. A *Végül* beszélője egy lázadó közösség tagjaként szólal meg.

Ezen a ponton a vers átfordul jelen időbe, s a fordulat voltaképpen a retrospekció után jövőbe irányultságot fogalmaz meg. A „győzni bíró” csata előtt áll, ütközetre készülődik, amelyről biztosan tudja, hogy meg fogja hozni a győzelmet. A záró részleten két átalakítást konstatálhatunk. Az „igazat tenni áldást mondni” sor kicserélését az „áldást mondni” kényszeredettsége, a rím-kényszer által előidézett szófacsarás kellőképpen indokolja. Az áldást mondás helyett azonban nem véletlenül áll 1931-ben épp a „pártot állni” kifejezés. Az állásfoglalás a költő számára ekkor valóban egy párthoz, az illegális kommunistákhoz való csatlakozással volt egyértelmű.

A másik változás megértése több figyelmet igényel. A „verettetvén a szerszám élit” egyfelől valóságközelibb, másfelől azonban irodalmiasabb a „köszörülöm a kasza élit” sor-nál. Annyiban áll közelebb a realitáshoz, hogy a paraszt a munka közben eltompult kaszát, ha a fenés már nem segít, verni szokta, nem pedig köszörülni. Azaz egy lapos, lehetőleg sima kövön kalapáccsal végigveri a munkaeszközét, elvékonyítja az élit, hogy jobban fogjon. A sor háttérében tehát egy életből ellesett munkaművelet áll. A kasza köszörülése a munkavégzés előtt történhet csupán, valamilyen műhelyben. A kiegyenesített kaszát azonban, amely a régi időkben a karddal, nyíllal nem rendelkező lázadó parasztok kézi-fegyverül szolgált, már inkább köszörülni kell. Erre utal a későbbi változat.

A korábbi variáns irodalmiasságát egyfelől a generikus fogalom: a „szerszám” használata jelenti a konkrét tárgy megjelölése, a „kasza” helyett. Másfelől a „verettetvén” archaizáló és barokkosan túlbonyolított nyelvi formája. A kaszát verni és nem veretni szokták. Azaz a használó maga végzi el a műveletet. Ráadásul itt nem is „veretvén”, hanem még egy szótaggal megtoldva: „verettetvén” áll. Olyan szócsinálmány ez, amilyennel ritkán találkozunk József Attilánál, különösen a harmincas években. A „köszörülöm” természetességével szembeállítva különösen kiugrik nyakatekertsége. A vers kéziratos változatának egyébként *Verettetvén* volt a címe. Szabolcsi Miklós ez alatt a cím alatt elemzi monográfiájában.

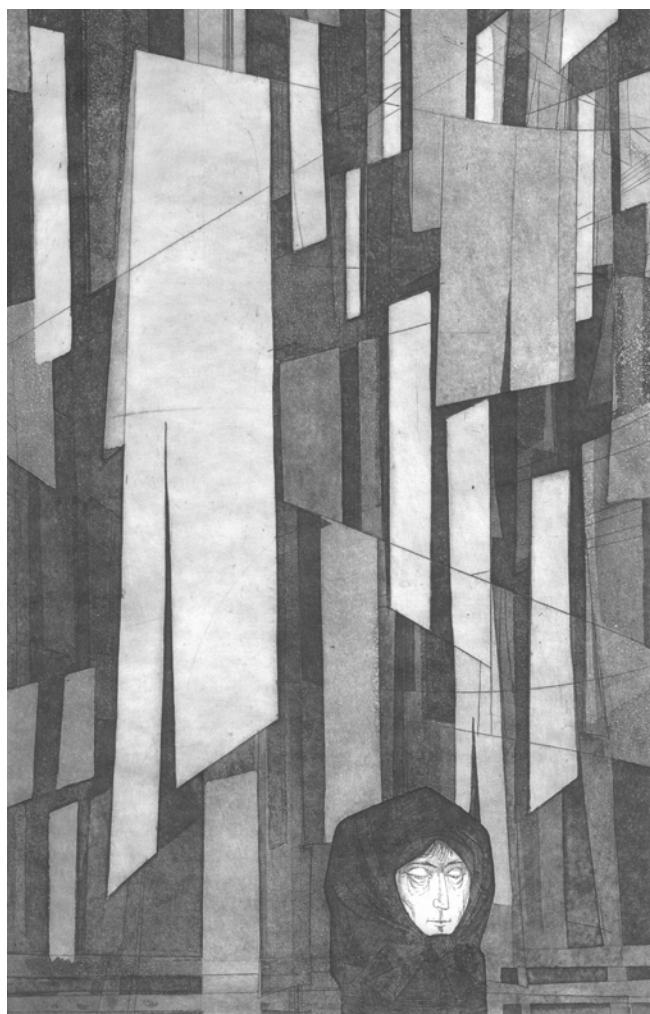
A záró részlet kapcsán tudni való, hogy a forradalmi izgékonyosság periódusában József Attila a forradalmár Petőfi szerepét próbálgatta magára, s a „Rongy ceruzámat inkább leteszem / s köszörülöm a kasza élit” sorokban a nagy költőelőd olyan kijelentései köszönnek vissza, mint „Eddig csak beszéltem, hol van még a tett?” vagy „Félre most lant... futok a toronyba, megkondítom azt a vészharangot”. Noha a Petőfi-szerep átvétele inkább 1929-1930-tól kezdve jellemző József Attilára, a *Zajtalanul és félelmesen* idézett szövegrészlete arról tanúskodik, hogy Petőfi példájával már 1926-ban is számolnunk kell. Magyarázatot találni erre nem oly nehéz, hiszen Petőfit utánzó verssel már a költő zsengei között is találkozhatunk, s Erdélyi József hatása elevenen tartotta a Petőfi-példát.

Az adott kontextusban azonban, ami 1926 őszén, Bécsből hazajövet és Párizs előtt vagy a franciaországi utazással egyidejűleg körülfogta a költőt, az avantgárd atmoszférájában a Petőfi-példa poétikailag konzervatívnak, idejétműltnak is számíthatott. Csakhogy József Attila talán sohasem köteleződött el teljes szívvel az avantgárd mellett, a Kassák köre által idejétműltnak tekintett megoldásokkal is újra meg újra kísérletezett. 1926 őszén még publikál kassákos szabad verset, mint például a Népszavában a *Zajtalanul és félelmesen* után pár nappal megjelent *Esik bizonyos részei*, a még később napvilágot látott *Feleségem* ilyen, és még 1927-ből is hozhatnánk példákat. Az áttörés, a visszafordulás a hagyományosabb versalkotási módokhoz azonban a *Zajtalanul és félelmesen* megírása táján megy végbe vagy – hosszabb folyamatról lévén szó – kezdődik. Nincs tehát semmi ellentmondás abban, hogy a versben a későbbi Petőfi-szerep csíráira bukkanjunk rá.

A vers, amint mondtam, nem hibátlan. Az irodalomról való gondolkodásnak azonban az egyik legbutább előitélete az, hogy a tökéletesen hibátlan vers mindig értékesebb, mint az, amelyben valamilyen fogvatkozást fedezünk föl. Vannak tökéletesen hibátlan közép-szerű versek és vannak zseniális művek, amelyek nem mentesek a szeplőlőktől. A *Végül József Attilának* azok közé a művei közé tartozik, amelyek nem gáncstalanok ugyan, de amelyeket emlékezetes részleteik folytán mindig is a hivatkozott költeményeinek sorában kell számon tartanunk. A vers annyit az iránta legkevésbé lelkesedő olvasónak is bizonyít,

hogy József Attila ún. proletárverseinek egy része más tendencia sodrában, esetünkben az anarchizmus szellemében született, s azért lett proletárköltészetként elkönyvelve, mert a költő bizonyos átalakításokat végzett rajta, illetve ilyennek tekintett kötetben szerepeltette. Még fontosabb talán, hogy a *Végül* poétikai sajátosságai (anzixszerűség) vagy önkép-alakító természete folytán besorolható olyan szériákba is, amelyek nem politikai természetűek, s így akár másféle, nem politikai olvasatot is felkínálnak.

ANYÁM

TORNAI JÓZSEF

József Attila pillantása

József Attila akkor is József Attila, mikor nem József Attila.
József Attila akkor is országalma, mikor nem országalma.
József Attila országalma.
József Attila a fán a gyümölcs, a gyümölcsön a fa.
József Attila a meztelen nők és almafák gordiuszi csomója.
József Attila százéves kocsikerek.
József Attila a királykobra halálos pillantása.
József Attila porfelhőt terelő juhász a Hortobágyon.
József Attila kamaszkorom kő-Krisztusa.
József Attila Juhász Ferenc „József Attila sírja” című verse.
József Attila egy vaslábásban virít, fölszáll csattogva, mint a káposzták a zöldséges kertben.
József Attila azt üzen, elfogyott a regimentje, ha még egyszer azt üzeni...
József Attila Balatonpart, hol a vonatok kurrognak, sárga oroszlánfűben lopakodnak és rávetik magukat a hullámokra.
József Attila pillantása a II. világháború halálistenének föláldozott Déli pályaudvar romhalmaza.
József Attila és Babits Mihály jegyesek.
József Attila pillantása az eldobott katonaköpeny.
József Attila esti mesét susog a fasiszta királyfi cipőkefe-bajuszáról és a kommunista királylány három bánatáról.
József Attila az a szép régi asszony.
József Attila lillafüredi cseppkőbarlang.
József Attila aranyhalas tó fölött kecsesen átugró híd.
József Attilát szentségtartóban kell őrizni, mint a tiszta úrt, mint a szabad levegőt.
József Attila és Petőfi Sándor részegen kurjongatja a „Hazám, hazám, te mindenem”-et a szalkszentmártoni agyagos sárban.
József Attila bölcsészeti katedrát létesít a varangyos békáknak, akik szerelmük háttára tapadva mámorosan ummognak neki.
József Attila azt mondja: akár egy halom hasított fa, hever egymáson a világ, szorítja, nyomja, összefogja egyik dolog a másikat, s így mindenik manipulált.
József Attila nem kisasszony, nem menyasszony, nem lány már, de nem is asszony.

József Attila, mikor születtem, kezemben egyik verssorod volt meg Jolán rólad szóló könyvrengetege.
József Attila vasból font karikagyűrű.
József Attila eke, amely a makrokozmoszból szánt el egy-egy barázdát a mikrokozmosznak.
József Attila Virginia Woolf „Világítótorony” című regényében a Fárosz.
József Attila, ha ma fölneznék az est alól az egek fogaskerekére, csillagháborút látnék és aszteroidákat, melyek éppen bele akarják ütni sokezer tonnás orrukát a földbe.
József Attila, tudod, hogy hangzik most a fiatalasszonyok éneke? Nem kell gyerek, ha férfival leheverek, elég, hogyha élélvezek!
József Attila: tilalomfa a bankároknak, a maffiózóknak és a pedofil püspököknek.
József Attila, árulás keresztfája, pőce Borcsa méhének országa.
József Attila a gondolkodás paradicsomkertje: a Tudás Fájáról te az ismeretek kosarát addig raktad, míg kerékpallosával az angyal le nem sújtott.
József Attila, a filozofáláshoz te vagy a hit.
József Attila, téged nem küldött senki, nem várt el senki, téged nem hallgatott meg senki, téged a semmihez vertek, téged a kor felhői téptek cafatokra, téged mi tűzünk a szarvunk hegyére és úgy hajigálunk téged rétről rétre, téged kőről kőre, téged hegyről hegyre s téged hozzávágunk éles kősziklához!
József Attila, ha a gyermek a férfi apja, akkor Bartóknak te vagy nemzője.
József Attila, átalment a keskeny pallón s elröpi s tilinkózni már, mint anarchista, egy jegenyefára ült.
József Attila a széntolvajok fejedelme.
József Attila oltár elé vezeti az európai flórát és faunát.
József Attila, mikor öngyilkos akarok lenni, te átszólsz a föld egein: inkább szeretőt keress, ki lassú halállal préseli össze szíved s te addig édes mustokat énekelsz.
József Attila kócsag fehér bóbítája, piros csőre a szabadszállási szántáson.
József Attila, fekete üröm.
József Attila a Medve-csillagkép.
József Attila egy pakli érvet is kibont.
József Attila, te nem ismeresz engem, nem ismered ezt a kort, de én ismerlek téged, ismerem ezt a kort, mikor ezerjófűvet raknak a bűnösök bűneire.
József Attila, doboló sámán, kit föl kellett volna áldoznunk, mielőtt Trianon földjére beléptél.
József Attila előtt ezer magyar költő térdel lobogó, radioaktív gyertyával kezében.
József Attila, Vörösmartynak születnél és megörültél, ahogy mi is megörülünk, ha az abszurd körülszimatol.
József Attila burzsujok derekán övsömör.
József Attila fölfedezte a szorongást s mi fölfedeztünk a szorongás ellen téged.
József Attila: álom az egyenes hajtúkanyarról.

József Attila szentelt ostya Juhász Gyula nyelvén a Szegedi alsóvárosi templom miséjén.

József Attila madárijesztő fején a szent korona.

József Attila Szinva-patak nászhimnuszának csattogása az öröm-halál sziklái között.

József Attila lányok hüvelyében a lángelme-gén.

József Attila, istennek szent fénye, könnyörögj érettünk!

József Attila, én már csak a virágoké és a varázslataidé vagyok!

József Attila én komolyan gondolok a karóra, amivel te jöttél.

József Attila én komolyan gondolok arra, hogy a szenvedés belül van, de arra is, hogy kívül sincs magyarázat.

József Attila, meddig lehet kibírni a világrejtélyt, ha nem vagy pap, szektafilozófus vagy örömlány, ki legalább azt tudja, mennyi a dugás, a franciázás, ha fölfeslik a szoknya szövédéke?

József Attila kőhalom volt s most ő a vár.

József Attila csigalépcső Betlehembe.

József Attila, Nagy László, Pilinszky János: a három királyok.

József Attila mindig ott van, ahol a jászol üres.

József Attila föltekint a csillagos, nagy égre.

József Attila a vemhes számár hátán megy Jeruzsálembe.

József Attila a hold húga.

József Attila a föld zsírja.

József Attila ott fekszik Vípunen állkapcájában zöld gyökérrel beborítva.

József Attila cimbalom.

József Attila nem káromkodik, nem imádkozik.

József Attila pillantása a Duna.

József Attila pillantása a Gellérthegy.

József Attila pillantása a Kis-Kunság.

József Attila pillantása a muhi pusztá, Mohács, Világos és az 1956-os hullák szemének fekete vulkánkrátere.

József Attila a nefrit-mennybolt pillantása.

József Attila bodor, fejér bárány.

József Attila sír, mint egy szobor. A magasságból ez a szózat hallatik: sanctus, sanctus, sanctus!

LENGYEL ANDRÁS

A Sólyom Janka-epizód

EGY JÓZSEF ATTILA-RÖGTÖNZÉS TANULSÁGAI

1

József Attila verseinek kritikai kiadásában a *Rögtönzések, tréfák, személyes érdekű apróságok* című fejezetben van egy sajátos, eddig kevés figyelemmel kísért verstípus (612., 613., 614., 618., 620., 621., 622. és 624. tétel). E versek közös vonása, hogy valamennyi levelezőlapon maradt fenn, a lapok címettje pedig József Etelka. Valamennyi levelezőlap, filatéliai műszóval élve, úgynevezett „futott” lap, azaz postára adott, kikézbcsített, misszilis lap. Az időpont így mindegyik esetben eleve adott, Stoll Béla ezeket rendre meg is adja. Az időrendben első 612. sz. vers dátuma 1933. január 12., az utolsóé, a 624. számú *Az oktató mama oktatása* címűé 1936. november 18. Ezek a versek, nem kétséges, valóban rögtönzések, személyes érdekű apróságok, így a költői életmű peremén helyezkednek el. Ám ha vesszük a fáradságot és el is olvassuk e szövegeket, az életrajzban jártas olvasó számára azonnal nyilvánvaló, hogy ezek a verses rögtönzések nem „csak” versek, de egyben valódi – rövid – levelek is: a verses formában valódi családi kommunikáció zajlott. Vásárhelyről érkezett disznótoros csomag nyugtázása (613. t.) éppúgy van köztük mint névnapi köszöntő (614. t.) vagy újszülött köszöntése, stb. Jellemzőnek kell tartanunk, hogy a 620. sz. verset közlője, Németh Andor *Levél* címmel közölte, jól érzékelve, hogy itt – a verses forma ellenére – valódi levélről van szó. (Ezt a megoldást a kritikai kiadásban Stoll Béla is megőrizte, jóllehet a címtelen verseket kezdő szavaikból szerkesztett címmel szokás közreadni.) A forma és funkció összefüggésének, tehát e versek jellegének fölismérése életrajzilag is kamatoztatható. A szoros olvasás, az eddig ismert életrajzi tényekkel összevetve, azok összefüggésrendjébe állítva *újabb mozzanatokra vethet fényt*.

Különösen tanulságos, életrajzilag gazdag hozadékú a 624. számú *Az oktató mama oktatása*, amelynek szövege ez:

*Drága gyermek,
fényes termék
lány öléből –
pezsgő léből
5 iddogálván
és nem állván,
hanem ülvén,
amíg hül vén
bor a pulton,*

- 10 *azt kívánom,
 hogy se múlton,
 se díványon elmerengve
 ne időzz,*
- 15 *ez a nyitja
 mindeneknek,
 ezt tanítja
 míg remegnek
 szempillái*
- 20 *a dízőz,
 kit te ismersz,
 bár nem is mersz
 lenni, mint ő,
 oly szabad,*
- 25 *hanem mint kit
 vének intik,
 mindig intő
 a szavad.*

Ez a verses levél, ismételjük meg, 1936. november 18-án született (adatott postára), címzettje és megszólítottja a költő nővére, József Etelka – ő a „Drága gyermek” s a címbéli „oktató mama”; a levélíró költő, mint a cím is kimondja, ezúttal őt „oktatja”. Ha e szöveget levélként olvassuk, azonnal kiderül, hogy az 1. sor megszólítás, a 2–9. sor a levélírás helyszínének bemutatása, a 10–14. sor a tulajdonképpeni „oktatás”, pontosabban az oktató tézis megfogalmazása, a 15–20. sor ennek az indoklása, a 20–21. sor egy *ad hominem* érv bekapcsolása, egy közös ismerősre való utalás, a 22–24. sor e közös ismerős és a címzett összevetése, beállítódásuk különbségének rögzítése, a 25–28. sor pedig a címzett magatartásának jellemzése, szelíd megrovása.

Életrajzi vonatkozásban valamennyi részlet érdekes és tanulságos. Érdekes mindjárt az oktatás tartalma: „azt kívánom, / hogy se múlton, / se díványon / elmerengve / ne időzz”. Ez a kívánság nyilvánvalóan Etelka öngyötrő, múlton való „merengéseinek”, *emlékező* magatartásának megváltoztatására irányul. A tanács lényege az emlékező attitűd elvetése. (Hogy a „díványra” való utalás egy esetleges pszichoanalitikai kezelésre is céloz-e, avagy csak otthoni magán-merengésre, nem dönthető el egyértelműen. Annyi bizonyos, a dívány szó óhatatlanul a pszichoanalitikus díványára, azaz analízisre is alludál.) E tanács érdekessége persze, nem konvencionális igazságtartalmában rejlik, hanem *abban a feszültségben, ami a tanács intenciója és a saját gyakorlat között feszül*. A költő maga ugyanis, mint tudjuk, nagyon is az öngyötrő emlékezés demonstrációjának tekinthető: egész kései költészete jórészt erre a magatartásra épül, illetve ebből táplálkozik (vö. Szőke 2003). Ez a tanács tehát azt (is) dokumentálja, hogy tisztában volt saját állandósuló beállítódása veszélyeivel, s racionálisan mérlegelve elutasította azt: „ez a nyitja / mindeneknek” – mondja is ki. Az emlékező attitűd föladásának igénye tehát itt mint univerzális érvényű elv jelenik meg.

Tanácsa, nem kétséges, saját negatív tapasztalatainak kivetítése; a saját gyakorlat *inverzét* kínálva föl nővérének.

De – ha más szempontból is – érdekes a levélírás helyszínének jelzésszerű bemutatása s az ott tartózkodó közös ismerősre való utalás is. A helyszín ugyanis, bármily szokatlan is ez József Attiláról szólva, egy bár (mint látni fogjuk: egy szálloda bárja): „fényes termék / lágy öléből – / pezsgő léből / iddogálván / és nem állván, / hanem ülén, / amíg hül vén / bor a pulton” – írta a költő, s ez a leírás, akárhogy nézzük is, egy bárban pezsgőt „iddogáló” férfi, azaz ő maga jellemzése. S hogy valóban erről van szó, azt megerősíti az ilyen helyszínek jellegzetes szereplőjére, a dizőzre való markáns és hangsúlyos utalás: „ezt tanítja, / míg remegnek / szempillái, / a dizőz” – itt tehát egy énekesnő, akkori szóhasználat: dizőz is jelen van, „tanító” sanzont énekel. Azaz József Attila, kimondhatjuk, egy számára egyáltalán nem szokványos helyen, egy bárban írta verses beszámolóját.

De – merül föl rögtön az újabb kérdés – *ki ez a dizőz?* Nem egy semleges, a költő számára közömbös ismeretlen, hanem olyan valaki, akit József Etelka is ismert („A dizőz, / kit te ismersz”) – s akit következőképpen nyilván maga József Attila is ismert. Sőt, föltételezhető, hogy a bárba is éppen e dizőz kedvéért látogatott el. (A verses üzenet kimondatlan, másodlagos célja alighanem éppen a közös ismerősről való beszámolás, azaz a vers rejtetten dicsekvő öndokumentáció.)

Hogy József Etelka a dizőzt Hódmezővásárhelyről (ahol akkor már évek óta élt) ismerte volna, kizárható. Akkoriban Pesten sem járt oly gyakran, hogy föltételezhető volna, Pesten futottak össze. Minden arra utal, hogy az a dizőz, akit József Etelka ismert, Sólyom Janka volt, s 1936 nyarán Balatonszárszón ismerte meg. Sólyom Janka ugyanis ezen a nyáron többször fölkereste az ott, Etelkának nyaraló költőt. Mint Szabolcsi Miklós írja: „Újabban előkerült dokumentumok arra utalnak, hogy [József Attila] többször találkozott Balatonszárszón a Siófokon üdülő Sólyom Jankával. Sólyom Janka ismert színésznő és »dizőz« volt – három sürgönyt is küldött Szárszóra, szeptember 9-én pedig ugyancsak Siófokról levelet, már Budapestre: „Rém sajnálom, hogy nem sikerült a weekendet összehozni... Kérem, hívjon fel péntek reggel 1 óráig 2–3 közt.»” (Szabolcsi 1998. 627–628.). Sőt a kapcsolatra fölfigyelő monográfus azt is föltételezi, hogy: „Talán ugyancsak Sólyom Janka [volt] az a színésznő, akire – már 1937 nyarán – Flórának írott levelében utal, dicsekedve, a költő” (Szabolcsi 1998. 628.). Maga a „dicsekvés” pedig, amire Szabolcsi itt hivatkozik, ez: „Olyan furcsa volt – írta a költő Kozmutza Flórának –, míg meg nem értettem, hogy mért rajzanak most úgy körül

a nők... Nemcsak azok, akikről legutóbb írtam, hanem sokan, csinosak és kedvesek, *neves színésznő is van köztük*” (közli Illyésné 1987. 45.).

Hogy *Az oktató mama* oktatásában emlegetett dizőz valóban Sólyom Janka volt, más összefüggés is valószínűsíthető. Az énekesnőről írott cikkekből (Kristóf 1976. Kertész 1976) tudjuk, hogy József Attila és Sólyom Janka kapcsolata nem korlátozódott Szárszóra – Pesten is folytatódott. Sőt Pesten, 1936 őszén és telén, esetleg még 1937 első felében is találkoztak. Sólyom Janka például a Bristol bár dizőzeként, Buday Dénes megzenésítésében, József Attila-verseket is énekelt. Kristóf Károly cikkének idevágó része szerint e verseket maga József Attila ajánlotta megzenésítésre, s meg is hallgatta előadásukat. „A két világháború között – olvashatjuk a cikkben – Sólyom Janka a Bristol szálloda halljában lépett fel. Irodalmi estjei vonzották a közönséget. Egy pissenéssel sem volt szabad pincérnek vagy publikumnak megzavarnia az énekszámot. Amikor – szorgalmas könyvvásárló lévén – megismerkedett József Attila verseivel, Sólyom Janka üzent a költőnek, hogy szeretne vele beszélni. József Attila elment az előadóművésznő Klotild utcai lakására, ahol jelen volt Buday Dénes zeneszerző is. Együtt beszéltek meg, hogy milyen verseket énekeljen Sólyom Janka, és melyiket ajánlja József Attila, aki örömmel fogadta, hogy költészete ennyire megragadta Sólyom Jankát és Buday Dénest.” „Elkövetkezett a Bristol szállóbeli új műsor bemutatásának ideje. A költő kíváncsi volt *Mama* című versének énekes változatára, el is ment a Bristolba, de nem ült be a közönség közé, csak a bejáratí függöny mögül leste a hatást. A megzenésített versek igen nagy sikert arattak.” (Kristóf 1976. 2.). E leírás, bár konkrét időpontot nem közöl, s némileg „stilizált”, megítélésem szerint lényegileg helytálló. A sztorit a színházi körökben otthonosan mozgó Kristóf Károly alighanem még magának Sólyom Jankának elbeszéléséből ismerte – s amit elmond, az kiegészíti s megerősíti *Az oktató mama* oktatását. Hogy e műsorért csakugyan beidézték-e az előadóművésznőt a rendőrségre, ahogy a cikk állítja, egyelőre nem lehet eldönteni. Maga a Bristol-beli előadást megtörténte s József Attila ottani jelenléte azonban föltétlenül hiteltelnek tetszik.

Mindazonáltal nagy kár, hogy Sólyom Janka hagyatéka jelenleg nem hozzáférhető (könyvtárában dedikált köteteknek is kellett lenniük: *Medvetánc, Nagyön fája*), s nem ismerjük egyelőre Buday Dénes József Attila-verseket megzenésítő kompozícióit sem. Ez azonban, úgy gondolom, pótolható hiány, s a kutatás előbb, vagy utóbb fölszínre is hozza majd e dokumentumokat, megerősítve mindazt, amire Sólyom Janka méltatói fölhívták a figyelmet.

2

Az oktató mama oktatása, ha csupán villanásnyi utalás erejéig is, jellemzi is a dizőzt, azaz – most már tudjuk – Sólyom Jankát. Nemcsak azt tudjuk meg róla, hogy foglalkozásához híven, énekel, „szempillái” pedig „remegnek” (utóbbi utalás nyilván a szexuális kisugárzás jelzése), de valami nagyon lényegeset is. Ez „a dizőz, kit te ismersz”, írja a költő, „*oly szabad*”, amilyen szabad Etelka nem tud, nem „mer” lenni. Valamiképpen tehát Sólyom Janka példának állítódott az „oktató mama” elé. Miből áll ez a szabadság, sajnos, nem tudjuk meg, a verses levél explicit formában erről nem szól. De a szöveg egészének apró utalásai végső soron a személyiség (s talán az életvitel) „szabadságát” tételezik. A dizőz mintegy a körülményekhez igazodó, konvencionális beállítódás *ellenpólushaként* villan föl

– nem rágódik a múlton s „oly szabad”. Ebben a szabadságban, persze, a társadalmi konvenciók felől nézve, alighanem bizonyos – pozitíven értelmezett – szabadosság is benne foglaltatik.

Sólyom Janka legfőbb jellemzője tehát József Attila szemében az, hogy „szabad”.

Ennek kimondása, úgy gondolom, valami olyan személyes tapasztalat következménye, ami csak bensőbb, intimebb kapcsolat eredménye lehet. Sejtésem szerint tehát az a „könynyű” kaland, amire a *Balatonszárszó* című vers (JAÖV 2: 296–297) félreérthetetlenül utal s már Szabolcsi is Sólyom Jankával hozta összefüggésbe, *Sólyom Janka volt*. Az ő látogatása s a költővel szövődő viszonya jelenik meg a versben:

*Míg nyugtalanul forgott nagy, lágy habokon az az éj,
a csónak alatt hűvös öblögetési kotyogván
én nyugtomat ott leltem piros ölben, amint a szeszély,
meg a természet gyönyörűn lecsapott rám.*

Ezt a kalandot a *Balatonszárszó* III. része részletezi is – ám ezt itt, a dolog természete szerint nem föltétlenül kell egészében idéznünk. Ami lényeges: a versnek ez a része, minden jel szerint, nagyfokú referencialitást mutat, életrajzi forrásként is értelmezhető.

A költő és az előadóművésznő viszonya tehát nem pusztán „szakmai” viszony volt; természete annál intimebb.

3

A Sólyom Janka-epizód ismerete, úgy vélem, több szempontból is jelentőséggel bír. Egy vers (*Balatonszárszó*) róla szól, egy másik (*Az oktató mama oktatása*) pedig, ha csak egy villanásnyira is, földézi lényét. Bizonyos fontosságot tehát maga a költő is tulajdonított a történeteknek. Az az életrajzi vonatkozás pedig, hogy 1936/37-re megnőtt József Attila „népszerűsége” a nők körében, nem egyszerűen szerelmi életéhez tartozó mozzanat. Irodalomszociológiai, ha tetszik, „hatástörténeti” relevanciája is van. Valamiképpen ugyanis, mint a Sólyom Janka-epizód is jelzi, költészete is „divatba” jött, szélesebb körben is fölértékelődött, popularizálódott. E változások emblémájának alighanem éppen az a „dizőz” tekinthető, aki a Bristol szálloda úri közönségének megzenésített József Attila-verseket énekel. Ez a költő recepciójának már egy sok vonatkozásban új szakaszát jelzi.

Más kérdés, hogy e bontakozó tendenciát a köztudatban a költő hamarosan bekövetkező személyes tragédiája majdnem napjainkig elfedte.

IRODALOM

Illyés Gyuláné 1987: *József Attila utolsó hónapjairól*. Bp.

JAÖV: József Attila összes versei 1–2. köt. Kritikai kiadás. Közzéteszi Stoll Béla. Bp. 1984.

Kertész Magda 1976: *Sólyom Janka hagyatéka*. Nők Lapja, 13. sz. 22.

Kristóf Károly 1976: *A költészet énekes követe. Sólyom Janka emléke*. Esti Hírlap, január 20. 2.

Szabolcsi Miklós 1998: *Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937*. Bp.

Szőke György 2003: „Bennem a múlt hull, mint a kő...” *Az emlékezés folyamata a kései József Attila-versekben*. In: Sz. Gy.: *Az árnyékvilág árkaiban. Írások József Attiláról és Kosztolányi Dezsőről*. Bp. 54–63.

TÓTH ÁKOS

A 'vad' én nyomában

ESSZÉ ÉS HAJLSZA

„Mikor meghalt, nem volt semmije.” – kezdi egy József Attiláról szóló írását Pilinszky János¹, s biztosak lehetünk benne, e kijelentésében nemcsak a mindenféle földi javak hiányát, a dokumentumokból jól ismerhető valóságos nyomort és nincstelenséget említi föl, hanem egy olyan nincsre, hiányra alapozott poétika beteljesedését is, mely megfeszítve és kitartóan látszik összegezni és megérteni százada varázsszóvá nemesült alapélményét, a Semmit. Mikor korának bölcselate szigorú stúdiumokkal próbálta megközelíteni e rejtélyes és az európai szellemtörténetbe régóta visszajáró kísértetet, akkor ő e tanulmányoktól korántsem függetlenül, művészileg organikus módon szemléletessé tette azt, mint az egzisztencia útjának végső állomását, paradox betetőzését. A semmiben vagy a hiányban előálló egészség, teljesség és a 'van' darabossága, sérültsége ellenére a legutolsó versekig nagy erővel igyekezett fenntartani, maradéktalanul, a versekben lefolytatott óriási küzdelmek árán mű és nyelv hitelességének és kompetenciájának hitét. Ha ugyanis ahhoz az ősrégi és rendkívül általános elképzeléshez tartjuk magunkat, mely szerint az élet mindenféle attribútumaival együtt mielőttünk, élők előtt alapvető nyíltságában, sajátként mutatkozik meg, míg a halál törvényszerű elzártságban, akkor máris a kései József Attila sokféle alakban megújuló, lényegében permanensnek mondható beszédhelyzetét gyakoroljuk. Tisztában volt vele, hogy aki él és ír, nem szólalhat meg egyszersmind biztonságosan a halál nyelvén, a nincsről (a halál emberi karakterű alaptapasztalatáról) nem beszélhet a létező nyelv, s még kevésbé e nyelv(ek) egyike, egyetlen létező nyelve. És mégis, költészetének éppen ez az istenkísértő próbálkozása az, mely legtovább jutott előre azon a képzelt költészettörténeti útvonalon, melyet maga jelölt ki fenomenológiai igényességű költői kíváncsiságával, és amelyet az őt követő fél évszázad számottevő magyar lírája többkevesebb sikerrel bejárt. Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a XX. században, ha nem is elsőként és kizárólagosan, de legmesszebbre hatóan ő hívta fel a figyelmet a lírában fellelhető filozófiai potenciálra és az annak elvesztéséből származó veszedelmekre, ő éltette a reményt, hogy a vég / a semmi felől megnyitható és újratárgyalható a már készen kapottan is elégtelen adomány, a lét. Formáink, melyekből felismerhető rokon igyekeztünk, az ő formáira emlékeztetnek (természetesen a formának egy korántsem külsődleges értelmében), és kérdéseink hangsúlya máig az ő hangsúlyait idézi.

Annak az irodalomtudománynak és József Attila-kutatásnak, mely a hatástörténet hasonló feltételezéséből indult ki, s mely az eltelt évtizedek alatt a félbetört és töredékes

¹ Pilinszky János: József Attila emlékkönyvébe – In Uő: Publicisztikai írások, Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 263.

életművet rövid úton a par excellence 'klasszikum' s azzal együttjáró mérték- és mintaadó jelleg lezárt poétikai spektrumán, változtathatatlanul helyezte el, régóta vitatott és érdekesítő kérdése a töredék problémája. Vagyis az az egyszerre műfajelméleti, esztétikai, művészetpszichológiai és konkrétan filológiai/textológiai probléma, mely kérdéses funkciójú és igen mozgékony alakváltozataival leginkább ellene hat az imént említett, normatív minőségi és mennyiségi szempontokon alapuló szövegfeldolgozási eljárásoknak. Bár az egész életmű bővelkedik a félbehagyott, alig megkezdett, rögtönzésszerű, alkalmi érvényességű, játékos és halálkomoly rövid költeményekben, a legszigorúbb osztályozásnak is be kell ismernie, hogy e szövegek 'töredék' címszó alatti egyesítésekor számos elfedett, kellően ki nem bontott szövegkezelési eljárás és megelőző osztályozási indíték játszott szerepet. Többen felvetették már, hogy a töredék egyébként is túlterhelt és különféle értelmzői változatokban élő terminusa József Attila esetében egy igen heterogén, minőségileg és poétikailag nehezen egyesíthető szövegcorpus gyűjtőneveként akceptálható csak, ám kevésbé alkalmas az egyes darabok valódi irodalmi identitásának a meghatározására. A filológiai vagy textológiai töredékfogalom különben is kései gyűjtőkategória, mely a mű (jelesül a kész mű) modernkori totalizációjával ellentétes folyamatként voltaképpen felértékelte (információhordozóként, kommentárként) a csökkent értékű, környező „műhelyforgácsokat” is: a gyűjtőgető, archiváló/dokumentáló és kultuszt építő utókor egyik legszebb és leghasznosabb újkori teljesítményeként. A József Attila-filológia eredményei, a folyamatos sajtó alá rendezés és szövegkritikai feltárás természetesen jogosan alkalmaz a töredékhez hasonló besoroló jellegű konstrukciókat, mindazonáltal a versértés aktuális felhívása nem épülhet e sémák automatikus elfogadására, sőt, elképzelhető a töredéknek egy textológiai diskurzuson kívüli, külön elméleti mozgástere, mely az említett műfajfogalmat e líra „kifejlésének” logikájához igazítja. Megállapíthatjuk, hogy az én köré telepített közlésnek az a későmodern verziója, mely József Attilánál elsősorban a kötött vers elvárásában talált önmagára, kései költészetében mintha kevésbé tűrné a hierarchizálhatóság ilyesfajta elképzeléseit, és sokszor saját működésmódjának, lehetőségeinek felülvizsgálatára és megzavarására törekszik. A lezárulás felé közelítő költői életút és az évek múlásával rohamosan növekvő töredék-szám, mely a végzetes 1937-es évben minden addiginál több efféle produktumot hagyott hátra, számos interpretáció esetében elbizonytalanította már a töredék mellékes irodalmi státuszát. Ugyanez a szemlélet viszont e retardált, destruált, törékeny kisformákban szinte ugyanekkor megpillantotta annak lehetőségét, hogy a vallomásra felépített én-narratíva válságos, kései formái, a betegség művekbe fojtott bonyolult öntükrözései és a tudatos(uló) forma utoljára kialakítson egy jelentékeny, eltéveszthetetlen beszédhelyzetet, melyben a mű félbemaradásával küzdő, kiegészítésre mindinkább képtelen alany a töredékben hagyás és a vég előtti vég kérdéseiben merülhet el. Zavarunk mégis érthető, mert poétikailag olyan tömörítéshez jutott el (még „végigírt” verseiben is), mely korában, mint kinyomtatott és olvasható közlési mód majdnem teljesen ismeretlen és szokatlan volt. Az irodalmi közgondolkodás évtizedekkel később Weöres (más irányú és tájolású, de megjelenésében rokon) egy-kétsorosait is csak kuriózumként volt képes elhelyezni. Itt azonban Weöres átütő szellemességével és mindig nyomdakész aforisztikusságával szemben a töredék lételméleti szempontból a kiegészülni képtelen személyiség egy lehetséges műveként mutatkozik, mely (sosem didaktikusan) feltünteteti magán a keletkezését kísérő zavarokat és hiányérzéseket. A sikertelenség, az

életcél-, életeszmeny feladása, a különféle neurotikus zavaroknak éppúgy lehet következménye, mint ahogyan tükre a töredék: a félbehagyott mű visszahívja és csillapítja a korábbi lelkesültséget, és bemutatja a válságot egy eredménycentrikus, előle mindezidáig gondosan elzárt terepen is: az irodalomban.²

József Attila művészetfilozófiai gondolkodásában (mely az utóbbi időben mind lelkeesebb és precízebb fogadtatásban részesül) primér módon nem játszik jelentős szerepet a töredék, ez azonban nem elutasítására utal, hanem a kérdésfeltevés irányítvesztettségére: *Irodalom és szocializmus* című nagyigényű szabadelőadásában egy megíratlan költeményből származó, nyilvánvalóan töredékes sorpár hivatott példázni a nyelv művészetére törekvő szemlélet jó és rossz választásait.³ Az intuíción ki- és összeválogatásokor nélkülözhetetlen „törvényes véletlent”⁴ mégis szívesebben mutatja be nagyepikai megvalósulásában, Dosztojevszkij és Dos Passos regényművészetén keresztül: az ihlet lineáris-gyakorlati megközelítése, mely a műhöz vezet, eszerint a költői töredéket az előzmény vagy folytatás nélkül álló egyedi intuición példányának láttatja, illetve egy olyan kibomlás nélküli kezdőpontnak, amelyhez a kreatív visszatérés valami miatt lehetetlenné válik, folytathatóként nem áll elő újra, valami, ami félkészben a lezártág pecsétjét viseli máris magán, s ezzel a paradoxonnal egy folyamatos és kibogozhatatlan ontológiai botrány táplálója. Vagyis a töredék tulajdonképpen folytathatatlansága éppúgy származhat az ihlet teljéből (József Attilánál az ihlet persze eleve a teljesség egyik „álneve”), mint a bármilyen jellegű véletlenből. Mert ami a szemlélet számára töredékben marad, az valójában mást sem akar (itt már a versbeli én mindenkorai értékorientációitól elszakadva), mint bemutatni saját kiteljesíthetetlen, mert holisztikusan adott dimenzióit, az alkotás folyamatában benne rejlő nyitott ambivalenciát. Ezáltal pedig a tradicionálistól mind jobban különböző József Attila-i műfogalom lassan a vele járó „világhiány” állandósításának igényévé és merész kísérletévé változik. Számos szövegértelmezés tehát, mely a töredék olvasásakor felfedezi ezt az olvasatban kiegészülő, hiány nélkül létező ideáltípust, jogosan emleget e líra jelentős helyei között nem egy kései töredéket.⁵ A töredék sosem egyértelmű negativitásként, a formát ért „metafizikai” támadás következményeként jelentkezik, hanem a műnek az ihlettel való bonyolult (és egyre bonyolultabb) kapcsolatából tesz láthatóvá bizonyos lépéseket: a töredék-teljesség a tetszőlegesen és állandóan munkáló, de lezárulásra, emberi/antropológiai típusú finalításra képtelen intuición szemléleti formája. A töredékes műalkotást nem annyira a visszamaradás, az el nem jutás szemszögéből kell tehát néznünk, egy kiegészületlen eredet részeként, hanem ellenkezőleg, mindig a már létező indíttatás darabjának, egy totális minoritás és az egész matematikai logikát nélkülöző arányosságának, afféle „minimalia maximának”. S most, hogy a József Attila-i töredéket kivételesen eltávo-

² A skizofrénia ilyen irodalmi nonkomformitását észrevételezi József Attila esetében például Mérei Ferenc egy rövid, hátrahagyott írásában: Az öngyógyítás József Attila költészetében – In Magyar Hírlap 1990. jan. 6.

³ Az inkriminált töredék: „A történelem levele / már emelgeti a fedőt.” Ld. József Attila: *Irodalom és szocializmus – Művészetbölcseleti alapelemek* – In Uő: *Tanulmányok, cikkek, levelek*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977, 109.

⁴ Ld. József Attila: [Esztétikai töredékek] – In *Tanulmányok, cikkek, levelek* 309.

⁵ Hogy egy töredék datálásának kérdése érdekes poétikai-stilisztikai vizsgálat kezdőpontja is lehet, arra jó példa: Beney Zsuzsa: *Töredék* – In. Uő: *A gondolat metaforái*, Argumentum Kiadó, 1999, 77–87.

lítottuk primér szövegtani jellemvonásaitól, s beláttuk, hogy kései művészetében e redukció épp annyira logikus következmény, mint amennyire maradandó kétségeink forrása, ideje, hogy közelebbről is megbizonyosodjunk minderről egy konkrét példán.

Kiválasztott versünket, a [*Nappal mint földet...*]⁶ kezdetű, címtelen töredéket minden kiadás egybehangzóan az 1937-es év első felére vagy félévére ('37 tavasza–nyara) sorolja be, így a szöveg, mint reprezentatív és fontos felvillanás az adott periódus termésének leg-
elején áll.

*Nappal mint földet vad homok,
közöny lep, izzó és konok
a szolgál emberekkel szemben
elepedt kedvem, elapadt nedvem,
elszáradt ág tüze lobog,
a gyűlölet, sívó szívemben.*

*Köröskörül vastörőkül
voltak a rozsdás, éles, durva
csillagok a lelkembe szűrve
s mint önvérébe a vad terül,
reszkettem az éjben kinyúlva*

E töredék ereje és a kései művek tömény vonzásából is kiváló apró bravúrja abban állhat, hogy a versszerkezet inkább pár kérdéses eredetű, kifejtés nélküli kép szenvtelen bemutatása, mint lezárt curriculummá formált lírai magánbeszéd – ami pedig javarészt kitölti az utolsó művek világát. A Németh G. Béla által felismert időszembesítő jelleg vagy az önmegszólító verstípus⁷ ez időszakbeli térnyerése József Attila költészetében, mint láthatjuk, azért hagyott némi helyet az ettől eltérő megformálású, igaz, rendre kisebb jelentőségűnek elkönyvelt darabok számára, többnyire a szintetizáló, nagy művek szűk kánonján kívül. Bár gyorsan kiderül, hogy a József Attila-kommentárban használatos verselemzői kategóriákat és fogásokat hasztalan próbáljuk e töredékre alkalmazni – hiszen az nem rendelkezik sem az időszembesítéshez szükséges temporális kontraszt szintaktikai jellemzőivel, sem pedig az önmegszólítás szinte kizárólagossá váló kései leleményével –, a mű mégis, vagy éppen emiatt újra és újra felkeltheti érdeklődésünket képei élességével és a hasonlatok szinte egyeduralomra törekvő használatával.

Az első versszak látszólag előzmény vagy későbbi visszacsatolás nélkül szinte azonnal önálló egységgé válhat, míg a második szakasz csillagképe folytatásra talált egyrészt a szöveget követő variációs töredékformában⁸, másrészt mint a József Attila-i vándormotívumok⁹ legtöbbje, egy nagyobb kompozícióba is beépül, kis változtatásokkal.¹⁰ A 11 soros az

⁶ József Attila összes versei 2. 1928–1937 Kritikai kiadás, Akadémiai kiadó, Budapest, 1984, 450. (566/a.)

⁷ Ld. Németh G. Béla: Az önmegszólító verstípusról; Még, már, most (József Attila egy kései verstípusáról) – In Uő: 7 kísérlet a kései József Attiláról, Tankönyvkiadó, Budapest, 1982

⁸ Ld. 566/b. [Száz éjszakán...]

⁹ A tárgyról bővebben: Fehér Erzsébet: József Attila töredékei – In A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve, Budapest, 1964, 177–191.

ön- vagy sorselemzés (analízis) ritka útját választja: az állapotrajzból kiindul s abból mindvégig ki nem lépő (személyes) jóslat a táj és lélek első egységbeli, baljós zordságára a második szakasz éji véres vadászatba torkolló képével felel. A bevezető nappali nyugalmas, bár élettelen tájat passzivitásából kiragadja, és látványos akciókba hajszolja a műben folyamatosan teret követelő, offenzív motívumkészlet. A vers tehát a személyes utópiának szemléletileg igen kései példája az életműben, mely nem történelmi- nem társadalmi értéktávlatban bontja ki a lírai én válaszlehetőségeit. Egyéb tekintetben a mű olyan gyűjtőpontnak vagy összegzésnek is tekinthető, melyben az utolsó korszak metaforatömörítéseket és jelöletlen átváltásokat tartalmazó, logikusan szerveződő magánvilága több jellegzetes alakzatával is képviselteti magát. Vagyis e műben mintegy feloldva és jól elkeverve találhatók meg a periódus megkülönböztetésére feltalált ismertetőjegyeink, a motívumrendszer egymástól szélsőségesen messzi tájolási pontjai. Ha így nézzük, az első versszak a „Száradok, törődöm”¹¹ témájára írt rögtönzés, hasonlatkavalkád, ami annak konzekvens, az empirikus felfogás által gyorsabban igazolható állapotrajzát itt allegorikus (a nyelvi utalás végső lehetőségeit kutató) tér/idő illúzióvá növeszti.¹² Az egybeolvasás szókincs alapú szükségességén túl rokon vonásaikat gyarapítja még a létmetafora állandósított ismétlődése, mely a fekvő alanyt (a ránehezedő világ, mint gond elnyomatása által szimbolikusan térbeliesült képzetet) át- és áthelyezi a versek különféle viszonylataiba. A mindegyre horizontálisan felfogott én (mely a saját test és szellem e kizárólagosságán túl tartalmazza a fenomenológiailag érvényes tárgyiaságoknak egy implicit kényszer-perspektíváját is), a megelőlegezett halál szuicid grammatikájából kifolyólag a versbeli síknak egy olyan metszéspontján foglal helyet, amit nyugodtan nevezhetnénk a „védettség helyének”, illetve „rejtettségnek” is. A homok által ellepve, majd az éjszakába temetkezve eléri, hogy kozmológiai értelemben éppúgy egyesítse a még rá vontakozó világi utasításokat, evilági kapcsolatait (ezek persze itt már csak negatív tendenciákként érvényesülnek: közönyként, gyűlöletként), mint ahogy közel vagy otthon érezheti már magát „az istenekhez az égben és a holtakhoz a föld alatt.”¹³ A halálra sebző csillagok második versszakbeli képe pedig annak a fokozatosan kibomló metaforaláncnak egyik betetőzője, lehetséges utolsó üzenethordozója, mely az eget, a csillagokat, a vertikálisan felfogott világ legtermészetesebb hírnökeit vasként, fémként, fegyvergyárként vagy cellaként, kalitkaként stb., tehát mindenképpen és határozottan mesterséges és ellenséges alakulatként ábrázolja.¹⁴

A két versszak gyökeresen eltérő s egyesíthetetlennek tűnő képelménye felébreszti a formára vonatkozó különböző hipotéziseinket, az olvasásban való újrendezés (valójá-

¹⁰ Az [Ős patkány terjeszt kórt...] című vers (517.) negyedik versszakának második négy sora szorosan megismétli a motívumot. Az első négy sorban az éjszakai kép megjelenése és indokolása a költő szubjektum „hasztalanságából” származik. A költő, mint dögevő, „sakál” képe viszont máris vehető a töredékbeli „vad tartomány” ellenkező előjelű felvázolásának.

¹¹ (536.)

¹² A töredék fogalmazványai között olvasható a 'sivatag' szó is, amely az említett vers egyik kulcskifejezése.

¹³ Thomas H. Macho: A hiányzás botránya (Gondolatok a halál térbeli rendjéről) – In Dietmar Kamper–Cristoph Wulf (szerk.): Antropológia az ember halála után, Jósözveg Könyvek, 1998, 90. (Balogh István ford.)

¹⁴ Az ide tartozó versek magasa száma itt csak a legismertebbek felidézését engedélyezi: Téli éjszaka, Elégia, Óda, Esmélet stb.

ban: szétválasztás) mindig bizonyításra szoruló javaslatait.¹⁵ Azonban a feszültség nemcsak a vers összerendezett egységeit érinti: a műben a versszakok belső harmóniáját és kapcsolatát felborító ellentét feszül az affektusok, magatartásminták, motivációk és válassz-kísérletek között is (hogymást ne említsünk, nehezen illeszthető egy konzisztens személyiség-konstrukcióba egyszerre a közöny és a gyűlölet). A mindvégig szélsőségek között válogató nyelv olyan természeti logikát felrúgó képsorokban is szóhoz jut, mint az első szakaszbeli kiszáradás, majd az exitálás záróakkordot jelző tette, a vér bőséges kiárasztása. Ugyanígy az én felfüggesztésének alapvetően más fordulatait jelenti a homokkal való elfedés – az elapadás/elepedés¹⁶ és az éjbe való kiáradást követő valószínű mozzanat, az elvérzés. Két dologban mégis egyeztethetőnek tűnik a vers merészen tekintetartó képisége: egyrészt a megállás és kontroll nélkül tárguló perspektivikusság tekintetében, melyet a hasonlat nyelvi szerepének túlhangsúlyozásával (a hasonló és a hasonlított közti egyeztetésekből mindenféle pragmatikus mozzanatot kizárva) sikerül elérni. Másrészt a József Attila-versekre jellemző korábbi eljárást – mikor az elme felfogóképessége és tudatosító munkája útján „annektálta” a táj egyes részeit, majd a lassan elérhető teljes teret – itt felváltják a környezet harcos terjeszkedését leíró igealakok, minek köszönhetően a természeti metaforák agresszíven visszahatókká válnak. De nézzük csak a nagyjából ekkortájt született Flóra-verseket! Azokban a totalizáló metaforikusság egyelőre még csak a női személyiség és a természet hiánytalan egymásraillesztésével, ráolvasásként állítja elő a vágyképet realitásként: „egész világom ege lettél,...”¹⁷ Mindez rövidesen szuggesztívként tér vissza, a hajdani azonosítás kényszerítő elemmé válik (az ég ellenséges elemmentummá); negatív feltételezéseket sorakoztat: itt már konzekvensen összekapcsolja a későbbi, őt sújtó büntetést és a nő elmaradó közeledését: „Ha nem ölelsz, falsz, engem vernek / a fák, a hegyek, a habok.”¹⁸ Nem csoda hát, hogy a vizsgált töredékben a „szolga emberek” nem tartalmazza az eddig megszokott egyedüli kivételt, Flórát sem. Sőt, ami igazán feltűnő e darabban, az a szenvedéstörténet radikálisan egyéni „átélését” kísérő egyre erőteljesebb leválási kényszer, a személyes nehézségnek ontológiai-természeti értéktávlathoz helyezése, mindegyre kifelejtve egy azelőtt nagyon is magától értetődő fokozatot, a munkásosztály, a proletariátus, a „páriák” közösségében való megpihenés és feloldódás lehetőségét. A vers antiszociális dimenziói olvasásában is elkerülhetetlenek: a megszólaló énnel csak a „szolga emberek” állnak szemközt, mégpedig nem megosztó vagy kiválasztó értelemben. Tekintheti-e magát így másnak a befogadó, mint ezzel az énnel szembehelyezett tömeg (~ világ, rend, törvény) egy szegmensének, tulajdonképpen nem kívánatos sze-

¹⁵ Pl. Török Gábor főként stilisztikai-szemantikai fogantatású módszertani tanulmányában foglalkozik a témával egy másik vers (Már régesrég...) kapcsán. Ld. Török Gábor: Teljes vers-e, vagy töredék!? – In A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos közleményei 1973, 237–245.

¹⁶ Tegyük hozzá, hogy az „elepedt kedvem, elapadt nedvem” sor által sulykolt mellékértelme a vers újraolvasásának egyik legérdekesebb irányát biztosíthatná: a megfelelő szó József Attilánál egyébként is szokásos keresése itt egy etimológiai alapú, filozófiai értelmű rejtett magyarázattal szolgál: a melankóliáért évszázadokon keresztül felelőssé tett (fekete) epe anagrammaként kinyerhető a szólásból, melynek alliterációs párhuzamosságokkal felerősített elsődleges értelme maga is leginkább egy kabbalisztikus – a jelek determinatív „logikájában” testet öltő részleges világmagyarázat.

¹⁷ Flóra (521.) 5. Megméressél! Vagy: „Flórá az én Amerikám.” – [Csak most...] (538.)

¹⁸ [Ha nem szorítsz...] (542.)

mélynek? A versnyelvnek ez a „barátságtalan” izolációja látenszen megvalósul a metatézisek, „összetételek”, a központozatlanságból adódó kérdéses áthajlások tobzódásában, melyek a mű magánértelmét, intencióit megnehezítve bocsátják közre.¹⁹ De mielőtt tovább haladnánk e kopár és végképp ellenséges tájon, állapítsuk meg, hogy nemcsak a magány és a betegség jól összefogott megjelenítését üdvözölhetjük versünkben (annak talán találnánk hasonló szintű megfogalmazásait), de van egy jelentősebb gesztus is: itt ér véget a számos műben nyomon követhető József Attila-i vadnak a szimbolikus vágója²⁰. Vagyis mindaz, amiről olvasunk, egyszerre várható és nem sejthető határpont, a vadászat vége.

Ez ellen vethető mindjárt, hogy a ’vad’ csak lényegében másodlagos szintaktikai pozíciókban, mint az alogikus hasonlítás fundamentuma szerepel. Érdekes viszont felfigyelni arra, hogy a vers többszörösen keretes és holisztikus nézőpontjának²¹ külön szólamát adja a ’vad’ szócska ismétlődő előfordulása. A szó mint „archimedeszi pont”²² vagy mint az ön-maga keletkezését a műben előadó entitás²³ felértékeli az ily módon összerendeződő trópusok versalakító tevékenységét. A ’vad’, egyszer melléknévi, másszor főnévi értelemben (mondattanilag is eltérő pozíciókban: jelzőként, majd alanyként), két ragadozó hasonlat alapjaként azt az átfordulást jelzi, mely valami lényeg-azonosságot észlel a közvetlen nyelvi jelenség és a lírai én valódi perspektívái között. Az alakzat versbeli helyzetéhez hozzátartozik az is, hogy először a befedő, ellepő homoktengert jelöli, egy ellenséges tárgyiságot, másodszor pedig a legsajátabbban, a halálban magára ismerő ént jelenetezi, és mindkétszer feloldja az én konvencionális (test)határait. József Attila e töredékben az írást (amit itt a hasonlat nyelvi megoldáskényszere példáz) jellemző lezárást és deskriptív kételyt (hogy mennyiben szólalhat meg e szavakon a halál, az idegenség, a sors vagy a jövő, ha van még olyan) úgy dolgozza fel, hogy metafizikai értelmű, szimbolikus cselekvéseivel már csak az (ige)idők befejezettségét és tranzitivitását (eltűnés) jelöli ki. Az átfordulás, a hasonlat valóra váltása annak olyan szimpla jelölő értékkel való felruházása, melyben az alakzat minden tagja végül referenciális bejelentésként foglal helyet: az idegenként észlelt jövőnek (az egyetlen be nem lakott időkategóriának), az én jövőbeni megjelenéseinek múltba vagy jelenbe fordítása, elsajátítása által. Ez mindig korlátolt tevékenység, hiszen a számtalan lehetséges kibontakozás-lehetőség közül az időnek és a személyiségnek csupán egyetlen lehetséges konfigurációját állítja. A hasonlat és a nyelv (nem ugyanaz-e itt?) eddig látott biztonságos, szűk terrénját mindjárt kitágítja azonban, ha körülnézve megpillantjuk a versben kibontakozó ontologikus-etikai viszonyok által elkerített valódi tájat, rezervátumot, a vad tartományt.

¹⁹ Ld. ide: Török Gábor: József Attila-kommentárok, Gondolat, Budapest, 1976, 295–306.; Szőke György: A (költői) szó jelentésének átbillenése – In: Újraolvasó, Tanulmányok József Attiláról, Anonymus, 2001, 42–45.

²⁰ Minderről részletesen beszámol: Pálfi Ágnes: Hová vezetnek a „vadnyomok”? (Bartók Cantata profanájának motívumai József Attila költészetében) – In Újraolvasó, 186–208.

²¹ Többek között az első és utolsó sorban szereplő nap-éjre gondolunk itt, a négy alapelem (sorrendben: föld, tűz, levegő-éj és víz-vér) megjelenésére, a flora-fauna-humanitas versbeli hármasságára stb. Mindezek, a tudatos megszerkesztést valószínűsítő szempontok vethetők a töredék(ek) egyszerűsítő vagy széttagoló olvasása ellen.

²² Ld. József Attila: Irodalom és szocializmus 119.

²³ Uo. 122.

Ez pedig nem más, mint a 'vad'²⁴ legsajátabb tartózkodási helye, mely ugyanakkor veszélyes terület is számára, az otthonosság által kialakított ismerősség fokozatainak és a rá leselkedő idegenségnek az állandó metszéspontján. A 'vad' a Merleau-Pontynál használatos értelmében²⁵ egy olyan diakritikai rendszer alapja, mely a megszólítás általi bejárás aktusával az én határait a másik felismerésének és kijelölésének céljára „hajszolja”. „A 'vad' – állíthatjuk összefoglalólag – nem más, mint a sajátban eleve ott rejlő idegen, mely egyszersmind megnyitja az utat a sajáton kívül eső idegenhez is. (...) A 'vad tartomány' megléte teszi lehetővé, hogy a sajátunkban is idegenek maradjunk, s így soha ne engedjük bezárulni magunk előtt azt az utat, amely a sajátunkon kívüli idegenhez vezet.”²⁶ Nyomon követhető a versben az az egyetemes vagy általános feleletkényszer, mely voltaképpen az énen kívül minden idegenséget a másik fenyegető megnyilvánulásának titulál már, akár a nyelv másikat is. A 'vad' ennek *önvér s közöny* közt megoszló figyelme tud ugyan a normatív életkontrollnak korábban a renddel, törvénnyel azonos primátusáról, de autonóm válaszkísérletében nem követi pontról-pontra utasításait. A rendnek, az erkölcsnek, a parancsként is érthető külső meghatározásnak (mely belső feleletre vagy követésre szólít fel) a megkerülése, megfelelni-képtelensége a kései versek ki nem mondott imperatívusza, egyfajta „ne légy fegyvermezett!”. A megszólítható vagy ráhallgató köz nélküli közlésnek ez a mintája nem elutasításból ered, hanem a köz részlegességéből és a vers egészelvűségéből adódó diszharmóniából. Amennyiben „a mondásnak mindig másikért való értelme van” (Lévinas), akkor e töredék egyedül, mint fordítottjaként előadott, inverz kérdés nyerhet értelmet: a meghallgatás elutasítása valójában felerősítése egy ideális(abb) befogadóközeg kialakítására vonatkozó igénynek.

Az elvadult én (kétszeresen is: hiszen „vad homok” lepte el és faj-species szerint is vad) utolsó kérdése a nyelv kísérő vagy támadó voltának kiderítésével foglalkozik. Az én, aki nem más, mint a nyelv által körülhatárolt és állandóan „inzultált” alak, próbál valamit sajátjaként megnevezni e tartományon belül, azonban a külön életet élő hasonlat lassan és módszeresen eltulajdonítja ellenőrző feladatkörét. A második versszakban pedig, az irányítást végleg magához ragadva a grandiózus hasonlat (és a terjeszkedő metafora) túlten-

²⁴ És a 'vad' etimológiailag bizonyíthatóan először a levadászott állatot, zsákmányt (venado) jelölte. Később jelentésszűküléssel a vadászművészet (arte venatorio), és a leginkább eszményi zsákmányt jelentő szarvas (venado) jelölőjévé vált. (erről ld. José Ortega y Gasset: Elmélkedés a vadászatról, Európa Könyvkiadó, Bp., 2000, Csejtei Dezső ford., 77.) Itt ér össze a József Attila-metaforika több szála: egyrészt az önvérébe terülő vad a korábbi versek szökkenő, futó és „vadnyomokat” hagyó nemesvada, másrészt a büntetés-szuggesztíóból eredő mártírszerep képletes hordozója. E meglátás az utókor felfogásában is rögzült: pl. Fejtő Ferencnél harcban eleső ifjú bajtárs J. A., Pilinszky-nél a szenvedés oltárán felajánlott ártatlan áldozat, és Vas István is „a győzelem vértanúságát” emlegeti (a sor hosszan folytatható). Láthatjuk, hogy a kétféle (és nyilván még többféle) szerep-tulajdonítás az eredeti összevonás visszabontása alapelemeire.

²⁵ József Attila költészetének direkt, sokszor látványos vonzódása a fenomenológiai jellegmeghatározás poétikailag elképzelhető formáihoz lehetővé teszi, hogy a XX. századi filozófiai fenomenológia legjelentősebb „etikai” vonatkozásaival (pl. a 'vad' korántsem szofista egybeesésen alapuló fogalmával) egyeztessük.

²⁶ Ld. Tengelyi László: Élettörténet és sorseseemény, Atlantisz, 1998, 132–133.

gésével az én vagy élő központ nélküli mondás tragikus esetét celebrálja²⁷. A hasonlat, mint a mondaton belüli mesterséges valóság (nem a világ, hanem a nyelv sajátja), megkettőzés, végleg elorozza a reális megoldás lehetőségét, az életvilágbeli feloldás pozitív önbiztatását.²⁸ Bárhová nyúl tehát az én, a nyelvben megmutatkozó idegenség (mint sors, jövő vagy halál) egyre ismerősebb konklúzióival szembesül. A világ, mint valóság részek elérhetetlen, közölhetetlen sokasága lassan eggyé válik a mű, mint kiismert, belülről átvilágított, megalkotott egész „töredékével”. A betegség és az ihlet időben és intenzitásban különböző, végeredményükben hasonlíthatatlanok, ám mégis analóg struktúrákban jelentkeznek: egy valóságnyi tény felnövekszik és eltakarja a kimaradtakat, amint azt József Attila esztétikai írásaiban nemegyszer kifejti. A világ eleve egy fundamentális, művészileg megragadhatatlan egész mintázatát adja, csakis a szemléletnek a valóság tényein keresztül redukciójával válhat élménnyé, észleltté egyáltalán. Utolsó éveinek próbálkozása és tragikus kísérlete tehát az, hogy a műalkotásban egésszé növelt, „világhiányt” előidéző és kizárólagos valóságdarabot a veszendő és sérült én otthonává tegye. Ez pedig a saját és idegen, rész és egész feszült és végletes viszonyában túlmutat azon a szövegbe zárt, esztétikummal lehatárolt, műimmanens modernség tudaton, mely írásai alapfeltételeként rendelkezésére állt, s feloldása (később) már-már a művészetet a saját legszélsőségeiből formái felé megnyitó, a test, a sors, a magánvilág, az élettörténet és a személyes szükségletek átalakítását célzó radikális irányzatok keretein belül képzelhető el.

A vers, a műalkotás, mely egy olyan episztemiológiai pontot jelölne, ahol egy ismerős-saját, bensőségessé lett vagy tett tény körében megváltozik a környező dolgok riasztó idegensége, egyre inkább a tárgyakkal s a világgal kialakítható viszony végső lehetetlenségéről beszél az utolsó egy-két évben. A forma még láthatóan kiegészül, elnyeri díseit, de itt valójában már szinte minden kijelentés egy kapcsolódásra képtelen „egésztelen rész” kivetülése, töredék. Vizsgált művünk és a kései költészet dermesztő kettősségét (a 'te' ürességén túl) a 'vad' énnel az egyszerre célra törő és úzótt, bénult memóriája adja. Ki vadász le végül kit? – kérdezhetjük. Mert az kétségtelen, hogy e rövid vers 11 sorában elkövetkezik ama „jugarse et lance”²⁹ pillanata, mikor az én, még ha töredékes és halálra sebzett formában is (az éj és a kiömlő vér immateriális egyesülésekor) elejti a rá váró teljes idegenséget, végzetet. A második versszaknak az ént az éjbe kapcsoló nagy képe egyben a mű legemlékezetesebb lírai csúcspontja, a megfordítás másodperce is. Az én és a másik, mint sors és halál „helycsereje”, végső szétválasztásának lehetetlensége egy heterogén, de fennálló jelenvalóságban (a vad tartományban; a személyesség legkevésbé érzékelhető, kitün-

²⁷ Itt minden bizonnyal a nyelvnek és a betegségnek azzal a bonyolult összefüggésével van dolgunk, melyet pl. Susan Sontag a betegségről való beszéd társadalmi alapjait képező háborús metaforika és a hozzá kapcsolódó, szerepkényszerként kezelt stigmatizációs szokások kapcsán leír két nagy hatású művében (A betegség mint metafora; Az AIDS és metaforái). Főként, mert szerinte az elmebaj, a neurózis a XX. századi érzékenység betegsége, „művészbetegség” (hasonlóan a XIX. századi tüdőbajhoz), vagyis számos alkalommal explicite a nyelvben, előttünk testet öltő eltérés.

²⁸ Megjegyezve, hogy a másik „végről”, a rímképlet és a költemény utolsó szava (*kinyúlva*) is automatikusan az elkerülhetetlenség afféle fonetikus allúzióit erősíti fel, melyek a Költőnk és kora vagy Az árnyékok... temetői látképet rajzoló, téveszthetetlen hangzásvilágával baljósan csengenek egybe.

²⁹ Vadász kifejezés, melyben a 'lance' egyszerre jelent lándzsát, dárdát, (itt: vastört) és kedvező pillanatot, alkalmat. Ld. José Ortega y Gasset im. 57.

tetett helyein) elkezd az ihlet idegenjébe szakadt én pillanatait rögzíteni, visszamenőleg. Az ihlet ostromában (az offenzív tartalmú igék valódi túlsúlyában) álló pedig felfigyelhet a környező világ teljes, ránehezedő hiányára, a sötét semmire, a vers napfogyatkozására³⁰. Emlékezzünk, úgy kezdtük, hogy „mikor meghalt, nem volt semmije.” Nem pontosabb-e, ha úgy értjük ezentúl: igen, hisz itt már majd’ minden az övé.

A TŐKÉSEK HASZNÁRÓL

³⁰ Az [Eszttétikai töredékek] (i. m. 302.) és az Irodalom és szocializmus (i. m. 120.) vissza-visszatérő definíciója az ihlet mibenlétének leírásakor.

FRIED ISTVÁN

Az ám, Hazám!

JÓZSEF ATTILA MEGLELTE-E HAZÁJÁT?

(A költő, akit a nyelv igézete kötöz a hazához, akkor sem tud ellene vallani, ha eszmélete vádat kovácsol a haza bűneiből)

(Márai Sándor)

József Attila „magyarság-élmény”-éről, „magyarság-tudatát”-ról készült már tanulmány, akár „finn-ugor ihletéről”: csak hogy éppen az a „terminológia” maradt átvilágítatlan, amely az alig több mint másfél évtizedes költői pálya határozott változásaiban tapasztalta volna meg egy fogalom, egy költői kép, egy feltételezés, egy leírás, végül egy lírai én „nyelviség”-ét, azt nevezetesen, hogy ebben a költészetben feltűnően sokszor birtokos személyraggal ellátott főnév (Hazám) miféle elmozdulásoknak, kibillentéseknek van/volt kitéve, milyen nyelv(tan)i kontextusnak része. Nem utolsósorban attól függően, hogy e nyelvviség milyen költői előszövegekre és általában milyen nem költői előszövegekre reagál, illetőleg melyektől fordul el, melyeket tagad, melyek hitelességét vonja kétségbe. S mindezeket a költő/nyelvi cselekvéseket miképpen teszi egy, az életművet átszövő, az „üres helyek”-et tudatosítva is a teljes költői pályát demonstráló motivikus szerkezetté. Ugyanis a címben idézett *Születésnapomra* birtokos személyragos főneve és szövegkörnyezete (valójában) mintegy tömöríti azokat a jelentéslehetőségeket, amelyek az elhatárolódás és azonosulás között lebegtetve a *fenséges* költői tartományába sorolt megnevezés ambivalens voltát jelenítik meg. Azt ugyanis, hogy a túlságosan sokat használt/hivatkozott, kisajátított/körülhatárolt, nemcsak sorkezdése miatt nagy kezdőbetűt igénylő (?) kifejezés játékos nyelvi környezetbe, a humorra nyitott rímhelyzetbe kerülve önnön „komolyságát” akképpen veszélyezteti, hogy szövegkörnyezete révén jelzi különbözését a hivatalos tudat sugallta jelentéstől, ugyanakkor egy ettől eltérő pozícióba transzponálja e jelentés még esetleg válalható megmaradó hányadának megtisztítását. Hiszen e költészetben minden (lehet) talált tárgy, ha a „halálhoz-lét”-re ráismert, személyhez kötött létezés (élet) az: talált tárgynak felfogható a nyelv is, amely a bármennyire többféle jelentést magukba rejtő szavak szüntelen újraszerkesztése, új viszonyok közé állítása révén a (rá)találás és a visszaadás, a megkapás-őrzés-vesztés/vesztesség ritmusában látja/érezke a létezés. Az *Eszmélet* idegondolható szakasza ugyanis jórészt a *Tiszta szívvel* által megtagadott világra emlékeztet: ott tagadás formájában idéződik föl az apa meg az anya (emlékezete), nem kevésbé az isten, ragozott alakban bukkan föl a *halál* főnév, a *senki* névmás; egyszóval részben ugyanazokból a szó-építőkövekből létesül egy másféle versalakzat, amelybe bele van rejtve/hallgatva a két vers közötti időszak (költői-nyelvi) tapasztalata. Ami azonban feltűnő, hogy a *Tiszta szívvel* megtagadott „instanciái” közül nem leljük a hazát, amely az anyára

és az apára egyként rímelt; az *Eszmélet*ben közvetlen utalás nincsen rá, jóllehet a „környezetrajz”-on áttetszik az „Ez a hazám”-mal végződő *Elégia* „világ”-a. Ami a költői pálya tapasztalatát illeti, a *Születésnapomra* játszinak ható elidegenítő effektusában nemcsak az „automatizáció” révén elhasználttá vált frázis jelenléte kerül idézőjelbe, hanem a korai versek „identitáskeresése” is. S ezt úgy értem, hogy a kezdő költő – más költőhöz hasonlóan – végigjátssza más, előszövegeket produkáló poéták hangvételével és a pillanatnyilag rendelkezésére álló eszközök, „nyelvkinccs” segítségével mindazokat a témákat, tárgyakat, amelyek versebe foglalása lehetővé teszi belépését az irodalmi rendszerbe. József Attila indulása az 1920-as esztendő elejére esett, közvetlenül a békeszerződést követő évekre, így aligha mondható nagyon meglepőnek, hogy főleg Ady Endre verseinek modalitását idéző megszólalásaiban olykor a hivatalos „tudat” nyelvének beszüremledését csodálhatjuk. Valójában Ady „magyarság-verseinek” imitálása egy akár epigon-líra beszédében (persze, nem kompromittálódik, ám mindenképpen) trivializálódik. Anélkül, hogy az újraírás gesztusai szembetűnőkké lennének. József Attila bátran merít a magyar költészet múltjából, de az időnként nem Adytól (vagy *nemcsak* Adytól) eredeztethető költői terminusok, fordulatok inkább a tájékozódásnak válnak jelzéseivé, mint a költői arcra/hangra lelésnek esélyeivé. Hozzátehetnők, hogy Ady mellett Juhász Gyulának egy időben felejtésre ítélt, köteteiből kihagyott (a szomszédos népek állítólagos érzékenységeire hivatkozva mellőzött) lírája szintén fel-felbukkan ebben a jellegzetesen fiatalkori, maníros költészetben. A költői eszközök, tematika, színre állítás automatizálódásának lehetünk tanúi; az újramondás helyébe a Mesterek eszközeinek birtokba vétele zajlik. Anélkül, pontosabban szólva: igen ritkán olyképpen, hogy a versekből kiolvasható lenne a differenciáltabb reagálás az előszövegekre. Ez a fajta reflektálatlanság helyenként a forma (például a szonett) kísérletével jeleskedik, versformák biztos kezelésével (alkaioszi, szaffói strófa) tűnik ki.

A *Bús magyar éneke* (1922-ből való) beleilleszkedik az esztendő átlagköltészetébe, Kisfaludy Károly *Mohácsára* emlékeztet a *hollószárnyán*, az *incselkedő pajkos álom* akár Arany Jánosig visszavezethető lenne, a *néma magyar pusztaság*, a *mámor esték elszáhlottak* Ady-áthallása színezi az összképet, hogy a vers végére a megjelentetett lírai én lépjen elő: „Holt vitézek sírtájára hullat dalt és nefejejcset / S fohászkodik: Uram, Hazám el egészen ne felejtse: ...” Egy másik vers a magyar irodalomból ismert Velencék–lelencét rímet csendíti meg, a *Szerelmes, keserű hazafiság* szintén Ady eszköztárából való, miként a nagy kezdőbetűs sors is, ám az érzelmesbe hajlított gondolatmenet már mintha Juhász Gyula felé irányítana. A szonett harmadik sora („Reám Hazám tarolt mezője vár –”) kissé művi-keresett szerkesztettsége ellenére annak a körülhatároltságnak jelződése, amely majd a kozmikus perspektívák ellenében teremti meg a saját (költői) világ szuverenitását. A világfájdalmasba átcsapó vers egy (költői) attitűd megnyilatkozása, amely inkább a szonett megszerkesztettségéért zajló nyelvi küzdelem tanúsága, mint a nagyvilág-„hazám” ellentét kibontásáé. Abból a szempontból látszik érdekesnek a *Rövid óda a kelő Naphoz* (1922. augusztus), hogy az antik versforma és a pogány magyar szertartás meglepő egy-másra írását szemlélhetjük, miközben az idézendő versszak nemigen variálja az eddigi ún. magyarság-versek anyagát és tematikáját. A nagy kezdőbetűs Nap egyazon képzetkörre utal vissza, míg a mítosziba vesző szinkretikus mitológia színre állítása (a Nap mint antik istenség sugallhatja az apollóni görögséget, ezzel szemben: rég-pogányosan, ősapámnak bús fia) a Nyugat-os szóhasználat és egy stilizált magyarságképzet együttlítását tétélezi.

A *bús* jelzőként joggal idézi föl (például) Tóth Árpád nyelvét, de a jelen összefüggésben Berzsenyire mehet vissza (*bús magyar*), míg a zárás előlegezi a későbbi „névvarázs” elképzelést. Előbb azonban az a versszak, amely a *Hazám* kontextusát jelöli:

*Őseink, ó ládd, Neked áldozának,
Mért hagyod hát el elesett Hazámat?
Adj erőt e bús magyarokba, Élet!
Élni meg élni!*

A nem túlságosan szerencsés adoniszi sortól eltekintve egy klasszicistának mondható, antikizáló retorika vezeti a verset, a megszólítás, a közbeékelés, a *Hazám* szituáltsága a megfelelőnek gondolt jelzővel jelöltetik ki, ezzel a következő sor indokolódik (szinte okozati a kapcsolat, hiszen ha a *Hazám* „megesett”, akkor az *Élet* dolga, hogy a *bús magyaroknak* erőt adjon). A felkiáltó, kérdő, felszólító mondatok eleget tesznek a variabilitás igényének, s a *bús magyarok* alkalmazása lehetővé teszi, hogy a záró strófában a beszélő *bús* fiúként azonosuljon a följebb megnevezettekkel. Ami azonban kibillentí a verset: „Rám örökségnek csak a Név maradt már”; a nagy kezdőbetűs szóhasználat kiemelő jellege egyben a világosság-következmény megszegésével jár. Hiszen nem teljesen bizonyos, hogy az *ősapa* nevére, a *Hazám*ról mint megnevezésről, az *Életről* van-e szó, a szertartás-szerű befejezés („S én köszöntlek: ím kiiszom Nevedre/Friss-vizű kancsóm!”) nem oszlat-hatja el a kétséget. Az *örökség* lehet az *ősapa* (neve), a szertartás mint létforma, a Nap földi leképződése (a Nap jelképisége sem kizárt ugyanis).

A Petőfi-centenáriumra írt *Petőfi tüze* (1923 januárjából) rokonítható Juhász Gyula versével, de Babits Mihályéval is, ám szempontunkból az tetszik ezúttal lényegesnek, hogy a Petőfinél oly fontos helyen felbukkanó *Hazám* (A *Hazámban* utolsó sorában: édes szép hazám) nem visszhangzik (Juhász Gyulánál sem), viszont a *Világszabadság* igen (igaz, a sor elején, de Juhász Gyulánál is így: nagy kezdőbetűvel), míg a záró sorok akár egy lágyabb expresszionista nyelvhasználatba is beleillene (S örömtelen tizenhét évem / Szent lobogója elődje hajlik”), és ezt a szertartásszerűséget, a „ritus” – amelynek az előző versben változatát láthattuk – erősíti. Az 1925. márciusi *Tiszta szívvel* már múltként gondoltat azokra a versekre, amelyekben a *Hazám* az azonosulás lehetőségét kínált föl, és amelyekben az ifjú költő „arcadási” törekvésében az irodalmi rendszer elfogadott tényezőit igyekezett a saját versei körébe vonni. A *Tiszta szívvel* annak is tanújele, hogy az örökségként a beszélőre maradt *Név* alkalmatlan az irodalmi rendszerben automatizálódott kép- és szókincs továbbmondására is. Hangsúlyos, hogy a vers egyes szám első személyű individuuma fordul el a személyiség alapelvétől, töri meg a szubjektumot reflektálatlanul megnevező névadói hatalmat, sorba véve a költészeti rítusok kitüntetett/emblematikus tényezőit, az örömtelen tizenhét évesből húszévéssé „serdült” beszélő kiszakítja magát szocializáltsága béklyóiból. Ez a szocializáltság szoros összefüggésben látszik lenni az elhasznált szavak kiüresedtségével, hiszen ami jelentés-nélkülivé lett, az nem egyszerűen nem járulhat hozzá a szubjektum létesüléséhez, hanem Nevet veszítve, kiüresedtségével mást, mint elutasítást, nyelvi megsemmisítést nem érdemel. A jelszavakká torzult főnevek tagadása kilépés a hivatalos nyelvből, nyelvhasználatból; s ami ezzel együtt jár, egy újabb periódus bejelentése, az arcadás következő radikálisan új fázisának meghirdetése. A „se hazám” központi helye, azaz a *se istenemmel* egy sorban – megismétlem – a se

apámmal meg a se anyámmal rímhelyzetben annak tudomásul vételét sugallja, hogy a „zsengék” világát immár véglegesen odahagyta, terminológiáját érvénytelennek nyilvánította. Elhatárolódása kettős: a kor hivatalos meg a saját korábbi, e hivatalossággal rokonuló nyelvétől. Ez az általános, írhatnók úgy is: egyetemleges tagadás „seregszemlére” emlékeztetően közli a tagadás pontos tárgyát, a „hazám” jelentéslehetőségei közül egyelőre valamennyi tagadása „tétetett folyamatba”, s mert a személyiség csupán mindentagadásában ragadható meg (tehát megragadhatatlan), mind a költői, mind a fogalmi nyelv által történő jelentésadás a szüntelen elhalasztódás része(se). Minden fogalom – írja Nietzsche – a nem hasonlóak azonossá tételezéséből származik. Ebből lehet arra következtetni, miszerint a szubjektum olyan fikció, mintha sok hasonló helyzet (körülmény) ránk egy szubsztrátum hatását tenné. A *Tiszta szívvel* negativitása épp azért mondható egyetemlegesnek, mivel sok hasonló viszonyból, helyzetből, körülményből tevődik össze, s azt a látszatot kelti, *mintha* valóban az összetevődés hatásával bírna, s létrehozná a (vágyott) szubjektumot. S hogy ismét Nietzschét idézzem, e negativitás azonban az illúziókat s a fikcionalitást segíti „életre” kelteni, a hasonló nem tulajdoníthatja magának a(z örök) visszatérést: József Attila e versében a fikcionalitásba tér a vers, a képiségben rejtőző kettősség („s halált hozó fű terem/ gyönyörű szép szívemen”) jelző és jelzett szó ellentétében a megkonstruálhatatlanságot látja csak el eséllyel.

1925 augusztusára József Attila már ekképpen határozza meg helyzetét: „Magyar vagyok, de európai” (*Viszem a földem*); hogy aztán egy adys leírással értelmezze az ellentétes kötőszót, ilymódon a beszélő szituáltására való rádöbbenés készül elő, amely a századfordulás modernitás dichotomikus gondolkodására játszik rá. Egyébként az (*Ó Európa...* 1927 júliusában) ezt a fajta elkötelezettségre törekvést gondolja tovább, hogy az imént említett *Elégia* visszaforduljon, immár kis kezdőbetűvel írva, a hazám-képzethez. E visszafordulás azonban az alapos átírás/újraértelmezés jegyében történik. Részint műfaji átgondolást figyelhetünk meg (az elégiának a tájleíró vershez közelítése, majd egy metonimikus szerkezet érvényesítése, az önmegszólítás révén táj- és ön-megjelenítés azonosítása, hogy befejezésül a záró tőmondat „Ez a hazám.” indokolható legyen), részint az identifikáció új alakzatba formálódását. Az elhasználódott, inautentikussá lett nyelvből kilépés „nyelvújítást” tesz szükségessé, ez azonban nem több és nem kevesebb, mint a nyelv eddig figyelmen kívül hagyott lehetőségeinek föltárása/föltárulása. Nem csak a József Attila-líra motívumkészletének hangsúlyosabb bevonása („Anyjához tér így az a gyermek...”), hanem a korábbi „Hazám-képzet” elemeinek fölmutatása egy újszerűnek ható kontextusban (Kínlódo gyepüket / sárba száradt üvegcserepek / nézik fénytelen, merev szemmel.), sőt a naturalista-verista környezetrajz „átesztétizálódása” alkotja meg végül a XX. századi elégia korszerű változatát. A tárgyi világ megszemélyesedése korántsem értékeli túl az önmagát prezentáló / megszólító beszélő („Magadra ismersz?”) tudását, ráismeréseit, „sikerét” az önazonosságra lelésben. A kérdések elhangzanak, a válaszok kevéssé elégítik ki a kérdezőt, mivel többet is, kevesebbet is mondanak a várhatónál. Ellenben a már idézett anya-gyermek hasonlat új mezőre helyezi át az identifikációs kezdeményeket. Az „Ez a hazám” nem a hagyományos erkölcsi töltésű felszólító mód jegyében konstituálódik, hanem a képlékenyebb érzelmekében: „Igazán / csak itt mosolyoghatsz, itt sírhatsz”, s ez semmiképpen nem azonos a „bölcsőd az s majdan sírod is”, vagy az „itt rin-

gatták bölcsőm, (...) itt domborodjék a sír is fölöttem” parancsával, s a hangsori megfelelés (sír) éppen a homonímiával figyelmeztet a különbözőzésre (ige–főnév stb.).

A *Születésnapomra* 1937. április 11-ére van keltezve, a *Hazám* ugyanezen esztendő májusára. A *Hazám* mindkét versben nagy kezdőbetűvel van írva, az utóbbiban a cím mellett az utolsó szonettben kissé váratlanul jelzővel (édes, vö. az idézett Petőfi-szintagmával) van ellátva. A *Születésnapomra* nem csupán a sokat idézett, utód költők (Szócs Géza, Kovács András Ferenc, Lövétei Lázár László) által sokféleképpen újraírt, szétírt játékosság miatt fontos (ebben az írásban), hanem elsősorban azért, mert a monolitnak és könnyen föl/megfejtethetőnek vélt tagadásformák rétegzettségével és bonyolultságával szolgál, a sűrűn elősorolt negativitások valójában „pozitivitások”, a (polgári) létből kiszorult/kiszorított személyiség számára ez a kiszorítottság kínál esélyeket a szuverén/autentikus létezésre. Egyben ez jogosítja föl, hogy karikírozza a hivatalos tudatot és e tudatnak megfelelő nyelvet, rímeivel, versszerkesztésével, „grammatikájával” (mely zárójelbe teheti az iskolai/iskolás nyelvtant) újfajta beszédének szerezzve meg a jogosultságot. Ebben az előadásban a *Hazám* sem ártatlan jelölés. S erre részben az anagrammatikus eljárás, a szó felbontása figyelmeztet, a játsszi megszólítás, részben a „Hazám” beillesztése a meghökentést kiváltani törekvő rímjátékok sorába. S ha a *Hazám* elemeire tagolható, az *Az ám* deixise apró változtatással Hazámmá léptethető elő. Mindehhez képest a *Hazám* szonettciklus körképe, „szociografikus lelete” a jelzős megszólítás ellenére a teremtdő, megteremtésre váró Hazám-képzetet írja körül, a körkép fölfestését megindító látvány egyfelől a nyelvre lelés folyamatát sürgeti, másfelől a „képviselési líra” dilemmáját szólaltatja meg. Az országos-társadalmi kérdésekben állást foglaló költészet retoricitását ugyan nem vonja vissza, de a poeticitás képiséggel gazdagítja a vers előadása, illetőleg olyan jelenezések során illeszti egymás után, amely legalább oly mértékben hangsúlyozza a megalkotottság hogyan-ját, mint az esettanulmányok versebe szedését. Hogy aztán a hetedik szonettre elérkezzen az idő a megnevezésre, amely a kívánságok, a feltételezettségek tartományába utasítja a Hazám-képzet realizálódását. Ne felejtjük: a vers címe: *Hazám*, ennél fogva mind a hét szonett „jelenete” a címben jelölt földrajzi térben játszódik le, amely a hetedik szonettre lesz az érzelem, az azonosulás terévé. Mindaddig szó esik a *nemzeti* nyomorról az *országról*, egy ízben a *honról* (az ironikusan tekintett honatyák rímeltetve a menthetetlen honát-ra, és a jelzőnek 1937-re némileg archaikusnak tekinthető szótagelhagyása – menthetetlenből – érzékelteti a disszonanciát). A hetedik szonett második szakaszának tagadó szintagmáit a pozitivitásba hajlás vágya követi, az *Édes hazám* esélyének részletezése, egy fohászszerű befejezéssel.

József Attila utolsó versének az 1937 novemberében írt (*Íme, hát megleltem hazámat...*) vélhető, amelynek immár első sorában mintha a végső bizonyosság fogalmazódna meg. A rámutatással erősített elgondolás eszmei végrendeletként volna képest hatni, ha már az első versszakban nem váltana át: előbb még a földrajzi térrel azonosít, a haza tehát a föld, „ahol nevemet / hibátlanul írják fölém, / ha eltemet, ki eltemet”. Vissza a névazonossághoz, az „örökséghez”, a Névhez, amely az azonosítás bizonyosságát eredményezheti. A *név* szerepe a *Curriculum vitae*ből tudhatóan József Attilának meg nem szűnő identifikációs problémája, amelynek kétségessége a *Mondd, mit érlel...* befejező strófájában („neve, ha van, csak áruvédjegy, / mint akármely mosóporé...”) éppen úgy fölmerül, miként a *Ki-be ugrál...* című versben az én szétfoslása („S mit úgy hívtam: én, / az sin-

csen.”), mely annál fájdalmasabb, minthogy az önmegnevezés bizonyul immár kudarcosnak. A *Ha nem leszel...* rögtönzésnek ható rövidverse eljátszik a porba írt név gondolatával, valamint a nevek fölcserélhetőségével. A névre találás *lehetősége* végül a halált követő *lehetőségként* tetszik föl, a hibátlanul fölírt név valójában sírfelirat. A sírfeliratban ott ugyan az életrajz esélye, a név egy valaha létezett valós személyt nevez meg, együtt azokkal az évszámokkal, amelyek egykori létezését szorítják (idő)határok közé. Csakhogy még ez a névadás, sírirat is feltételektől függ, amelyektől a vers egyes szám első személyű beszélője nem tekinthet el. A hazára találás versszakát követő hat strófa aztán ezt az „(ön)életrajzot” bontja ki, személyiségrajzzá, én és a világ viszonyává írva át. A „hazám”-ba térés materialitása hangsúlyozódik, minek következtében a személyiség (is) e materiális közvetítettség révén konstruálódhat meg. A konstrukció sem fedí el, miszerint a személyiség és a világ nem találhat egymásra, viszonyuk harmonizálása nem történhet meg. A személyiség (ön)-életrajza veszteségek sorozata, de semmiképpen nem az ön-feladásé; aligha olvasható rá erre az én-történetre menthetetlensége, az értékek szétesése, sőt az értékvákuum azonban nem korlátozódik a századfordulós modernség periódusának megidézésére. A szorongás a kultúrában áthatja a személyiség-történeteket (is), amelyek akképpen fogalmazódnak meg, mint a személyiségnek egyedi szubjektumként való folyamatos vágya a létesülésre. Talán rálátható József Attila végső létértelmezésére ez a „processzus”, különös tekintettel arra, hogy Franz Kafka egyik fő művének címe, *Der Prozess* kettős jelentéssel bír, egyként fordítható pernek és folyamatnak, eljárásnak. A másikban és más révén értelmezendő létezés (és ön-megértés) történései válnak léttörténétté, s e léttörténet mások általi, jó-akaratú hermeneutikája adhat esélyt arra, hogy a „Hazám”-ra találás végbe mehessen, külső (és talán nemcsak külső) jeleként egy név, a név hibátlan fölírásával. Csak ebben az esetben közölhet a sírfelirat hitelesnek minősíthető életrajzot, csenghet egybe a beszélő „krónikájával”, mely nem a beteljesülésé, hanem a vágyé.

A leírtakból talán kitetszhetett, hogy József Attila abban a tematikában is előmozdította a magyar líra fordulatát, amelyben ezt kevéssé várták. Méghozzá olyan irányban, amely nem egyezett meg általában azzal, amelyet magyarság-versnek, hazafias költészetnek minősítettek akkor – és azóta. Másutt szoltam arról, hogy 1941-ben miért és milyen értelemben nevezte Márai József Attilát is, sőt őt elsősorban hazafias költőnek (korántsem elhatároló, kirekesztő jelentésben használva ezt az idővel bizonytalanná lett minősítést (vö. e dolgozat mottójával). Európaiságától nem tágitott (*Thomas Mann üdvözlése*), de attól sem, hogy a hazát (Hazát) egyes szám első személyű birtokos személyraggal ellátva szó szerint a végsőkig a magáénak tudja. Ehhez keresett és lelt költői „eljárást”. Az automatizálódás ellenében a maga deautomatizáló nyelvhasználatát juttatta érvényre.

JEGYZET

A József Attila versek datálásában, szövegközlésében a Stoll Béla által sajtó alá rendezett kritikai kiadáshoz igazodtam. Budapest 1984. 1–2.

A dolgozathoz elolvastam és használtam Bókay Antal, Beney Zsuzsa, Szabolcsi Miklós, Széles Klára, Tverdota György, Tamás Attila tanulmányait, köteteit. Valamint az alábbi kötetet: Tanulmányok József Attiláról. Szerk. Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna. Budapest 2001. (A dolgozat címének filológiai háttéréhez tartozik, hogy Tverdota György szerint a rímpárral József Attila Kassáknak „üzent”.)

N. HORVÁTH BÉLA

*A Szabad-ötletek olvasatai**

A *Szabad-ötletek* megjelentetése körüli vitában az 1980-as években hangsúlyos érvként szólt a „nem” mellett, hogy olyan sajátos logikájú, szerkesztettségi, szemantikájú írásról van szó, amely csak bizonyos pszichológiai, pszichoanalitikus ismeretek birtokában értelmezhető. A szabad asszociációs szürrealista költemény felfogást vallók – mint bármely más műalkotás esetében – azt az olvasói magatartást feltételezték, amely befogadásra készen, nyitottan tekint a műre, és nem akarja azt megfeleltetni semmilyen medicinális vagy pszichoanalitikus elvárásoknak. Amikor a kalóz kiadások után végre megjelent a szöveg a maga teljességében, pszichológiai háttér tanulmányok segítettek a befogadásban. Valójában azt az értelmezői helyzetet pozicionálták ezek az írások, amely az olvasó beavatottságát, bevezettségét igényli, sugalmazva egy adekvát olvasás lehetőségét. Ez ennek értelmében nem lehet más, mint a korábbi irodalomtörténeti értelmezésekben „legdöbbenetesebb szabadversként”, „döbbenetes alkotásként” nevezett írás kórdokumentumként való olvasása.

A *Miért fáj ma is!* kötetben közreadott analitikus írásokat bevezető tanulmányában Tverdota György felveti a műfaji besorolás lehetőségét vagy lehetetlenségét. Azaz: miként olvassuk a *Szabad-ötletek*-et? Mint pszichoanalitikus fogalmaktól, tartalmaktól telített önterápiás írást, mintegy az analitikus kezelés papírra rögzített változatát vagy ezekből a tartalmakból egyfajta alkotói logika szerint elrendezett műalkotást, netán szürrealista szabadverset. Igaznak fogadjuk-e el azt az alkotói kijelentést, amely szembeállítja verseit a *Szabad-ötletek*-kel: „a verseim nem én vagyok: az vagyok én, amit itt írok.”? Tverdota – e meglehetősen nehezen megválaszolható kérdésre – a napló műfaját találja alkalmas kategóriának, mint amely képes befogadni mindazokat a szubjektív tartalmakat, intimitásokat, amelyek a *Szabad-ötletek* szövegét felépítik: „A naplóforma belső strukturálatlansága, rugalmassága, nyitottsága a legkülönbözőbb tartalmak előtt tette lehetővé, hogy a pszichoanalitikus füzetben egymás mellett békésen juthassanak érvényre az egymástól olyannyira idegen funkciók: a terápiás és a költői.”² A naplóíró a vele történt eseményeket, gondolatokat, képzeteit jegyzi le általában, felidézi az éppen akkor vagy korábban történeteket, leír az életéhez közelebbről vagy távolabbról kapcsolódó személyeket, jelenségeket. A *Szabad-ötletek* azonban nagyon tendenciózus napló. Miközben a legkülönbözőbb intellektuális tartalmak, a korra jellemző valósággrészetek, töredékek sorakoznak egymás mellett a szabad asszociáció logikája mentén, érvényesül egy kényszeres logika is. Ez pedig az önelemzés igénye, amely érzékelhetően és jellemzően az analitikus tárgykörök mentén jelentkezik: az analízis kibontotta traumákhoz, az analitikus személyéhez és az analízis projekciójához kötődik. Joggal ír tehát Bókay Antal tanulmányaiban a pszicho-

* A tanulmány egy készülő nagyobb munka része.

analitikus narratíváról, amelynek szövegeredményét a „szöveg textuális kéjeként”, a „test poetikájaként” interpretálja. Értelmezése (különösen annak korábbi változata) noha nem szakítja ki a „naplót” az analízis jelenségvilágából, azt a modernség utáni nyelvi-poetikai képződményként írja le: „A *Szabad-ötletek* valóban nem vers, hanem kísérlet egy poszt-tárgyas költészet kialakítására.”³

A *Szabad-ötletek* nem az egyetlen analitikus természetű írás az életműben. Szorosabb kapcsolatot mutat a Gyömrői Edit hagyatékában fennmaradt *Átmentem a Párisiba* és a *Sárgahajúak szövetsége* című művekkel, sőt azok előzményként is értelmezhetők, kísérleteként a később alkalmazott írásmódnak. Az igazi előzmény azonban a *Rapaport-levél*.⁴ Noha az analitikus szituáció más, most az indulatáttétel alanya és tárgya egy férfi analitikus, József Attila élethelyzete azonban hasonló. Szabolcsi Miklós szerint ez az írás „még nem vall komoly betegségre”⁵, aminek ellentmondani látszik, hogy 1934 első felében – tehát a levelek születését is magában foglaló időszakban – a költő nem ír verset, mert most (is) az önelemzéssel van elfoglalva. A két írásban számos motivisztikus egyezés található. Az analitikus tartalmak közül uralkodónak látszik a mamával kapcsolatos képzetkör (első-sorban a koitusz), és a levelek gondolatkörét ugyanaz az erotomán fantáziavilág alakítja. Hasonló a beszédmód is: az analitikus nemcsak a megszólításban van jelen címzettként, hanem megidéződik szavaival, kijelentéseivel, amelyek nyilvánvalóan a kezelés során elhangzott reflexiók. Noha Rapaport megszakította a terápiát, de a kezelést fenntartotta, és más módszert, más attitűdöt alkalmazott, mint a *Szabad-ötletek* analitikusa, Gyömrői Edit.

A *Rapaport-levél* szövegében kibontakozik egy látens párbeszéd, amikor is a diskurzusba mindig az analízis valamely szegmense vonódik be. A beszélő pozíciója a tárgy-értelmezőé, aki értelmezi a freudi fogalmakat: „A pszichoanalízis freudi formájában a neurotikusok ödipuszvallásának a teológiája.” (362.) (A továbbiakban a tanulmány szövegében megjelenő számok a *Miért fáj ma is* című kötet oldalszámaát jelölik.) Analizál álmokat (376.), reflektál az analitikus valamely korábbi megállapítására. Ugyanakkor azonban nemcsak az írás tartalmát képező jelenségeket értelmezi, hanem magát az írást, annak célszerűségét, folyamatát. „Most ezt a leírt álmot elolvasom és minden sorral minden további nélkül leírom, ami közben eszembe jut” (372.) – utal egy helyütt Rapaport gyakorlatára, hogy „álmokat szállított” neki (amint a *Szabad-ötletek*-ben is olvasható), másrészt arra az írásmódra, amit valójában majd csak a későbbi vallomásában érvényesít. A *Rapaport-levél* ugyanis nagyon is logikus, konstruált, amivel szemben megfogalmazódik az elégedetlenség, egy új, a célnak és az analízisnek megfelelőbb írás- és beszédforma megtalálása: „Minden szó egyszerre ösztönös és kulturális értelmű a számomra. Másokkal is így van ez? Ha igen, akkor talán megoldás volna, ha én az ösztönös részét fogadnám el, mert az mások számára, akik az ösztönösséget elítélik, ugyanis kultúrjelentőséggel bír. Megpróbálok magának ezután így írni és szabadon asszociálni. Ezentúl tehát ha írok, nem töreksem arra, hogy logikus összefüggésben beszéljek. Ez maga logikusabb, ti. az összefüggések nem logikusak bennem és logikus rendben meghamisítanám őket.” (381.) A jelentés mélylélektani értelmezése, szétválasztása (elfojtott ösztönösre és kulturálisan tradicionáltra) „logikusan” adja a következtetést, hogy az analitikus kezelésben adekvát beszédmód az illogikus, mert a mélyrétegek feltárásához inadekvát a társadalmilag, kulturálisan érvényesített és elfogadott logika. A levél végén ugyanez a gondolat a beszéd igazságtartalmát illetően is felmerül: „Régi álmaim, mutatják, hogy mindig beakartam (sic!) csapni

magát. Tegyem-e ezt ezentúl tudatosan? Nem zavarja-e meg az egész analízis menetét, ha tudatosan mondok olyanokat, amik tényként kíváncsoznak ki belőlem, jóllehet nem tények? Én mindenesetre figyelmeztetem magát erre, mert nem szeretném, hogy ha tudatosan választom ezt a kerülő utat, azzal még jobban elsáncolom magam az analízis sikeres menete elől.” (382.) Az idézett szöveg mutatja, a beszélő egy a sikeres analízist szolgáló, annak megfelelő beszédformát, önanalízist kíván feltalálni, megteremteni. Miután több levél nem íródott (vagy legalábbis jelenleg nem ismerünk ilyet), ennek a kísérletnek majd a *Szabad-ötletek* ad foglalatot. A két írást elválasztó közel két évben persze az „irodalmi művekben” is jelen vannak az analitikus projekciók, a versekben azonban a költő „szublimálja ösztöneit”. A *Rapaport-levélnél* megkezdett beszéd folytatására és tökéletesítésére a „Gyömrői-levelekben” kerül sor.

A *Szabad-ötletek* alaphelyzete vitathatatlanul egy analitikus szituáció, amelyet az elbeszélő performatív énje modulál. A *Rapaport-levélnél* említett beszédmód valósul meg, részben a klasszikus, Freud által leírt terápiának megfelelően: „... felszólítjuk [ti. a beteget], mit se törődjék azzal a belső kritikával, hanem mondjon el válogatás és bírálat nélkül mindent, ami eszébe jut, még azt is, amit helytelennek, oda nem tartozónak, értelmetlennek tart, mindenképp pedig az olyan ötleteket is, amelyekkel rosszul esik foglalkoznia. Ezt a módszert követve beszerezzük azt a lelki anyagot, amely minket az elfojtott komplexusoknak nyomára vezet.”⁶ Ennek az elvnek többé-kevésbé megfelel ez a szöveg. Ami pedig a terápia célját illeti, hogy ti. az elfojtott komplexusok feltárása az önmegismeréshez vezet, az motiválhatta József Attilát. Nem feltétlen az analitikus szerepét átvéve, de a szeme láttára feltárló lelki projekció mint az analízisben járatos, a terápiát objektíven és professzióként is ismerő laikusnak kínálta az öngyógyítás lehetőségét. Különösen, hogy a *Szabad-ötletek*-ben (is) megmutatkozó terapeuta-páciens viszony nem a Rapaport-kezelés helyzetét idézi. Gyömrői Edit, ez a fiatal, szeduktív, szép nő⁷ a költő számára nem az analitikust jelentette, hanem a megkívánt és megszerezni vágyott asszonyt. Az indulat-áttételt⁸ követő viszontindulatáttételt József Attila, mint a segítség megtagadását, mint „a legutolsó menedék” elvesztését értelmezte: „Most ez a szerencsétlen bolond, nagy szerelmet táplál az analitikusával szemben pusztán azért, mert azt hiszi érzelmeiben, hogy az nem bántja.” (417.) Ez a negatív viszonyulás alakítja az analitikusnő szövegbeli minden megjelenését. A káromlások sorozata („Gyömrői a bűdös kurva”), a szakmai, emberi tisztességének megkérdőjelezése, a kifizetett honorárium visszaperlésének ötlete stb. ebből a jellemző terápiás, kliens-attitűdből ered. Ugyanakkor a *Szabad-ötletek*-et uraló erotikus, szexuális képzetek körébe nem – vagy alig – vonódik be Gyömrői Edit.

„valahol, ott ahol gondolataim értelmekké s érzelmeim testi működéssé változnak, teljesen egészséges vagyok s ezért Gyömrőinek nem volna szabad »engem« jellemeznie azzal, amit szabad ötletekként mondok, neki azt kellene mondania, hogy mi az előadott zavaros ötletek magva” (444.) – fogalmazódik meg a terápia értelmének igénye az analitikusnő gyakorlatának elutasításaként. A *Szabad-ötletek*-ben folyamatosan megfigyelhető a terápia külső szemlélete, olykor kritikája. „A Gyömrői a hátam mögött ül én a díványon fekszem – / neki objektívnek kell lennie ahhoz, hogy én szubjektív lehessenek, s így juthassak el az objektivitáshoz” (443.) – olvasható az analízis úgyszólván klasszikus helyzet-leírása és egyben funkciójának értelmezése. Másutt azonban a beszélő többször is arról elmélkedik, hogy szándékosan, a vallomásba beillesztett szövegekkel (kitalált részletekkel,

hazugságokkal) hogyan lehetne felbosszantani, kiborítani Gyömrőit: „Ki fogok vele baszni / kitálatok (sic!) valamit, ami olyan dühbe hozza, mint az anyámat, de ő nem verhet meg” (445.) S ebben a Gyömrőivel folytatott dialógusban és egyben küzdelemben a végső adu talán az a kijelentés, amely a beszélő abszolút felülnézetét, a tárgyra való rálátás pozíciójának tökéletes birtoklását fejezi ki: „10 pengőt adok a füzet elolvasásáért akkor, ha olyasmit is látna benne amit én / nem vennék észre” (431.) Ez nem értelmezhető másképp, mint a kívülállás tárgyilagosságaként, amikor is a szemlélődés tárgya nemcsak a proceszusz, hanem annak eredménye is. Azaz ez a kijelentés ellentétben áll a terápia értelmével, a szabad asszociációs tudatfeltárással, s az egyén tudatos szövegalkítását sejteti. Persze a *Szabad-ötletek* egésze ezt nem támasztja alá.

A szöveg analitikus – vagy analíziskritikai – olvasatát kínálják azok az elméleti fogalmak, a freudiánus szakirodalomra hagyatkozó képzetek, amelyek olykor az asszociációkba besorolva, olykor mintegy logikai okfejtésként jelennek meg. A kasztrációs félelem („sokszor gondoltam arra, hogy kiherélem magam” 442.), a tárgyvesztés, a megsemmisülés a szexuális aktusban („mikor elsül az ember farka, olyan, mintha leharapták volna” 432.) könnyen azonosítható analitikustartalmak. A szerelemként megélt indulatáttétel szervezi azokat a képzetköröket is, amelyek minduntalan felbukkannak az anya–nő–gyermek hármasságban. „a nő mindenképp megcsal – mikor csecsemő voltál, megcsalt az apáddal s / most ha teljesen oda is adná magát, akkor is megcsalna a gyerekekkel, csak te voltál olyan számár, hogy azt hitted, megcsalod anyádat, mikor az uccai / nőhöz mentél, hogy megcsalod most a Gyömrőit” – olvasható egy összefüggő szövegtömbben ez a bonyolult viszonyrendszer, amelynek során egymásba vetítődnek a női alakok és női funkciók. A *Rapaport-levélben* elméletileg fejtegetett preödipális szindróma, a *Gyermekeké tettél*, s a *Dunánál* lírai formákat öltött analitikus tartalmai ötvöződnek egy gondolatsorba. Az a József Attila által nyilvánvalóan az elméleti szakirodalomból is ismert tartalom, amelynek pszichoanalitikus interpretációja így módon rögzíthető: „Nem nehéz belátnunk, hogy olyan személyiségek, akinek szimbiotikus deficitjük van, az eredeti anya–gyermek kapcsolatuk súlyosan sérült, következésképp archaikus Én-betegek, sokkal jobban hajlanak az analízis során preödipális regresszióra. A szimbolikus deficit ezeket a személyeket visszarántja az anyával való genitális fúzió szintjére, s az anyával való egyesülés vágya súlyos dezintegrációba kergetheti az ilyen betegeket.”⁹ Az analitikus tartalmak, az asszociációs képzettársítások, a József Attila által használt és interpretált pszichoanalitikus fogalmak mindenképp indokol(hat)ják a *Szabad-ötletek* pszichopatológiai olvasatát is, amely olvasatnál azonban figyelembe kell venni a korábban már említett megcsináltságát a szövegnek, azaz a mélylélektani elemzés kicselezésének kísérletét, s azt a szövegalkotói szándékot is, amely a szövegre és a beszélés szituációjára vonatkoztatva hoz létre sajátos alakzatokat.

Gyömrői Edit azzal utasította vissza a feltevést, miszerint ő íratta a költővel a *Szabad-ötletek*-et, hogy nem azt akarja megismerni, amit a beteg tud és tudva gondol, hanem amit nem akar közölni: „Tehát nem bátorítom arra, hogy megkomponálja a gondolatait. Írni, pedig nem lehet úgy, hogy az ember nem fogalmaz.”¹⁰ Ez a kategorikus elutasítás a szóbeli és írásbeli vallomás modifikáltságának különbözőségére vonatkozik, hogy az írás mint tevékenység is hátráltatja az asszociációk szabad áramlását és kifejt egyfajta szűrő funkciót. A József Attila-szöveg ezentúl más módon is modulált, tehát kétségtelen nem teljesen szabad asszociáció. A külső, hátráltató körülmények (megzavarják, várja a szerkesztő

munka, testi szükséglet stb.) is megakasztják a asszociációsort mint tudatfolyamot, másrészt a költő maga is kibillenti magát az emlékezés és az asszociáció folyamatából. Bizonys szövegek ugyanis nem vallomások, hanem azok reflexiói. Ilyen reflexiók az írásra, a szövegre, annak megalkotottságára vonatkozó utalások. Néhány példa: „uristenit kis betűvel” (420.), „(obstipáció) o nélkül akartam írni mindkét szót, l nélkül a nélkült” (443.), „meg kell tanulni (tagadni: akartam írni)” (446.) Máskor a szöveg alakulására vonatkozó megjegyzések ékelődnek be az emlékezéssorba. Egy nőhöz fűzött trágár megjegyzést követ ez a reflexió: „ugy írom le a szót, mintha merném leírni / Gyömrőinél nincsen súlya, neki az is mindegy, hogy mit teszek »majd beszámolok róla«” (437.) Egy úgyszintén trágár szavakkal fűszerezett, amúgy logikus analitikus okfejtés után olvasható ez a mondat: „borzasztó idegen, kenetteljes hangon írom mindezt, nagyon hazug ember vagyok / talán még jobban gyűlölöm mint amennyire szeretem magam” (442.) Persze a gyűlölet-szeretet ambivalenciája a *Rapaport-levél* óta visszatérő gondolat, s nem fókuszálódik egyértelműen valamely alakra, cselekményre. Az anya alakjának – versekben is láttatott – kettőssége, az analitikusnőre irányuló szerelmi és pusztító vágyak a betegség, illetve a kezelés tünetei, itt azonban ez a dichotóm érzés a beszélőre magára és a beszéd tevékenységére vonatkozik. Ugyancsak a szövegformálásra, az alkotására vonatkozó utalás a szövegbeli vagy külső kapcsolódásokra vonatkozó rész. „egészen megfeledkeztem arról, hogy nekem is volt már nővel dolgom / mégpedig a keresztanyámmal” (436.) – kapcsol vissza egy gondolatot a három sorral korábbiakban mondottakhoz, illetve az azelőtt már jelzett, a keresztanyával folytatott nemi kapcsolathoz. Egy öngyilkossági képzelődést követ ez a betoldás: „megvan a nyakam, nem vágta el a vonat / nem vágta ki a nyelvemet sem / dehát kinek is szólanék / ez versből van” (434.) Nemcsak a jelzett vers (*Reménytelenül*), hanem – mint Szőke György¹¹ kimutatta – szövegszerűen, motivisztikusan más versszövegek is kapcsolódnak a *Szabad-ötletek*-hez. Az asszociáció és műalkotás ilyen szándékolt és jelzett megfeleltetése az előbbi példán túl még a *Ritkás erdő alatt* című versre való utalás. Az „első nő” esete részletesebben olvasható a *Rapaport-levéln*ben. Jellemző azonban ahogy ebben a szövegben ez a kamaszkori történet felidéződik. A Freud-parafrázis („a neurotikus a perverz fordítottja”) némiképp torzított formájából következik az analitikusra vonatkozó (másutt meg is indokolt) kijelentés („az analitikus a kurva fordítottja”), majd a „kurva” szó hívja elő az „első nőt”: „az az első nő nagyon durva volt / egy álmomba visszalapoztam egy albumot az »első nőhöz« – az album / női fejeket, illetve tájakat ábrázolt – írtam erről egy verset: / ritkás erdő alatt a langy tó” (440.)

Az írás mint tevékenység, mint munka, kötelezettség gyakran tárgya a reflexióknak. „teleírom a könyvet” (420.) – olvasható a *Szabad-ötletek* elején, majd később ennek a tagadása: „sose lesz tele a füzet / dobod a sutba égesd el” (423.) Ez a kettősség végigkövethető, ami nem egyszerűen csak a szövegalkotó belső lelki feszültségére utal, a munkával kapcsolatos igencsak ambivalens érzéseire, hanem magára az írásra mint folyamatra. Ha ugyanis egyértelmű a *Szabad-ötletek* terápiás jellege, ha a költő elfogadja a páciens státusát és ebből adódóan az analitikushoz fűződő kapcsolatát, akkor ez az ellentmondásosság nem érződik. Az íráshoz való viszonyban azonban ugyanaz a kettősség figyelhető meg mint a Gyömrőihez kapcsolódó szövegekben: a teljes elutasítás és a ragaszkodás a feladat értelméhez. „nem írom tovább / nem bírom tovább / szart ér az egész / nekem nem kell analízis” (427.) – fogalmazódik meg a teljes tagadás, a munka (a vallomás, emlékezés)

értelmének és az analízisnek is a megkérdőjeleződése. A szöveg egésze azonban ennek el-
lentmond, hisz nemcsak hogy megszületett, hanem az (ön)elemzésre is kísérletet tett, il-
letve valamilyen szinten ezt a feladatot meg is oldotta. Mindenesetre az elkészült „füzet”
ezt a jelentést hordozza abban az oppozícióban, amely a Gyömrői folytatta kezelés és az
önterápia között fennáll: „tele a füzet / adj oda neki tíz pengőt s e füzetet égesd el / ha ezt
is odaadod meg a pénzt is, kiröhög, hogy milyen buta vagy” (451.)

A formálódó és megírt szöveghez olyan reflexiók is kapcsolódnak, amelyek bevonják
a beszélő személyét is azzal, hogy kihangsúlyozzák szerzőiségét, testi valóságát. Bókay Antal
az elbeszélő ilyen jelenlétét nem a terápiás történetmondásból, hanem a „történet terem-
tődéséből” származtatja: „... a történet egyetlen létezési alapja a metapozíciót elfogadó
személy: az, aki ebben a tevékenységben újrateheremti múltját, létrehozza létezésének törté-
netét.”¹² Bár kétségtelen, mind az önbeszélő-, mind az önmegszólításos beszédmódban
született szövegek a identitásra fókuszálnak, a ki vagyok én kérdésre („a verseim nem én
vagyok: az vagyok én, amit itt írok” 423.), a beszélő azonban jelen van azzal, hogy kisza-
kítja magát a beszélés, a mesélés folyamatából. Ugyanis nemcsak az önmagát a múltból
megismerni akaró én teremődik, hanem maga a múlt is. „Most majd kipótolom a gyerek-
kort s így elmondhatom: én ezt és ezt csináltam, / senki sem kérdezheti, hogy mikor”
(447.) – mondja a beszélő, utalva a szövegnek arra a nyilvánvaló sajátosságára, hogy
a gyerekkor az alapja a történetmondásnak, ami az analízisből következően nem is lehet
más. Ezeket a történeteket „fűzik egybe” azok az (ön)kommentárok, amelyek valamilyen
– elsősorban a regresszióra utaló, szexuálökonomiai, szexuálpatológiai – értelmezését
adják a gyermek és ifjúkorban történeteknek, illetve azok az analitikus kezelés során felme-
rült projekcióinak. Az önkomentároknak azonban van egy a szövegszerveződés, alkotás
szempontjából indifferens fajtája, amelyek nem előre viszik az épülést, nem kapcsolnak
vissza, hanem megakasztják. Ezek a metaszovegnek tekinthető közbeékelődések nem az
elbeszélésre és nem is az elbeszéltekre, hanem az elbeszélőre, mint személyre utalnak.
„A megírtság kihangsúlyozódása egyfelől eltávolít a szöveg mimetikus karakterétől, de-
funkcionalizálás, az írás megalkotottságának lelepleződése. Másrészt viszont egy új karak-
ternek, a szövegalkotói ennek a speciális bevonása a diegézis narratív rendjébe, a megírás
aktusának performatív közlése révén” – írja H. Porter Abbott¹² az írástevékenység jelen-
létéről, arról a sajátosságról, ahogy a fikció demisztifikálódik, az irodalmi nyelv áttetsző-
ségének bemutatásával. A *Szabad-ötletek* nagyrészt kétségkívül irodalmi szöveg, a fikció
azonban már másodlagos: a pszichoanalízis filozófiája és gyakorlata hívja elő és szűri meg
az életrajztöredékeket. (Zömmel az anyával, szexualitással, evéssel kapcsolatos történetek,
fantáziák merülnek fel.) Ez tehát azt is jelenti, hogy az elbeszélői performansza nem a va-
lóságidézés mimetikus voltát, hanem annak analitikus változatát, átiratát kérdőjelezi meg.
A beszélőre vonatkozó önreflexiók vagy az írást magyarázó külső tényezőkre vagy az el-
beszélő testi állapotában beálló változásokra utalnak. Ezek azonban nem az elbeszélés
történetének részei, legfeljebb csak annyiban, amennyiben annak felfüggesztését jelentik.
„Itt volt a Nagy Lajos, elment, vizeltem, nem megyek már fogorvoshoz, talán / nincs is ar-
zén a fogamban.” (440.) – olvasható ez az önleírás egy hosszabb, a szexualitás módozatait
taglaló részbe ékelődve. A szövegben természetes módon (a *Foglalat*ot nem tekinthetjük
ennek, lévén hogy utólag íródott, s úgy került szituáló funkcióba) az elbeszélő én így je-
lentkezik először: „rágyújtottam, ami kimaradt / szart ér az egész” (421.) Másutt a testi

szükségletek íródnak bele a szövegbe: „vizelni kellene az előbbi nemi izgalom után” (437.), „megfogok döglenni, de előbb kimegyek vizelni” (438.). Természetesen az ilyen típusú közlések is hozzátartozhatnak az analitikus terápia intimitásához, a beszélő személyiségének önfeltáráshoz, de ezek láthatóan nem szervesülnek. Az elbeszélő ilyenkor felfüggeszti a történetet.

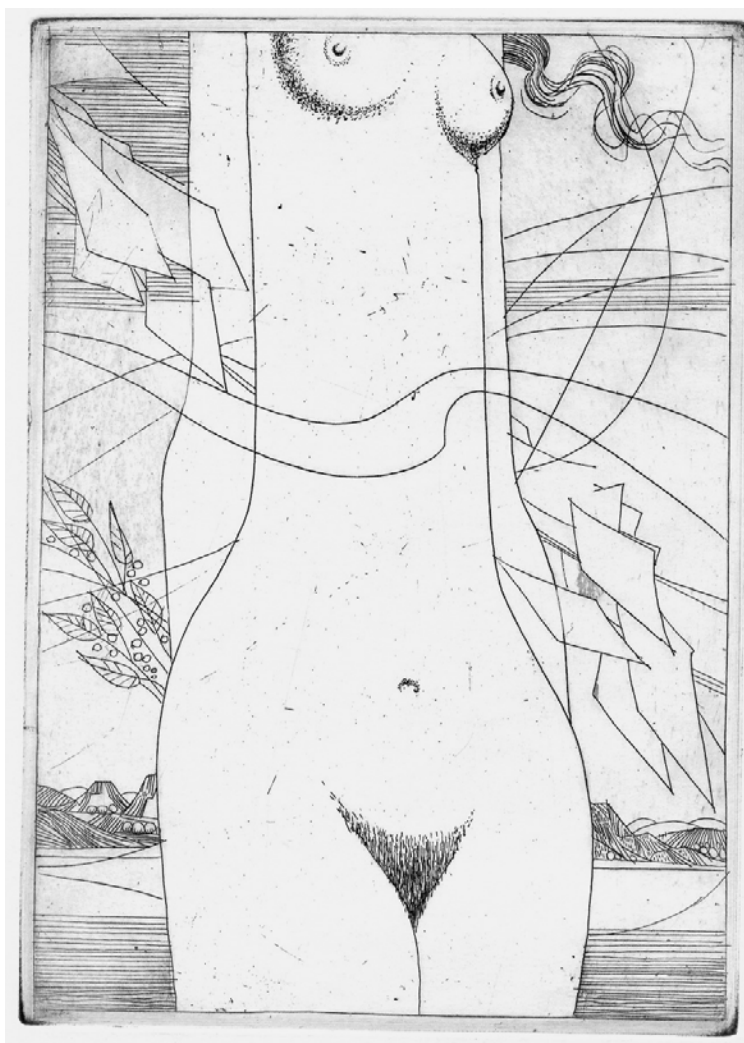
A *Szabad-ötletek* olvasóit megdöbbenetheti-megdöbbenti az az őszinteségnek tűnő vallomásmód, amely nyers valóságukban közli a személyes szféra intimitásait, az erotikus és homoerotikus fantáziálgatást, a nyelvi trágárságba burkolt emléktöredékeket. A *Szabad-ötletek* azonban nem szabad ötletek tárháza, hisz a pszichoanalitikus belső idézetek, az analízissel mint filozófiával és mint terápiával folytatott, a Gyömrői Edit tevékenységében objektívalódott vita, a vallomásra ráépülő meta-jellegű szövegrészek mutatják a megalkotottságot. S ugyanez mondható el a szöveg nyelviségéről, nyelvszerűségéről. Nemcsak arról van szó, amire az értelmezők már utaltak, hogy idézetek, szövegemlékek sokasága épül be a *Szabad-ötletek*-be. Ezek beíródása úgyszólván logikus, ha az emléktöredékek – a megismert, tanult irodalmi alkotások, népdalok, folklorizálódott szövegek is ilyenek – racionális kontroll nélkül felszabadulnak. Ha azonban akár ezen szövegek nyelvi megformáltságát, akár a beszélő gondolatait hordozó szavak, mondatok nyelviségét nézzük, feltűnik az obszcenitás, a trágárság dominanciája. Nem valószínű, hogy József Attila a lehetséges olvasóként számon tartott analitikusnőt akarta megdöbbeníteni, megbotránkoztatni, hisz mint írja, Gyömrői mindent „elhisz”, s nem tudja kiborítani. A nyelvi konvenciók, a gátlások felszabadítása mint terápiás eljárás sem lehet elég indok. Valószínűsíthetően inkább arról van szó, hogy a szublimációs tanból¹³ kiindulva egy újfajta poetika elképzelése, vágya alapján íródtak le – egy eddig még nem értelmezett rend szerint – a *Szabad-ötletek* nem is annyira szabad ötletei.

JEGYZETEK

1. „Miért fáj ma is” Az ismeretlen József Attila. (Szerk. Horváth Iván és Tverdota György) Bp. 1992. Balassi Kiadó. A *Szabad-ötletek* recepcióját áttekinti Tverdota György. 203–207.
2. Miért fáj ma is 220.
3. Bókay Antal: Pszichoanalitikus narratíva. *Iris* 1992. 2–3. 42–47. Uő: József Attila poetikái. Gondolat Kiadó 2004. 207., 225.
4. A költő és Rapaport Samu kapcsolatáról: Valachi Anna: Analízis és munkakapcsolat dr. Rapaport Samuval. In: *Miért fáj ma is* 229–259. Itt jegyezzük meg, hogy noha a szakirodalom Rapaport-levelekről beszél, a *Miért fáj ma is* terminusát használjuk, egyetlen írásként értelmezve a több levélből összeálló szöveget.
5. Szabolcsi Miklós: *Kész a leltár*. Bp. 1998. Akadémiai Kiadó 369.
6. Freud, Sigmund: *Pszichoanalízis*. Bp. 1982. Kossuth Kiadó 49.
7. Vezér Erzsébet: Gyömrői Edit halálára. *Élet és irodalom* 1987. február 20. N. Horváth Béla: Egy pszichoanalitikusnőről. *Irodalomtörténet* 2003. 263–272.
8. Freud, Sigmund: i. m. 87. („... a beteg gyakran tanúsít orvosával szemben gyengéd, de igen gyakran ellenségeskedéssel kevert érzületet, amelynek reális alapja nincs.”)
9. Bókay Antal–Jádi Ferenc–Stark András: *Köztetek lettem én bolond*. Bp. 1982. Magvető Kiadó 200.
10. Vezér Erzsébet: Ismeretlen József Attila-kéziratok. *Irodalomtörténet* 1971. 622.
11. Szőke György: A szabad asszociációtól a költeményig. In: *Miért fáj ma is* 17–43.

12. Bókay Antal: A pszichoanalitikus narratíva. In: *Iris* 1992. 2–3., 43.
13. H. Porter Abbott: *Autobiography, Autography Fiction: Groundwork for a Taxonomy of Textual Categories*. *New Literary History* 1988. 596.
14. Tverdota György: Szublimálom ösztönöm. In: *Testet öltött érv. Az értekező József Attila* (szerk. Tverdota György, Veres András) Budapest, Balassi Kiadó, 2003. 141–161.

JÁSZ ATTILA

belső falbontás

AVAGY J. A.-TÖRMELEKEK

(egy)

*A szökést gyakorlom,
a köd lassan ellep,
elálldogálok még
a benzinkút mellett,*

*mintha csak egy angyal
érkezését várnám,
köröz felettem,
füstkarikákat számlál,*

*a mennybejutásom kétes
esélyeit,
amit énem felfog
(elnyel vagy felderít),*

*már nem látszik semmi,
koncentrikus körök,
sorok egymás után,
és dobozos sörök,*

*néhány csikk
(de csitt!),
s ismét el,
előtűnök.*

(kettő)

*Lehullott levéltest,
az én,
hever a fák alatt,
a sárban,*

*amit eső vagy kutyahúgy
áztat,
hiába érzi úgy, hogy
nyár van,*

*bizonytalan érzés a
lélek peremén,
ismerős kert a repedt
ablak üvegén*

*át nézve, koronától
gyökérig,
évmilliók alatt ugyan,
de öregszik.*

(három)

*Felismerted,
egy szobát hordozol magadban,
ahogy az éjszakai csendben fülelsz,
felülsz,*

*s hallod,
járkál valaki benned,
egyre beljebb jut,
siet,*

*ijedten látod,
a kis falitükör, a tied
szinte verdes,
csaknem elrepül,*

megérted,
 csak a hétköznapi dolgokon keresztül
 juthatsz közelebb
 e szoba nemlétező

ki(li)ncséhez.

(négy)

A vers, az maga a csoda,
 anyám hajamat simogatja,
 nem támadt fel,
 nem,

sőt, meg se halt,
 és a fejemen
 még jó dús a haj,
 de jaj,

mindez csak versben lehet
 séges, főként, ha egyáltalán
 vagyok annyira tehet
 séges,

hogy elhitessem, a vers
 az tényleg maga a csoda,
 anyám hajamat simogatja,
 noha

nem simogatta soha.

(ps)

Végül,
 megelégtelve
 kristálytisza fájdalmát
 a vonatkerekek keresték meg,

*futva,
zakatolva jöttek el hozzá,
acéltengelyen járultak elébe,
hogymeg enyhítsék bánatát,*

*végül a szomorú sineken
csak a vég ült hidegen,
a semmi,
árván.*

ÉHSÉG

PRÁGAI TAMÁS

Gazdaságosság és halálösztön József Attila költészetében

(A „*homo oeconomicus*”.) József Attila költői munkáiban több alkalommal hangot ad azon nézetének, hogy a költészet sem függetleníthető a társadalmi-termelési folyamatoktól. „S mondd, mit érlel annak a sorsa, / ki költő s fél és így dalol; felesége a padlót mossa / s ő másolás után lohol; neve, ha van, csak áruvédjegy, / mint akármely mosóporé, / s élte, ha van élte még egy, / a proletár utókoré?!” – veti fel a *Mondd, mit érlel...* című költemény, 1932-ben; majd négy évvel később a *Kész a leltár*: „Árultam forgót, kenyeret és könyvet, / ujságot, verset – mikor mi volt könnyebb”, illetve a *Világosítsd föl* fogalmazza meg a kultúra áru-jellegét: „Vagy alkudoznak, vagy bölcselenek, / de mind-mind pénzre vált reményt; / ki szemet árul, ki szerelmet, / ki pedig ilyen költeményt”. Az, hogy a költemény áruvá válhat mint kulturális termék, egyáltalán nem meglepő (kiváltképp ma, a kultúra szolgáltatássá illetve szórakoztató iparrá való átalakulása után). Annál meglepőbb, hogy József Attila – ettől függetlenül – esztétikai értelemben is használja a „gazdaságosság” fogalmát.

Tanulmányomban a gazdaságosság egyfajta, lehetséges *esztétikai* értelmezésével foglalkozom. A „*homo oeconomicus*” kifejezésre Veres András hívja fel a figyelmet.¹ József Attila így ír ismert Kosztolányi-kritikájában:

„»Jobb volna élni. Ámde...« Kosztolányi világában (melyet ez is közelít az álom színvonalához) alig van cselekvés. Itt minden történik. Kosztolányi *homo aestheticusnak*, vagyis az érzéki alapú szépségek emberének tartja magát és ezt a *homo aestheticust* szembeállítja a *homo oeconomicussal*, vagyis a gazdálkodó és a *homo moralissal*, tehát az erkölcsi, szociális jóra törő emberrel. A szemlélőt a cselekvő ellen veti. A költő föladata szemlélődni az élet és a halál kérdésein, vallotta egyszer, – pedig hát a költő föladata, melyet Kosztolányi oly hallatlan biztonsággal teljesít is a maga módján, – a versírás. Ez azonban mégis csak cselekvés, – hozzá egyszerre erkölcsi és gazdasági cselekvés.”

József Attila, mint látjuk, kijelenti, hogy a versírás nemcsak esztétikai, hanem ugyanakkor erkölcsi (morális) és gazdasági (ökonómiai) tevékenység. Ez utóbbi fogalom részletesebb kifejtését József Attilának Hort Dezső *Egyetlen, Új Szocializmust!* c. könyvéről ír kritikájában találjuk:

¹ Veres András, *Világképek dialógusa. József Attila Kosztolányi-bírálatáról* = Tverdota György – Veres András (szerk.), *Testet öltött érv. Az értekező József Attila*, Bp., Balassi Kiadó, 2003, 74.

„A történeti társadalmat nem a *res oeconomica*, hanem a *homo oeconomicus* formálja. A *homo oeconomicus* alkotja a tudományokat, mint ismereteink leggazdaságosabb kifejezéseit s hasonlóképpen a művészeteket is. (Freud még neurózisokban is fölfedi az ökonómiai elvet.) Éppen Marx hangsúlyozza a Kapitalnak árufetiszmusról szóló fejezetében, hogy csupán látszat szerint lépnek termékeik útján (*res oeconomica*) egymással társadalmi viszonyba az emberek, valójában már termelés közben fennáll a társadalmi viszony, mely tehát nem dologi, hanem személyné. A termék áru jellege teszi csupán, hogy az emberek közti viszonyok dologiaknak látszanak. A *res oeconomica* mélyén, mint bölcsőjében a gyermek, a *homo oeconomicus* szunnyad s nincs is másról szó, minthogy – felnővekedvén – lépjen elő.”²

„Nem tudom, hogy József Attila átvette-e (s ha igen, honnan) a »*homo oeconomicus*« kifejezést, vagy saját leleménye – fűzi hozzá az idézett helyen Veres András. Annyi bizonyos, hogy súlyos megfontolásokat kívánt vele fogalmilag jelölteni. Az idézett szöveghelyen elsősorban az alanyi-emberi tényező tevékeny, meghatározó szerepét hangsúlyozza az eldologiasodott világ látszatával szemben. De a »*homo oeconomicus*« nem csupán »gazdálkodó ember«, azaz nem szó szerint értendő. Hanem inkább »termelő-teremtő ember«, hiszen ő »alkotja a tudományokat (...) és hasonlóképpen a művészeteket is«. Tehát a »*homo oeconomicus*« mindenekelőtt tevékeny – szemben Kosztolányi »*homo aestheticus*ának« szemlélődő attitűdjével. Másrészt általánosabb érvennyel rendelkezik, mint a »*homo moralis*«.”

(Az „*általános gazdaságosság*”). Tanulmányomban ezt az „ökonomikus” szemléletet szeretném a lírai alkotás egyfajta modelljeként értelmezni. Ennek lehetőségét, úgy vélem, különösen elmélyíti egyetlen, zárójeles mondat az idézett Hort-könyv kritikájából. „Freud még neurózisokban is fölfedi az ökonómiai elvet” – írja itt József Attila. Most nem térnék ki a marxizmus és „freudizmus” kapcsolatára a szerző közismert módon átgondolt világképében – tény, hogy erről való vélekedésünket árnyalja a SEXPOL atyjaként ismert pszichiáter-filozófus Wilhelm Reichnek József Attila gondolkodói pályájára gyakorolt, utóbbi időben feltárt hatása.³ De közismert módon „pszichologizáló szerző” (teoretikus és szubjektív kapcsolatban is áll a pszichoanalízissel), és költészetében is reflektál a költői alkotás, vagyis a termelő-teremtő folyamat során megmutatkozó pszichikai aktivitásra: „Még jó, hogy vannak jambusok és van mibe / beléfogóznom” – írja a *Szürkület* (1933?),

² Uo.

³ Lásd Erős Ferenc, „*Freudomarxista*” volt-e József Attila = Horváth Iván–Tverdota György (szerk.), „*miért fáj ma is*”. Az ismeretlen József Attila, Bp., Balassi- Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1992, 259–293.; Horváth Iván egy kivonatos Reich fordítás szövegét is közölte legutóbb József Attilától: Reich, Freud, Marx = Orlovsky Géza (szerk.), „*Mint sok fát gyümölcse...*” Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére, Bp., ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 1997, 120–128. Foucault a két világháború közötti időszak Németországát „Wilhelm Reich Németországának” nevezi – hatásának e felértékelése (nyilvánvalóan a hatvannyolcas egyetemi mozgalmak kapcsán) elgondolkodtató. (Michel Foucault, *Preface* = Gilles Deleuze–Félix Guattari, *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 2000, p. xii.)

később még konkrétabban a *Már régesrég...* (1937) című költeményben: „A zúgó egék fenekén / lapulok most, e költemény / szorongó lelkem buboréka”.

A poétikai elemzés során persze a konkrét szöveggel, és nem „aktivitással” vagy „termelő-teremtő folyamatokkal” foglalkozunk. A gazdaságosság minden esetben, a legáltalánosabban is valamiféle elrendezést, egy adott eszköztárnak a hatékonyság szempontjából legcélszerűbbnek látszó elrendezését jelenti. „Míg megvilágosul gyönyörű / képességünk, a rend, / mellyel az elme tudomásul veszi / a véges végtelent, / a termelési erőket odakint s az / ösztönöket idebent...” – határozza meg ezt a feladatot *A város peremén* szerzője 1933-ban. A költő esetében ez a gazdaságosság természetesen a nyelvi (illetve retorikai-poétikai) eszköztár alkalmazásában nyilvánul meg, az adott eszköztár elemeinek újrahasznosításában, azonosságok és változások rendszerének megalkotásában. Mint Freud „halálösztön” fogalmának poétikai értelmezhetőségét vizsgáló tanulmányában Fónagy Iván kiemeli, e nyelvi eszköztár alkalmazása során, vagyis az eszközökkel való gazdálkodás során mindkét Saussure által vázolt tengely, a szintagmatikus – az időtengely – és a paradigmatiszma tengely, vagyis az eszköztár elemeinek esetében is elkerülhetetlen az ismétlés, ismétlődés. „A szavak szintjén a szinonímia a váltakozás és ismétlődés prototípusa” – állapítja meg Fónagy.⁴

Igaz. De azt is észre kell vennünk, hogy a szinonímiát egy legalább ilyen jelentőségű alakzat ellentételezi: a homonímia mintha kizökkentené a szövegdinamika e nyilvánvalónak tetsző időbeliségét. Az azonosalakúság nem az időtengely mentén, nem is az eszköztár különböző elemeinek mozgatásával, hanem a fókuszba kerülés időtlenségében hozza létre elváló jelentéseit. A homonímia, illetve azon alakzatok, melyek különböző jelentéstartományok dekódolásán (tehát nem az olvasás lineárisan kibomló modelljén) alapulnak, vagyis a homonímia „grafikai kiterjesztései” mint az anagramma, mely betűkombinációk kódján keresztül, vagy a paragramma, mely elírás, továbbírás értelemben használatos, és két szó közös hangalakja fölé rétegez további jelentéseket – ezek az alakzatok olyanok, mint valami pecsét: blokkolják a befogadás folyamatát, megálljt parancsolnak, eltérítenek. Nos, ezek az alakzatok viszont éppen a *gazdaságosság* szempontjából tűnnek rendkívülinek, a szó legáltalánosabb, leghétköznapiabb értelmében. Kevés eszközzel (jelkészlettel) tág látóhatárt nyitnak – és ugyanakkor lejárót egy sötétnek tetsző tartomány felé, mely kívül áll az értelmezésen.

Csábító, hogy e poétikai gazdaságosság gyökerét éppen ezekben keressük (és ezzel ismét jelzem, hogy a gazdaságosság kifejezést nem a klasszikus retorika „elrendezés, kifejtés” értelmében használom). Annál inkább, mert József Attila költészetében felismert módon hangsúlyosan szerepelnek a homonim alakzatok. Szőke György *A (költői) szó jelentésének átbillenése* című tanulmányában (Jan Mukarovszky nyomán) oszcillálásnak nevezi a többértelműség e formáját, „amikor is ugyanazon szó lebeg, oszcillál két, egymástól különböző jelentése között”.⁵ A kései József Attila verseinek (és tegyük hozzá, egyéb szövegeinek, mint amilyen a *Szabad-ötletek jegyzéke* is) „ambivalens képei” jelzik a szerző szóalkotásának e sajátosságát. Szőke György példaként említi az „öl” (*Szabad-ötletek; A Dunánál; Amit szívedbe rejtész*), illetve a „rák” szó kiaknázott többértelműségét (*Szabad-*

⁴ Fónagy Iván, *A halálösztön és a nyelv dinamikája* = Bókay Antal – Erős Ferenc (szerk.), *Pszichanalízis és irodalomtudomány*, Bp., Filum, 1998, 201.

⁵ Kabdebó Lóránt (szerk.), *Tanulmányok József Attiláról*, Anonymus, 2001, 42.

ötletek). Az oszcillálás során a szöveg kontextusa mindkét szótári jelentést megidézi (illetve egyiket sem zárja ki egyértelműen). A tulajdonképpeni és a metaforikus jelentés között oszcillál a „haszontalan vagy!” felkiáltás a *Kései siratóban* (egyszerre használatos anyai feddés és a „haszonnélküliség” értelemben), illetve a „lengé” kétértelműsége szembeötlő ugyanitt. Ugyancsak kétértelmű a „szép embertelenség” fogalma a *Téli éjszaka* című költeményben: a megidézett táj legalább annyira kegyetlen, mint ember nélküli.

Az „ambivalens képek” alkalmazása nem köthető egyetlen alkotói korszakhoz. A *Biztató* (1927–28) első sorában – „Kínában lóg a mandarin” – József Attila úgy alkalmazza ezt a technikát, hogy trükkös módon a megidézett mindkét jelentés révén társadalomkritikát gyakorol, mégpedig globális, világpolitikai, illetve egészen közvetlenül személyes nézőpontból. „A világhelyzet merész, nagyvonalúan általánosított felfestésével indul a vers – elemzi Szabolcsi Miklós⁶. – A kor ismert eseménysorozatával indít: a kínai polgárháború képével. A felakasztott hivatalnokok látványa a győztes forradalmat, a győztes sanghaji felkelést juttatja minden korabeli olvasó eszébe, mint ahogy a „kokain” is Kínához kötődik. Még emlékeznek a boxerlázadásra, és a kor embere tudja, hogy a kokain kitermelésért szállnak harcra az imperialista nagyhatalmak. 1927 márciusára esik az angol-amerikai intervenció Kínában azért a kokainért, amelyet azután a szegény kínainak fognak bódítószerként eladni. A két sor tehát világos célzás volt a kor forrongó eseményeire, a gyarmati kizsákmányolásra, a forradalomra.” Lábjegyzetben idézi viszont ugyanitt Gyertyán Ervin elemzését: „Gyertyán Ervin e soroknak többfajta jelentét tulajdonít: „Kínában lóg a mandarin’ – mondja, s ez az állítás először egy természeti kép, egy kínai gyümölcs-csendélet. De azon nyomban működni kezd a másik vetítés is, a tudat visszaminősítése: a mandarin ugyanakkor társadalmi méltóság is – Kínában forradalmi harcok vannak, akasztják a mandarinokat. A lóg ige azonban nemcsak felfüggesztettséget jelent – mandarinok elszelelnek Kínából. Sőt azt is jelenti, hogy nem dolgoznak. Értelmetlen dolog az kutatni, hogy e három, sőt négy jelentés közül melyiket akarta a költő mondani: a lényeg abban a trauvaille-ban van – s innen a vers sajátos, sejtelmes hangulata –, hogy mindet egyszerre mondja. Mondanivalóját csak a négy jelentés egyszerre adja meg – ahogy a film térhatását a két szögből történt vetítés.”

Szabolcsi megjegyzi, hogy a megjelenés korában a szöveg politikai jelentése nyilvánvaló, elsődleges. A lapok tele vannak Kínával kapcsolatos hírekkel – konkrétan idézi az Új Föld Keleti (vagyis Demény) Pál által írt cikkét. Ez nyilván igaz. Mégis figyelembe kell vennünk Gyertyán Ervin álláspontját. Részben azért, mert semmi módon sem zárható ki, hogy József Attila akár tudatosan, akár intuíció alapján számoljon egy későbbi jelentéshorizonttal, ahol a konkrét politikai jelentéskör halványul el (hiszen ismerjük, és ő is tudta, hogy a hír aktualitását másképp kezdi ki az idő, mint a költeményét). A hírérték halványultával a konkrét kép, a „déli gyümölcs” jelentésköre kap zöld utat.

De még egy súlyos érv szól Gyertyán mellett: a déligyümölcs-kirakat utóbb, igaz, csaknem tíz év múlva, megjelenik József Attila motívumai közt. Itt még előképével találkozunk: „Az áruházak üvegén / a kasszáig lát a szegény” – kezdődik a második strófa; de Szabolcsi megjegyzi, az üvegkirakat motívuma – absztrakt, filozofikus és társadalmi vonatkozásban egyaránt – felbukkan a *Fagy* című versben (1932, január), illetve majd a Szép

⁶ Szabolcsi Miklós, *Érik a fény. József Attila élete és pályája 1923–1927*, Bp., Akadémiai, 1977, 695–696.

Szó 1936. márciusi számában közölt *Ha a hold süt...* című költeményben: „Mire ébredek, ég a nap, olvad a jég, / szétfreccsen iromba szilánkja, / mint déligyümölcs-kirakat üvegét / öklével a vágy ha bevágja.”

József Attila sajátos módon gazdálkodik motívumaival. Tudjuk, hogy egy-egy képe, akár más kontextusban, többször visszaköszön pályája során. A *Kopogtatás nélkül* „porral sóhajt a zizegő szalma” fordulata például „előzménye a „zizeg a szalma, menj, aludj” *Biztató*beli mondatnak és más szalma-élőlény képeknek” – jegyzi meg Szabolcsi.⁷ A motívumok ismétlődése és változása hasonlítható a szavak ismétlődéseihez és változásaihoz a szinonímiában. Itt is egy nyelv alakzatairól van szó. De ez a nyelv nem a közös (vagyis referenciális) nyelv – bár természetesen bázisát az alkotja. Messzemenően személyes nyelvről van szó, melynek elemei a jelentéseket folytonosan átvértékelő motívumok. „Személyes”, de nem stiláris értelemben (például úgy, hogy a költői nyelvet formalista elvek alapján a szabályostól való eltérésként, egyedi nyelvhasználatként határozzuk meg). Személyessége az én – Bókay Antal kifejezésével – „allegorikus alapításának”, vagyis egyfajta poétikai „patológia” folyamatában lesz nyilvánvaló.⁸

(*A lírai én és az elfojtás.*) Hogyan értelmezhető az „én” „allegorikus alapítása”? Az úgynevezett lírai én éppen bizonyos kijelentései (például az identitás meghatározásában szerepet játszó „privát történet”), illetve – ez esetben – a bélyegzőlenyomatként is felfogható ismétlődések nyomán válik (számunkra) valamilyenné. Ami figyelmet érdemel szempontunkból, az a motívumok ismétlődésének bizonyos kényszeressége. E kényszeresség egyik oka alighanem az, hogy bizonyos motívumok ismétlődését társadalmi viszonylatban is ébren tartott vágy generálja. A vágy tárgya – a kirakatba, vagyis társadalmi közszemlére kitett, csábító déligyümölcs – újból és újból felbukkan e szöveggazdaságban. E vágy – igaz, áttételesen – összefügg a szexuális aktivitással, a libidóval. Wilhelm Reich megállapítja, hogy a társadalmi méretű elfojtás – vagyis a hatalom – ösztönökön, például a szexuális ösztönön keresztül is érvényesül.⁹ De létezik egy belső természetű kényszeresség is –

⁷ Szabolcsi, *i. m.*, 398.

⁸ Bókay Antal, *Poétikai beszédmodok József Attila költészetében* című tanulmányában allegorikus alapításnak nevezi azt a folyamatot, mely során a vallomásos költészetben az énhez kapcsolódó meghatározások igénye, szerepe – vagyis egyfajta „privát történet” szerepe – nő meg egyfajta „patologikusnak” tekinthető folyamat során: „Poétikai-retorikai szempontból úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a szelf normális esetben, a mindennapi életben kifejezetten szimbolikus konstrukció, feltételez egy olyan individuumot, akinél az én koherens önmagával, önreflexivitása többé-kevésbé hibátlan, és egy fenntartható, vállalt lényeg, centrumot reprezentál. A patológia viszont úgy értelmezhető, hogy a személy az ismeretlen, sőt kiismerhetetlen patológus erők hatására szétbontja saját, tulajdonképpen félre-értésen, elfedésen alapuló koherenciáját, és a patológus folyamatban allegorikus tárgyak, metonimikus tárgyfragmentumok, (életrajzi események, az életben felbukkanó személyek) szétfutó, szétbomló halmazával lesz ábrázolva.” (= Tverdota – Veres, *i. m.*, 25.)

⁹ „A SEXPOL-program okfejtése szerint a kapitalista társadalmi rendszer az egyre nyersebb gazdasági kizsákmányolással párhuzamosan a „szellemi befolyásolás” minden eszközét (az iskolát, a vallást és a szexuálmorált) is igénybe veszi a dolgozó tömegek leigázása céljából. A szexuális elnyomás különösképpen hatékony eszköz az uralkodó osztály kezében, minthogy a polgári család és a házasság intézményének közvetítésével a kizsákmányoltakat még inkább az államtól és a tőle függetlenségtől teszi függővé, az elfojtott szexualitás pedig olyan szorongásokhoz, neurotikus zavarokhoz,

külső és belső összekapcsolására éppen Reich teóriája kínál keretet –, ezt a belső gátoltságot a halálösztönnek tudhatjuk be. „A nyelv elevenségének, folyamatos újjászületésének köze van a halálhoz – írja már idézett munkájában Fónagy. – A szó szoros értelmében vett (kifejlett) nyelv feladja önmagát, hogy visszatérjen a nyelvet megelőző, azt előkészítő ősi közlésmódhoz, archaikus mentális mechanizmusokhoz. A hangot, a hanglejtést, a szórendet a tethez még közelebb álló kifejező mozgás teszi lehetővé. Ez sok százezer éves regressziót tételez fel. Nem kevésbé mély regresszió alapul a jelentést megújító, fogalmakat alkotó metafora.” A halálösztön ebben az értelemben a tudatosult kulturális regresszió. „Én úgy vagyok, hogy már száz ezer éve / nézem, amit meglátok hirtelen. / Egy pillanat s kész az idő egésze, / mit száz ezer ős szemlélget velem” – reflektál erre József Attila *A Dunánál* ismert soraiban. Nem tekinthetjük mellékesnek, hogy a költemény ideológiai magját alkotó középső szakasz az „Én úgy vagyok...” megfogalmazással kezdődik. „Verset írunk...” – folytatja – „ők fogják ceruzámat / s én érzem őket és emlékezem.” Az én meghatározását – „allegorikus alapítását” – egyszerre jelzi írás, érzés és emlékezés. De minden esetben az én társul szegődik egyfajta kényszeresség, például az ismétlés kényszeressége, mely írás és emlékezés nyomán fakad. Hiszen ismétlés nélkül nincs megteremtett önazonosság sem (nincsen például emlékezet).

E kényszeresség *hívja elő* az értelmezés során a halálösztönt szövegeinkből.

Szándékosan használok fototechnikai kifejezést. A halálösztönt nem *valaminek*, állításnak gondolom – úgy vélem, a szöveg sötétkamrájában lappang, és csak bizonyos folyamat, az előhívás révén „vetül rá fény”. Ami előhívódik, az a negatív. Nem a motívumok megformáltsága, hanem éppen a formáltság hiánya: a kép semmitmondó anyagszerűsége előhívás előtt. Végso soron a tovább már nem pontosítható, redukálható vagy absztrahálható halálösztön a patológus folyamatok magja. „Az érző arra törekszik, hogy mind nagyobb egységeket hozzon létre és őrizzen is meg, célja tehát a kötés, a kapcsolat. A másik ösztön célja éppen ellenkezőleg az, hogy a kapcsolatokat felbontsa, tehát hogy a dolgokat tönkretegye. A destruktív ösztönről azt gondolhatjuk, hogy végső célja az élőnek a szervetlen állapotba való átszervezése. Ezért *halálösztönnek* is nevezzük. (...) A kiinduló állapotot a következőképpen képzeljük el: az érző rendelkezésére álló teljes energiamennyiség, amelyet mostantól fogva *libidónak* fogunk nevezni, a még differenciálatlan én – ösztön-énben található, és arra szolgál, hogy az egyidejűleg jelenlévő destruktív hajlamokat semlegesítse. (A destruktív ösztön energiájának elnevezésére nincs a libidóval analóg szakkifejezésünk.) A libidósorsokat a későbbiekben viszonylag könnyű lesz követnünk, a destruktív ösztön esetében ez már nehezebb dolog” – írja teóriájának tömör összefoglalásaként Freud.¹⁰

Ezzel a gondolatmenettel a gazdaságosság egyik végpontját jelölhetjük ki. Míg a libidó az én allegorikus alapításában, a halálösztön, a maga rejtélyes módján az alapítás patológusságának – szüntelen megkérdőjelezésének, értelmezésének, átírásának – ügyében jár el. Az ismétlődéshez mindig társul valamiféle mechanikusság, az én allegorikus alapítását épp ezért tekinthetjük patológusnak... Amivel szembesít – végső ütköztetés – maga

lelki torzulásokhoz vezet, amelyek az emberek minden energiáját felemésztik, s akik ily módon képtelenné válnak arra, hogy a valóban forradalmi célokra összpontosítsanak.” Erős F., *Analitikus szociálpszichológia*, Bp., Új Mandátum, 2001, 144.

¹⁰ Sigmund Freud, *Esszék*, Bp., Gondolat, 1982, 415–416.

a semmi. (Igen, a destrukciós ösztönt éppen ezért nehéz követnünk). A „semmi” több alkalommal néven szólíttatik szerzőnkél, csak az 1936-ik év töredékei és versei közt is. „Legyen, hogy ne legyen – / mondjuk: Edit” írja a *Semmi*, „Íme, itt a költeményem. (...) Ugy szállong a semmi benne, mintha valaminek lenne / a pora... – írja „*Költőnk és Kora*”, „Senkim, barátom!”, írja *Kosztolányi* című versében. A költeményben porként szállongó semmi, illetve a létrehozott és visszavont tulajdonnév egyaránt a patológikus – vagyis az én hiányaként megélt – világészlelés terméke. Az allegorikus alapítás mint konstrukció szükségképpen erre a felismerésre hagyatkozik. „Mint a motor, mely már begyulladt – írja egy fontos töredékben József Attila – de nincsen utja és nem indulhat, / olyan vagyok s ha bátrabb volnék, / értelmetlen szavakat szólnék”.

Értelmetlen szavakat? A paragramma, a másként való értelem kiolvasásának lehetősége az ismétlés sajátos esete. A halálöszton értelmetlen szavakat helyez el a szövegben, a libidó viszont értelmez. A motorikus folyamatként fölfogott „én” aligha találhat más kiutat ebből a kiúttalanságból, mint amely privát történeteinek keresztül saját önmeghatározásához vezet. Az így felfogott „én”-nek tehát végső soron egyetlen, véget nem érő története van, önmeghatározásának története. Ezzel a történettel szemben a semmi, a negatív, a hiány jele áll. „Mint gondolatjel, vízszintes a tested” – ennél tömörebb grafikai jele aligha lehetne a semmiből kitépott (és oda visszatért) énnék (ismét a *Kosztolányi* című versből); közvetlenül jelzi ugyanis a referenciát megteremtő látvány (a vízszintes test) és az arra vonatkozó grafikai jel (a mínuszjel) egymásra utaltságát.

(*Kétarcú paragramma.*) Az elemzés e pontján vissza kell térnünk József Attila azon mondatához, hogy „(Freud még neurózisokban is fölfedi az ökonómiai elvet).” Láttuk tehát, hogy az ismétlés, vagyis a szinonímia jelében a libidó, a homonímia destrukciójában a halálöszton lép színre. Vegyük most szemügyre tüzetesen a paragrammát. Ebben – feltevésünk szerint – egyfajta poétikai aktivitás, mégpedig kifejezetten destruktív aktivitás – destrukciós ösztön – munkálkodik; mégis, éppen ezen ösztön munkájában nyilvánul meg a költői szöveg bizonyos, *kétarcú gazdaságossága*. Nem ellentmondás ez? Bizonyára az. Talál rá a Bulgakov által is idézett Faust-szöveg: „...Kicsoda vagy tehát? / Az erő része, mely / Örökké rosszra tör, s öröké jót művel.” József Attila 1936 májusától írja a *Szabadötletek jegyzékét* a kiadói mintakönyvbe, benne a paragrammatikus asszociációk soroza-
taival:

[4:] bál
bála
hála
hala
hal
meghal
meghallgat
hallga csak hallga
kísértetek
a legény az anya szívét kivette és megette (jegyzet: Az s talán c-ből jav.)
levágta a fejét

megszólal a halott anya
[5:] megütötte magad, fiam?

[20:] kár
rák
rokk
rokkant
rokkantak illetménye
a te anyád nem hadiözvegy
özv József Áronné
özv József Attila
sose lesz tele a füzet

Az alakzat ezzel párhuzamosan versszövegekben is felbukkan (jelenlétét a bizonyos értelemben poétikai összefoglalásnak is tekinthető *Eszmélet* megírása, vagyis 1934 után vizsgáltam.) „Az ember él, habár üres a kamra / s a dobozokban semmi *élelem*. / Életben tart a halál*félelem*” – ragozza az „él” betűcsoportot a *Modern szonett*.¹¹ „Vagy vess el minden elvet...” – ismétél igekötőcserével a *Tudod, hogy nincs bocsánatban*. „Lágyan ülnek ki a boldog / halmokon a hullafoltok” – jelez rejtett ige-főnév viszonyt a „*Költőnk és Kora*”. A „... ha ébredesz, csacsi medve, / úgy nevet itt a derűs ég” – töredékben a „medve” a korábban megnevezett cseperésző bádogeresz nyomán a „nedve” szót is idézi.

Bizonyos töredékekben kifejezetten ez az elv (akár tőismétléssel kombinálva) válik szövegszervezővé: „Szól a szája szólítatlan / gondja kél a gondolatban // erőlködik ám az erkölcs / zsigereim zsugorítja / ne bolondozz a belemben / ne kopogj a kebelemben / babos vesémet ne vesd ki...”, vagy ilyesmi a rövid „És ámulok, / hogy elmulok” töredék is. A legutolsó József Attila szöveg, az „Édesanyám, egyetlen, drága...” kezdetű így folytatódik: „te szüzesség kinyílt virága”. A „virág” érzéseim szerint ezért a „szüzesség” latin terminusát, a „virgót” is idézi.

A példák sorolása folytatható lenne.

Vizsgáljuk mindezt egyetlen kontextusban. A *Ha a hold süt...* című költemény négy sorában – „Mire ébredek, ég a nap, olvad a jég, / szétfreccsen iromba szilánkja, / mint déligyümölcs-kirakat üvegét / öklével a vágy ha bevágja” – korábban a déligyümölcs iránt való, társadalmi frusztrációt okozó vágyat „tárgyasítottuk”. „Ha a hold süt, a néma, siron tuli fény, / álmomba’ kinyílnak a termék” – nyílik meg a második sorvég hívórimében a homonímia kettős jelentése. A „termék” kifejezés itt (mely első jelentésben természetesen „helyiségek” ételemben szerepel) egy, ettől az első jelentéstől elszakadó, bonyolult de indokolható értelmezéssort indít el. A „kinyílnak” kifejezés ugyanis metaforikus értelmű, gyakran vonatkoztatjuk a „virág” kifejezésre (töve szintén homonímia, a „nyíl” főnévi értelemben is használatos). A sor tehát virágzás és termés folyamatát rejt (persze nem grammatikus, hanem paragrammatikus értelemben), és ugyanakkor a megfoghatatlan távol irányból suhanó végzetet, a halálösztönt. „Csak ami nincs, annak van bokra, / csak ami lesz, az a virág...”, idézhetjük az *Eszmélet* talányos sorát is, ahol ismét a „nincs” talaján nyílik, hajt valami szerves, a halálösztön ellen növekedő növényi forma – de vizsgált

¹¹ Kiemelések tőlem. P. T.

szövegünk záró sorát is, melyben oximoronnak vélhető alakzatban kapcsolódik egyetlen képletben a vegetatív világégés: „...zöld lángba borulnak a bokrok.” Nem véletlen, hogy a „termék”-re ütő felelő rím a „gyermek”. Ez is a többes számú főnév a kontextusban nem grammatikailag megidézett második jelentését, a tárgyas igét állítja előtérbe: (én) termék (valamit). Hangsúlyozom: nem a szintaxis, hanem a kontextus (a „kinyílnak” emlegetése) jogosít fel arra, hogy az értelmezés során ezt a lépést megtegyük. Ugyanilyen értelemben elírásnak fogható fel a „szel” szó a „kenyeret szel” kifejezésből: a szó betűcsoportja, egy ékezet híján a „szél” szót idézi, akárcsak a „léghuzat” és a „tovafujja” kifejezések a második és harmadik versszakból. A „szél” viszont József Attila verseinek tágabb kontextusában nyit távlatot: úgy is, mint „szellő” (*Óda*), illetve „szálló” (*Eszmélet*), valami, ami „leng” (*Elégia*), úgy is, mint „perem” (*A város peremén*). Ugyanígy, tágabb kontextusban találjuk meg a „kenyeret... majszolja” kifejezés szinonimáját. „De úgy kell a boldogság, mint egy falat kenyér”, írja nem sokkal később szerzőnk a nyolcvanéves Freudnak ajánlott versében. A „fal” szinté kétértelmű kifejezés, és szintén rendkívül „telített” József Attila lírájában.

A verset Mérei Ferenc előadása alapján Szabolcsi Miklós is elemzi. „Voltaképpen – csaknem kaffai – álomban járunk” – írja. Mérei elemzésében – és alighanem hihetünk a kivételes képességű pszichiáter-pszichológusnak – a vers egy álomtörténet lejegyzése: az elalvás folyamata (az első sor: „nappali maradvány”) majd maga az álomtörténet következik (a másodiktól a tizenhatodik sorig), a tizenhetedik sor bejelenti az ébredést. A két záró versszakot Mérei a „pogány életöröm” diadalának látja (részben a déligyümölcsre hivatkozva), és Bosch *Örömök kertje* című képét említi meg. „A keret jelzi: gyermeki, azaz természetes, naiv vágyteljesítésről van szó. A gátlástalan vágykielégítés, a kiszolgáltatott egyén lázadása – az 5. szakasztól különös erővel fejeződik ki. Mérei szerint József Attila voltaképpen saját betegségélményeit dolgozta fel; szorongását, kínját, félelmét, de egyúttal a pszichoanalitikus kezelés folyamatát is” – írja Szabolcsi.¹²

Megnyugtató, hogy az elemzés során, úgy tetszik, legálisan használjuk a pszichoanalízis eszköztárát és technikáit. De nyilvánvaló, hogy az elírás jelentősége túlnő ezen a konkrét versszövegen és az életművön. Az azonosalakúság és elírás révén egyfajta kivédhetetlen, tehát általános érvényű szórtság (patológia, halálösztön) jelenik meg a szövegben. Nem csoda, hogy a pszichoanalízis, a nyelvtudomány, és ezen diszciplínák nyomán az irodalomtudomány érdeklődése is a paragramma felé fordult a hatvanas évek végén¹³ – mindez természetesen a művészi visszatükrözés problémájának újraértelmezését is felveti. Jellemzőnek tartom, hogy József Attila hangsúlyosan elzárkózik bármiféle visszatükrözésemeléttől: „Tizenöt éve írok költeményt / és most, amikor költő lennék végre, / csak állok itt a vasgár szegletén / s nincsen szavam a holdvilágos égre” – írja (*Apám és anyám*, töredék, 1932–33); illetve: „Költő vagyok – mit érdekelne / engem a költészet maga? / Nem volna szép, ha égre kelne / az éji folyó csillaga” (*Ars poetica*, 1937). A homonímiával és a paragrammával nem a valóság, hanem a nyelv valósága követelőzik a versbe; nem segítik

¹² Szabolcsi Miklós, *Kész a leltár, J. A. élete és pályája 1931–1937*, Bp., Akadémiai, 1998, 592.

¹³ Ezt a fordulatot nagy mértékben generálta Ferdinand de Saussure jegyzetfüzeteinek publikálása a hatvanas évek végén – ezekben a „nyelvi önkényesség” meghatározó, saját maga által felállított tételére rácafolva a nyelv paragrammatikus értelmezhetőségét vizsgálta klasszikus latin himnuszszövegekben a svájci nyelvész.

a megértést, nem nyitnak új utakat az értelmezés számára, ellenkezőleg; a versszöveg úgy viseli e veszélyes jeleket, mint a rettenet pecsétjét.

(*Gyűjtés és szórás, a két elv.*) Két, tovább már nem redukálható elvontsági fokon lévő elv működését érzékeltettem. Egyiket az ismétlés és eltérés: a szinonímia alakzata jelzi. Ez az elv a libidóként megnevezett aktivitás megjelenítője. Mindenképpen egyfajta idődimenzióban teljeseedik ki (hiszen ismétlésen alapul), vagyis elválaszthatatlan a történettől (az allegorikus-vallomásos költészetben konkrétan privát történetről beszéltünk), metaforikus (hiszen hasonlóságon alapul), eszközeit az én „alapításának” szenteli. Ezzel szembeállítottam a destruktív „halálösztönt” – olyan alakzatokban találtuk meg, melyek ellenállnak az egyenes vonalúságnak és az időbeli elrendeződésnek. A halálösztönt legnyilvánvalóbban a homonímia és a paragramma alakzatában értük tetten – ez az árnyalt értelmezés ellen hat, nem alapít, hanem a nyelv tehetetlenségére, szórtságára irányítja a figyelmet. Láttuk ugyanakkor, hogy az értelmezés folyamatában elválaszthatatlanul egymásba kapcsolódott szinonímia és homonímia. A szöveg alapító törekvéseit ugyanis az értelmezés destrukciója kíséri. Az értelmezés lebont, ezért destruktív – de munkája különös módon mégis az építés irányába hat, ha nem is egyenes úton. Nem értek egyet Freud megfogalmazásával, aki szerint a két ösztön „kiegyensúlyozza” egymást: az életösztön valóban kiegyensúlyozza a halálösztönt, oly módon, hogy fellép ellene; a halálösztön viszont megfoghatatlan módon – a szembenézés, azaz tudatosulás révén – önmaga ellen hat, hiszen serkenti a libidót. Az alapítás erotikus, az értelmezés patológikus.

A halálösztön mégis mindig átjárja a gazdálkodás műveletét, és ujjlenyomatát rajtahagyja a szövegen. A költészet ezért sohasem „gazdaságos” (ha gazdaságosság alatt az elrendezés műveletét értjük, miként ezt a klasszikus retorika sugallja), mégis egyfajta „gazdálkodás”, a nyelv esendősége révén ugyanis az elrendezés kicsúszik a tudatos értelmezés kontrollja alól. A homonímia és paragramma ugyanakkor mégis részt vesz a poétikai gazdálkodás aktusában: a konkrét, referenciális jelentésen túl felesleget termel, mint az a bizonyos bőségzaru – a nyári kert termő bujasága a rendszerető gazda szemével nézve döbbenetes öröm, már-már pazarlás.

A vers esztétikája nem inkább a pazarló gazdálkodás esztétikája?

SIMAI MIHÁLY

Mióta tested lett a Fény

I.

*Lehellet-nyírfa.
Szinte sejtelem csak,
ahogy az élet
és a Lét határán
nézi a vérző világéjszakát.*

*A Semmi Ága...
az volt épp ilyen,
amikor úrból a földre lehajlott
József Attila vacogó szívéért.*

II.

*Hol jár a lelked?
Istenült-e már...?
A mindenségspirál-fa melyik ágán
nézed az örök-változó
lét-és-nemlét szivárványt?
Látod-e onnét: a tilalmas
dimenziókapuk
között vergődő lelkeinkre
mint ásít tízezer Fekete Lyuk?!?
Mondd, láttad azt az örült háborút?!
Láttad-e ezerkilencszázötvenhatot?...
Időn-túli, terek-fölötti Flórák
hangján hallottad-e olykor az Ódát..?*

*Sugározták-e néha a csillagok
Illyéstől azt a fájón-gyönyörű EGY MONDAT-ot..?!*

Tudod-e... láttad-e onnét,
MENNYI GYÁSZ
ÉRI, AKIRE csak EGY PÁRT VIGYÁZ...?!!

S láttad-e Kormost, Nagy Lászlót, Petrit, Bakát
borozni ezüst csillagteraszon?
Váltottatok szót...? Mondták-e vajon:
szinte világörökség már a versed...
S ha a világ pang
is, a Világbank
homlokzatán világgraszól az Írás:
KÖLTŐK jussa A HASZTALAN VONÍTÁS!
Mindig A TŐKÉSE A HASZON!!

Attila! kérdeznék még, de unnád,
mint a sok csurigyán-reklámot én.
Mióta tested lett a Fény,
csillagkörök, spirálörvények
írják Veled a költeményt,
azaz – Te vagy, ki vélük újraírod
az isteni teremtményszt
s benne az emberi reményt.

NINCS ALKU – csak így lehetsz boldog...
Pontosan, szépen teszed a dolgod.
Isten helyett is elgondolkodsz
Kezdet és Vég egyenletén.
Tudod már:
a halálon túl is élni kell,
a lélek-mérhetetlent mérni kell
Kozmosszal, amely téren és időn túl
a végső szabadságról énekel.

IGAZSÁGOT GYÚJTván, HŰS FÉNYT AZ ŰRNEK –
megalkotsz egy külön világot,
kristály-szívű, külön világot
– hogy majdan megleljük hazánkat
ott fenn,
ha fáradt lelkünk égre kel.

III

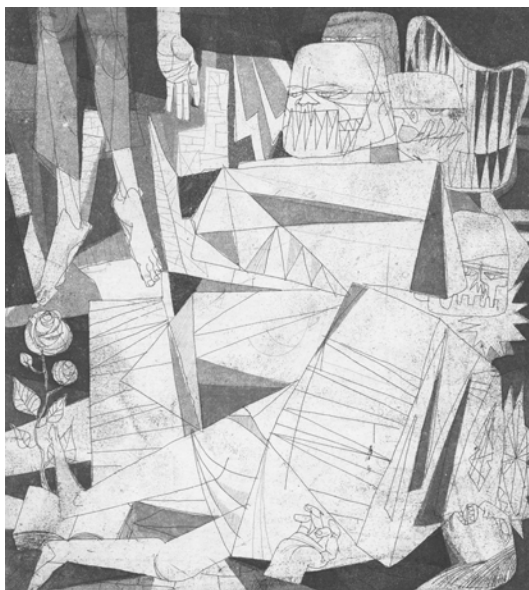
*Éj van. A gyötrelem falára
fölrírtuk már a mai leckét.
Lassúdik szívben a remény.
Országol a kisemmizettség.*

*Virágzik úgyis a halálfa
– mért öljük az élet szerelmét...?!
A lélek mikrokozmoszára
ölelő rím: a Végtelenség.*

*Kísérlet közben... félve... fájva
ír még a költő, hogy kitessék:*

*míg mindenünk a Semmi Ága,
nehéz nekünk a Létnék álma,*

*kell, hogy verssel, zenével, fénnel,
szerelemmel megszenteltessék.*

MÁRCIUS (1937)

KASS JÁNOS

Attila József: „Gut war er, heiter...”

JÓZSEF ATTILA NÉMETÜL

Ezerkilencszázhatvanban még magyar útlevelemmel át lehetett menni Nyugat-Berlinbe, akár az U-Bahnon, akár gyalog is. Hatvanegy augusztusában azonban egyetlen éjszaka lezárták a határt, egy légy se ki, se be! Kelet-Berlin, akár egy magányos sziget, karkai körülmények között kezdte élni az életét.

A „FAL” megépítése, a zónák lezárása és kicsinosítása drótaskadályokkal, géppuskafészekkel, őrtornyokkal 1989-ig tartott. Honecker fő műve volt, és évtizedekig forró pontja az európai történelemnek.

A fal építése idején Lipcsében éltem és tanultam. Követni akartam azt az utat, amit annak idején Kner Imre bejárt az 1900-as évek elején. A magyar könyvművészet hagyományait kerestem Lipcsében és Weimarban. Frankfurt és a több nyugati nagyváros a fal után már nem jöhetett számításba, érthető okok miatt.

Az ötvenes évek rettenetes szegénysége, anyagiánya után a német tradíciókhoz kötődő magyar könyvművészet számára innen reméltem erőt az újrainduláshoz. A nagy híró lipcsei iskola, a Hochschule für Buchkunst fogadta be Kner Imrét is, és én is, mint minden valcoló diák, hajdani mesterlegény, be kellett, hogy bizonyítsam képességeimet a tanul-takat. József Attilát választottam mestermunkám tárgyaként. Hihetetlenül inspirált „Szü-letésnapomra” c. költeménye, hiszen akkor körülbelül annyi idős voltam, mint az említett verset író költő.

*Nun bin ich zweiunddreissig Jahr -
Und überrasch mich ganz und gar
Mit dem
Poem:*

*Harminckét éves lettem én –
meglepetés e költemény
csecse
becse:*

Külön tette készítetett a vers szegedi vonatkozása:

*Und wurd es nicht, denn in Szeged
Verwies mich von der Fakultat
Ein Mann.
Ders kann.*

*De nem lettem, mert Szegeden
eltanácsolt az egyetem
fura
ura.*

(Günther Deicke fordítása)

Az illusztrálendő verseket, s azok sorrendjét hosszú töprengés után választottam ki, Stephan Hermlin és Günther Deicke fordításai közül. A „Thomas Mann köszöntése” indította a kötetet, hallatlan aktualitása miatt. Ezt követték a következő versek: A tőkésék hasznáról, Éhség, Anyám, Születésnapomra, Állás nélkül élek, akár a madár (töredék), Március. Huszonöt példányban nyomtattam ki a könyvet, hét eredeti rézkarccal illusztrálva. A betűtípus Albert Kapr professzor Faust antikvája volt.

Bár ebben az időben csak a munkára összpontosítottam, megdöbbenve láttam, hogy egy egész ország menekül nyugatra, a kórházak orvosok nélkül maradtak, a mozdonyok mozdonyvezetők nélkül... Karinthy Ferenc „Epepe” c. műve adja a tökéletes leírását annak a szituációnak, ami akkor az NDK-ban uralkodott: káosz és bizonytalanság. A József Attila-kötet sorsa is megpecsételődött, mert terveztem, hogy magyar–német koprodukcióban megjelentetjük, bibliofil kiadásban. Ebből sajnos nem lett semmi.

Azóta is nosztalgiával gondolok arra a munkafolyamatra, amiben részem volt, mert soha olyan koncentráltan nem dolgoztam azóta sem, mint akkor. Nemcsak méltó akartam lenni a feladathoz, hanem hittem és reméltem, mint azóta annyiszor, hogy jó ügyet szolgállok, s ennek a könyvnek a remélt, nagy példányszámban tervezett megjelenése József Attilát eljuttatja a német versolvasókhoz.

SZÓKEFALVI-NAGY ERZSÉBET

„Munka nélkül?” – avagy: nyomozás a versek eredetije után

Kass János megtisztelt azzal a kérdéssel, meg tudnám-e mondani, melyik József Attila-vers rejtőzik a *Ballade vom Profit* és az *Arbeitslos* címek mögött. A német címek egyszerű 'visszafordítása' alapján nem tudtam azonnal választ adni. Szerencsére, az a kiadás, amelyet Kass János annak idején használhatott [egy Stephan Hermlin szerkesztésében 1960-ban megjelent, német válogatás] megvan a Somogyi-könyvtár gyűjteményében. [József Attila: Gedichte. Herausgegeben von Stephan Hermlin. Verlag Volk und Welt, Berlin – Verlag Corvina, Budapest, 1960] A karcsú kötet, melynek ízléses, fehér vászon kötésének előtábláján a Tiszta szívvel című vers kéziratának vörös nyomdafestékekkel nyomott facsimiléje olvasható, mindössze 37 József Attila-verset tartalmaz Günther Deicke, Franz Fühmann, Peter Hacks, Stephan Hermlin, Hainz Kahlau és Max Zimmering, ismert NDK-s szerzők fordításában. A kiadás meglepő érdekessége, hogy nem közli a versek eredeti címét.

A tartalomjegyzéket átfutva megtaláltam a keresett két verset. Bevallom, németül olvasva, nemigen tűnt ismerősnek egyik sem.

A *Ballade vom Profit* megoldása mégis aránylag könnyű volt, mert a Hermlin fordította vers szövege alatt ott állt a keletkezés éve: 1933. Gyorsan felütöttem két József Attila 'minden verse' kiadást, 'a profitról szóló balladát' ugyan nem találtam a tartalomjegyzékben, de az 1933-as évben született versek között rábukkantam *A tőkések hasznáról* címűre. [Más kiadásokban *Haszon* címmel szerepel a vers.] Érdekes jellemző a műfordítói szabadságra, hogy a vers utolsó versszakában, az Ajánlásban eredetileg: „Proletár, folytatom, de unnád,...” szerepel, Hermlin a megszólított 'proletárt' József Attilával azonosítja, mert nála ez a sor így olvasható: „Noch mehr gäbs, Attila ... Schluß mit dem Lied!” [Több is lenne vagy folytathatnám, *Attila* ... Félre a dallal!]

Az *Arbeitslos* vagyis 'munkanélküli' című vers, amelyet szintén Hermlin fordított, több munkát adott. *Ilyen című vers nincs*. Itt évszám sem szolgált segítségül. Élve a szabad fordítás lehetőségeivel sem találtam a Hermlin fordításnak megfelelő verset, melynek kezdősora így hangzik: „Ich bin ein Vogel, dem die Schwingen fehlen.” ['Madár vagyok, melynek hiányoznak a szárnyai.' egyszerűbben: 'egy szárnya vesztett madár vagyok' vagy 'madár vagyok szárnyak nélkül', etc] A kezdősorok közti tallózás eredményre vezetett. Így találtam meg az *'Állás nélkül'* kezdősort. A kikeresett vers első sorának teljes szövege: „Állás nélkül élek, akár a madár, ..” már azonosította a verset. A sorkezdetből kiemelt, zárójeles 'cím' vált a német fordításban valódi címmé. Az eredeti verset egyébként a Töredékek között szerepeltetik a kiadások.

Megtisztelő és köszönöm, hogy Kass János egy könyvtárhoz fordult, örülök, hogy sikerült megtalálni a keresett, eredeti József Attila-verseket.

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

2005. ÁPRILIS

105. SZÁM

ALFÖLDY JENŐ

Személyes és közös múlt

A DUNÁNÁL

I

*A rakodópart alsó kövén ültem,
néztem, hogy úszik el a dinnyehéj.
Alig hallottam, sorsomba merültem,
hogy fecseg a felszín, hallgat a mély.
Mintha szívemből folyt volna tova,
Zavaros, bölcs, és nagy volt a Duna.*

*Mint az izmok, ha dolgozik az ember,
reszel, kalapál, vályogot vet, ás,
úgy pattant, úgy feszült, úgy ernyedett el
minden hullám és minden mozdulás.
S mint édesanyám, ringatott, mesélt
s mosta a város minden szennyését.*

*És elkezdett az eső cseperészni,
de mintha mindegy volna, el is állt.
És mégis, mint aki barlangból nézi
a hosszú esőt – néztem a határt:
egykedvű, örök eső módra hullt,
színtelenül, mi tarka volt, a múlt.*

*A Duna csak folyt. És mint a termékeny,
másra gondoló anyának ölén
a kisgyermek, úgy játszadoztak szépen
és nevetgéltek a habok felém.
Az idő árján úgy remegtek ők,
mint sírköves, dülöngő temetők.*

JÓZSEF ATTILA
(1905–1937)

A Dunánál sok minden, csak nem önelemző vers. Ha mégis a „lélekelemzésen” alapul gondolatainak egy része, akkor nem az egyéni, hanem a „kollektív tudattalan” tudatosítását célozza (és ezzel mintha Freud felől Jung irányába mozdulna el). Nem a személyes múltat „vallja be” [...], hanem a közös, nemzeti, közép-európai és emberiség-múltat vizsgálja.

II

*Én úgy vagyok, hogy már százezer éve
nézem, amit meglátok hirtelen.
Egy pillanat s kész az idő egésze,
mit százezer ős szemlélget velem.*

*Látom, mit ők nem láttak, mert kapáltak,
öltek, öleltek, tették, ami kell.
S ők látják azt, az anyagba szálltak,
mit én nem látok, ha vallani kell.*

*Tudunk egymásról, mint öröm és bánat.
Enyém a múlt és övék a jelen.
Verset írunk – ők fogják ceruzámat
s én érzem őket és emlékezem.*

III

*Anyám kún volt, az apám félig székely,
félig román, vagy tán egészen az.
Anyám szájából édes volt az étel,
apám szájából szép volt az igaz.
Mikor mozdulok, ők ölelik egymást.
Elszomorodom néha emiatt –
ez az elmúlás. Ebből vagyok. „Meglásd,
ha majd nem leszünk!...” – megszólítanak.*

*Megszólítanak, mert ők én vagyok már;
gyenge létemre így vagyok erős,
ki emlékszem, hogy több vagyok a soknál,
mert az őssejtig vagyok minden ős –
az Ős vagyok, mely sokasodni foszlik:
apám- s anyámmá válok boldogan,
s apám, anyám maga is ketté oszlik
s én lelkes Eggyé így szaporodom!*

*A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzetség, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör.
Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavarg
e szívben, mely e múltnak már adósa
szelíd jövővel – mai magyarok!*

*... Én dolgozni akarok. Elegendő
harc, hogy a multat be kell vallani.
A Dunának, mely mult, jelen s jövőendő,
egymást ölelik lágy hullámai.
A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk; és nem is kevés.*

1936

A mű keletkezése

1936 tavaszán a *Szép Szó* szerkesztősége tematikus számot tervezett a június eleji könyvnapra *Mai magyarok régi magyarokról* címmel. Olyan írások érkeztek be, mint például Babits esszéje Széchenyiről, Móricz Bethlen Gáborról vagy Kassáké Petőfiről. Kiélezett történelmi pillanatban vállalkozott az orgánus az idült történelmi gondok megvitatására, különös tekintettel a Duna-menti népeket közösen fenyegető náci veszélyre s a hazánk és szomszédjai közt levő, Trianon óta gyülemelő feszültségre. A Horthy-Magyarország végzetes úton haladt: a háborúra készülő Németország terjeszkedéséhez kapcsolta a magyar érdekek képviseletét, holott a hitleri „életkép-politika” hosszú távon éppúgy fenyegette hazánkat, mint a szomszédos államokat. A szabadelvű, antifasiszta szellemben szerkesztett folyóirat operatív irányítói József Attilát, a szellemi műhely egyik vezetőjét kérték föl arra, hogy – közelebbi tárgyi megkötés nélkül – írjon verset a különszámba. Művét „vezércikk-versnek” szánták. Május közepére a tördelés elkészült. Csupán az első oldalak álltak üresen, mert József Attila kézírata még nem érkezett be a szerkesztőségbe. Ijedelmet keltett, hogy a költő nem jelentkezett, hiába keresték otthon a lapzártá óráiban. A Japán kávéházban találtak rá elkeseredetten, magába roskadtnak. Úgy tudta, hiába dolgozna már versén, a lapszámot lekészte. Amikor meghallotta, hogy az ő írására várnak, felvillanyozódott, s egy órán belül befejezte félkész művét. *A Dunánál* az elképzelésekhez híven a *Szép Szó* élén, kiemelt közleményként jelent meg. A mű „publicisztikai” szempontból tökéletesen megfelelt a célnak: gondolatvilága egyezik azzal az elvvel, amelyet Kossuth Lajos, Ady és Jászai Oszkár kezdeményezett a Duna-menti népek, szlávok, románok és magyarok megbékéléséről és összefogásáról. József Attila máskor is tanújelét adta annak, hogy kapcsolatokat keres a szomszéd népek kultúrájával: cseh, szlovák és román költőket fordított.

A költemény az életműben

A József Attila-irodalom fogas kérdései közé tartozik, hogy miként írhatta meg a költő élete egyik válságos, kishitűséggel fenyegetett időszakában *A Dunánál* című ódáját, az életmű kiemelkedő, konstruktív szellemet sugárzó, klasszikusan kiegyensúlyozott költeményét.

A költő évek óta lélekelemző kezelésre járt különböző orvosokhoz. A freudizmusnak mint elméletnek és mint pszichoanalitikai gyakorlatnak nagy jelentőséget tulajdonított. Több okból is szüksége volt rá. Egyrészt önismereti célból: szerette volna minél jobban

megismerni saját énjét, ösztönvilágát. Így szerzett ismereteit költészetében szándékozott alkalmazni. Másrészt azt remélte a modern lélektantól, hogy választ ad az ember és a társadalom olyan kérdéseire, amelyekre a gazdasági alapú elemzések nem nyújtanak kielégítő magyarázatot. Kezelőivel azonban elégedetlen volt. Szellemi fölényben érezte magát orvosaival szemben, valószínűleg joggal. Olyan fokú önismeretre, világismeretre és nem utolsósorban lélektani beavatottságra tett szert, amelyet orvosai nem tudtak felülmúlni. Árnyaltabban, pontosabban és érzékletesebben írt és gondolkozott a lélekelemzésről, az egyén és a társadalom „betegségről”, mint bármely hivatásos lélekbúvár. Szenvedélyes vitatkozó-kedvét orvosaival szemben is érvényesítette, és általában zavarba hozta őket. A József Attila-irodalom gyakori tévedése, hogy egyik-másik orvosa azért mondott le gyógykezeléséről, mert gyógyíthatatlan betegnek tartotta. Valójában az orvos–beteg viszony vált lehetetlenné, hol ezért, hol azért – Gyömrői Edittel például egészen személyes okból. A költő nem tekintette magát betegnek, és a szó elmekórtani értelmében nem is volt az. A freudi módszer segítségével önmagát és az „örök emberit” tanulmányozta, felismerését pedig költőként kamatoztatta. Lírai újításait sokan félreértették, magatartás-zavarnak tekintették. Az „én nem vagyok bolond”, a „köztetek lettem bolond” és a „hány hét a világ? Te bolond” fordulatok jelzik védekezésének fokozatait, melyek végül az ironikus-rezignált „tudomásulvételbe” torkolltak.

Úgy vélte, hogy a tudattalan tartalmak feltáró módszerét írásos formában alkalmazva olyan dokumentumanyagot rögzíthet, amelyet saját maga is elemezhet, és sok mindent megtudhat belőle tárgyaltan szorongásainak okairól és általában önmagáról. Egy tiszta lapokból egybekötött könyvet „két ülésben” – 1936. május 22-én és 24-én – teleírt. Az volt az elképzelése, hogy írásban valósítja meg a spontán és minden meggondolástól függetlenített „kibeszélő” módszert, melynek dokumentumait vagy ő maga analizálhatja, vagy előbb-utóbb találkozik egy olyan pszichiáterrel, aki erre alkalmas. (A füzetben régi ismerőse és első kezelője, Eisler doktor nevét említi, de aztán ezt is elveti.)¹ A *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* című 170 oldalas kéziratos könyv azokban a napokban készült el, amelyekben *A Dunánál* című költeményt írta.²

A nem bizonyosan műalkotásnak szánt, de versszerűen sorokba tördelt – azaz lírai hatást keltő – művet nem véletlenül nevezik gyakran a kutatók is „szürrealisztikus” írásnak.³ A költő – önkéntelenül vagy félig tudatosan – valószínűleg új ihletforrásokat is keresett magában. 1936 tavaszán már mondogatta ismerőseinek, hogy költői ihletforrásának kiürülésétől tart, noha utolsó két évében legtermékenyebb időszakát élte. A „jegyzéket” végül is költőileg hasznosította. Vágó Mártának megvallotta, hogy gyerekkori emlékeinek egy részét a lélekelemzői kezelés során elevenítette föl; e nélkül nem tudta volna megírni *Mama* című versét vagy *A Dunánál* e részletét: „S mint édesanyám, ringatott, mesélt / s mosta a város minden szennyését.”⁴

Tverdota György mélyrehatóan vizsgálta azt a nehezen értelmezhető jelenséget, hogy a *Szabad-ötletek jegyzékében* és más pszichoanalitikus vallomásaiban olyan érzelmeket és gondolatokat vetített ki magából József Attila, amelyek éles ellentétben állnak *A Dunánál* gondolataival és klasszicista formáló elveivel.⁵ A vers szempontjából az a legfeltűnőbb, hogy fájó sérelmeket és keserű indulatokat fejezett ki anyjával és apjával szemben, s lesújtóan nyilatkozott a munkáról, holott *A Dunánál* harmonikus képet fest a szülők és a gyermek viszonyáról, és a küldetés igényével jelenti be szándékát: „Én dolgozni akarok”. Itt

jegyzem meg, hogy a József Attila-irodalom gyakran hivatkozik a Kosztolányi-versek hatására, de nem számol a *Költő a huszadik században* című Kosztolányi-verssel, melynek e részlete nagyon is közel áll a vallomásfüzet gondolataihoz: „Csak annyit érünk, amennyit magunkba, / mit nékem a hazugság glóriája, / a munka.” Ez megfelel a *Szabad-ötletek* munkagyalázó részleteinek. József Attila egyik legtekintélyesebb, nagyra becsült pályatársától is szellemi muníciót kapott egyes „szabad ötleteihez”. A Kosztolányi-vers és *A Dunánál* közt is van párhuzam. „Azt hirdetem barátim, sok a kettő, / de még több az egy” – olvassuk Kosztolányinál; „s apám, anyám maga is ketté oszlik, / s én lelkes Eggyé így szaporodom” – áll József Attilánál. Az *Eggyé szaporodom* oximoronja érthetőbb is, ha figyelembe vesszük a hasonló ellentmondást kifejező Kosztolányi-sort. Nem mintha József Attila ezúttal (sok politikai és szerelmes versével ellentétben) elfogadta volna azt a sztoikus-individualista tételt, hogy az ember egymagában állva több, mint sokadmagával vagy párt alkotva. Más hangsúllyal szól az „egy”-ről *A Dunánál* szerzője, mint az idősebb mester. Egyrészt az egyént a szülők boldog egyesülésének eredményeként tünteti fel, másrészt az anya–apa–gyermek hármásának harmóniájáról fest képet: az egyes ember szüleitől kapja az életet s az emberiség alapvető erkölcsi normáit. Műve a térben és időben végtelenné tárgított közösséget hirdeti, amellyel a költő maradéktalanul azonosul. Voltaképpen a korabeli politikai vezér (Kosztolányi idézett versével mondva: a „rongy bohóc”) szólamaival dacol – aki a tömeg összpontosult akaratának állítja be magát –, amikor így vall: „A világ vagyok – minden, ami volt, van: / a sok nemzetség, mely egymásra tör”. A gyilkos ösztönöket fölkorbacsoló akarnokkal szemben ő a kortex-ember és a tanító. A „kétmilliárd” egyén iránti alázattal beszél az emberiség nevében, s nem a (Kosztolányi által megvetett) tömeghez, hanem a gondolkodó egyének sokaságához szól. Joggal mondhatja másutt, hogy „Egem az ésszel felfogott / emberiség világossága” (*Már régesrég...*, 1937).

Túl az önelemzésen

A Dunánál sok minden, csak nem önelemző vers. Ha mégis a „lélekelemzésen” alapul gondolatainak egy része, akkor nem az egyéni, hanem a „kollektív tudattalan” tudatosítását célozza (és ezzel mintha Freud felől Jung irányába mozdulna el). Nem a személyes múltat „vallja be” (azt más verseiben teszi meg, amelyekben a freudizmus eredeti, vagyis az egyéni lélekelemzésre szánt, erősen a szexualitásra irányult elméletével él), hanem a közös, nemzeti, közép-európai és emberiség-múltat vizsgálja. Saját rendellenes, esendő múltját, árvaságát, az apa megbocsáthatatlan hűtlenségét és eltűnését, az anya vélt szeretetlenségét és korai halálát, szerencsétlenségének őforrásait (melyekről annyi verse szól) ezúttal nem bolygatja. Inkább elfödi vagy megszépíti, illetve ahhoz a családmodellhez igazítja, amelyet „rendesnek” tart az emberiség életében. Önnön személyét illetően nem a „ki vagyok én” kérdésre felel (mint ahogy a mű számos elemzője véli), hanem *jobbik énje* nevében beszél. A „mire rendeltetünk a történelemben?” kérdésre válaszol a történelmi folyamatból le-szűrt, eszmei értelemben. A mű kikövetkeztethető kérdésfeltevése Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* című versével rokon: „Mi dolgunk a világon? Küzdeni / erőnk szerint a leg-nemesbékért. / Előttünk egy nemzetnek sorsa áll” – és így tovább.

Tverdota György úgy nyilatkozik a költő majd’ egyidejű, különböző műfajú és szemléletű írásairól, mint feloldhatatlan önellentmondásról. Szerinte akkor sincs erre magyará-

zat, ha tudjuk, hogy József Attila *szublimációnak* nevezte a költői formálást, amelyben a nyers élményanyag a fizikai jelenséghez hasonló „minőségi ugrással” nyeri el művészi alakját.⁶ Egy másik írásában az irodalomtörténész arra a következtetésre jut, hogy „Két József Attilánk van 1936 májusában (...): egy, a közösséghez szóló, a jövő felé irányuló, mássokkal törődő, tettekész, s egy befelé forduló, megtört, segítségre szoruló, beteg, elszigetelt, vagy talán inkább magát elszigetelő egyén. Mindkettő igazi, hiteles, mindkettő remekművek alkotója, s a kettő: egy.”⁷ Ez az igazság, de úgy vélem, a magyarázat nem állhat meg itt.

Első hozzátenni valóm: József Attila a költészet igazi professzionistája volt, aki bármit meg tudott oldani versben, amit csak akart.

Második: hogy mit akart versben megoldani, azt kivételes erkölcsi érzéke határozta meg, főleg amikor nem személyes dolgairól, hanem közügyekről szólt. Morális lény volt, aki költőként, íróként mindig a legmagasabb rendű eszméket tartotta szeme előtt. Látszólagos következtetései alighanem abból eredtek, hogy benne hol az eudaimón – a „jó szellem” –, a benevolencia – a krisztusi keresztet vállaló jóakarat – kerekedett fölül, hol az önsorsrontás démona (nevezhetjük halálösztrönnnek, betegségnek vagy betegségbe menekülésnek is). A *Dunánál* olyan ember magányos eszmélkedése, aki gondolataiban képes *megteremteni a harmóniát* önmaga és a többi ember között.

Harmadik számú kiegészítem: József Attila ismerte Babits korai Vörösmarty-tanulmányát, amely szerint a *Tündérvölgy*, a *Délsziget* és a *Rom* szerzője a romantikus álmodozás éveiben a lelki szélsőségeknek adta át magát – tündérmeséknek, rémtörténeteknek és halálos szerelmi képzelgéseknek –, de a *Szózat* költőjeként a reformkori harcokban a *költelesség* hívásának engedett, hogy programot adhasson nemzetének. A *Dunánál* helyzete hasonló: a vers írásakor József Attila minden gondolatát a nemzeti ügynek rendelve alá, eszményi jelképet alkotott a történelmi emberfolyamról, amelynek tapasztalata és tudása összeadódik benne, a hivatott költőben, hogy utat mutasson a közösségnek.

Műve szerint kettős veszély fenyegeti a magyarságot: az ezeréves története folyamán fölgyűlt ellenségeskedés, s az egész Közép-Európát elnyelni akaró nacionalizmus. A reformkori örökség időszerű alkalmazását látjuk a műben: a nemzeti romantika stílárát vonásait és a romantikus költő váteszi magatartását elhagyva viszi tovább a hagyományt. A múltbeli nemzeti hősiesség egyoldalúan kiemelt példái helyett a Duna-menti népek történelmi viszonyosságát, a sorsközösséget hangsúlyozza a közös veszélyben.

Filozófiai sugallatok

A magyarok és a közép-európai népek sorskérdéseinek költeményében számos filozófiai hatás kitapintható. A kutatók joggal utalnak Bergson *Anyag és emlékezet* című munkájára. Tverdota értelmezésében innen ered a mű *tradícióra épített időfelfogása*: „(...) a múlt észlelése, birtoklása teszi az embert arra képessé, hogy szembenézzon a jelennel, s válaszolni tudjon a jelen kérdéseire”. Elsősorban az értelmiség feladata, hogy ezt a képességet megszerezze, és másoknak továbbadja. Ennek megfelelően *értelmiségi hitvallásnak* tekinthető a II. versegység e részlete: „Én úgy vagyok, hogy már száz ezer éve / nézem, amit meglátok hirtelen. / Egy pillanat s kész az idő egésze, / mit százezer ős szemlélget velem”. Ez a felfogás, ez a gondolkodásmód teszi alkalmassá az embert arra, hogy örökletessé tegye

a világról és önmagáról megszerezhető tapasztalatát, és fejlődésképesebb legyen minden más teremtménynél. Ennek köszönhetően nem kényszerül arra, hogy nemzedékről nemzedékre „nulláról” kezdje a tudásanyag megszerzését és felhalmozását. A gondolat más összefüggésben visszatér a III. részben: „A világ vagyok – minden, ami volt, van: / a sok nemzetség, mely egymásra tör”. Nem csupán földézi, hanem meg is szenved a történelmi folyamatot: „A honfoglalók győznek velem holtan / s a meghódoltak kínja meggyötör”.

Tverdota másokkal (például Németh G. Bélával, N. Horváth Bélával) egyetértésben megállapítja, hogy a bergsoni hatáshoz hasonlóan fontos a freudi befolyás. Ahogy a lélek-elemzés hozza felszínre az egyén tudata mélyén szunnyadó emlékeket, és szabadítja meg a beteget szorongásaitól és félelmétől, úgy kell a gyógyítás szándékával kezelni a közösséget, a hódítók és meghódoltak, illetve az elnyomók és elnyomottak ellenségeskedéséből, a győzelmekből és győtelmekből származó kollektív tudatot, lelkiületet. A műben egyensúlyra jutnak a nemzeti és a társadalmi motívumok: a honfoglalás az államalapítás föltétele volt, a meghódoltak viszont a közösség alkotó részei lettek. Más népeknek sem lehet felróni, hogy nemzeti öntudatuk megerősödve, ugyancsak „honfoglalókként” léptek föl velünk szemben. Az emberi nem öntudatosodásának magasabb szintjén józan érdekegyeztetésre van szükség. *A Dunánál* azáltal, hogy a „közép-európai” gondok tisztázását szolgálja, lényegében Európa eszméjét sugárzó mű, akárcsak a *Thomas Mann üdvözlése* vagy a *Levegőt!*.

József Attila figyelemre méltó erőfeszítéseket tett már különböző műfajú írásaiban azért, hogy a freudizmust összekapcsolja a marxizmussal, s a lélektant kiterjessze a társadalomra. Más szóval, hogy ne csak a közösségből értse meg az egyént, hanem az egyénből is a közösséget. Különösen a náciizmus németországi győzelmének okait keresve tartotta ezt szükségesnek: az agresszív nacionalizmust kollektív lelki eltévelyedésnek (is) tartotta. Az ember nem csupán a közvetlen gazdasági érdekek befolyása alatt áll, hanem évezredek örökségeit hordoz lelkében, amelyeknek sajátos törvényei vannak. *A Dunánál* ennek az örökségnek rendkívül tömör és nagyvonalú kivetítése, összefoglaló látomása.

Műfaj és műforma

Németh G. Béla gondosan kimutatta a költeménynek azokat a sajátosságait, amelyek az ódaműfaj klasszikus hagyományaihoz kötik a művet.⁸ József Attila a pindaroszi modellt követte. Az ókori ódaköltő gyakran triptichon-szerkezetet választott művének, amely sztrophé, antisztrophé és epodosz részekből áll. A triász elemei nem lineáris logikai előrehaladás szerint következnek egymásra, inkább koncentrikusan épülnek rá a központi magra – valamilyen mítoszra. Ennek megfelelőjét keresve, József Attila versében az *idő* fogalmát nevezhetjük meg a költemény magvaként. Ez egyrészt maga a dolgok végtelen egymásutánja, másrészt az evolúciós és a történelmi folyamat, harmadrészt a személyes élettörténet. A pindaroszi ódáknak rendszeren szóba kerül a *hírnév* – az olimpiai győzteseket ünneplő ódáknak elsősorban a bajnoké, de az őt megéneklő költőé is.⁹ József Attila művében ez a hagyomány az igazmondó hivatással hozható összefüggésbe. A váteszi költőszerep átértékelődik: a költő immár nem az isteni sugallat közvetítője, hanem ihletett, nemzeti és társadalmi ügyekben illetékes, az erkölcsi felelősség nevében felszólaló gondolkodó.

A pindaroszi óda sajátosságaihoz tartozik még a toposzok, metaforák, hasonlatok és kontrasztok gyakorisága.

Az ókori óda sajátosságai valamilyen módon rendre föllelhetők József Attila művében, akkor is, ha verselése alapvetően a „nyugat-európai” modellhez igazodik. A műben első hallásra fölismerhető az ódai emelkedettség – legalábbis a II–III. részben; az elégikus első rész alapján az elégika-óda műfajmeghatározás is indokolt. A pindaroszi modellre jellemző a vers elemeinek ismételt felbukkanása. József Attila művében ilyen visszatérő elem az I. és a II. részben egyaránt említett anya, a kezdő és a záró versszakban egyaránt előforduló Duna motívuma, illetve a kulcsfontosságú *vallani* ige a II. egység közepén s a vers utolsó szakaszában. Gyakori továbbá Pindarosznál a triptichon egységeinek eltérő verselési módja. E változatosságban József Attila annyiban követi a pindaroszi modellt, hogy *A Dunánál* három része eltérő strófaszerkezetet mutat. (Pindarosznál nincsenek strófák, ő szabálytalanul tagolt formákat alkalmazott.) E művében József Attila a *Nyugat* első nemzedéke (Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád) által kimunkált tízes-tizenegyes jambusi sort használja keresztrímekkel. Ebben következetes: a századelőn elvárt, „nyugatias” szépségigénynek megfelelően, a páratlan sorok mind ereszkedők, a párosak emelkedők.

Szerkezet

A szerkezet klasszikus rendhez igazodik, alkalmazása mégis egyéni, jellegzetesen huszadik századi. Az I. egységben a költő kijelöli a szemlélődés helyszínét, megteremti az ihlető versssituáció személyes és tárgyi föltételeit. A II. rész látomást ad az egyén és a közösség dialektikus kapcsolatáról, s megteremti a sokaság nevében való megszólalás alapját. A III. egység bontja ki az egyes emberre és a népeinkre érvényes történelembölcseleti véleményyt.

Csak a múltból idézhette föl a helyzetet: a vers májusban keletkezett, ám a vízben elúszó dinnyehéj a nyári hónapok valamelyikére utal. A színhely az adatok szerint a mai Szabadság-híd pesti lába közelében lehetett. (Lehetséges, hogy a harmadik versszak barlang-hasonlatának ötletét a szemközti Sziklakápolna barlangja adta; Ady hasonló tárgyú – és alighanem figyelembe vett – versében, *A Duna vallomása*ban is felbukkan.)

Az I. egység sokoldalúan megalapozza a szemlélődést. A vízpart mindig is a költői kontempláció kedvelt helyszíne volt. A Duna Közép-Európa nagy folyama, mely áthalad azokon az országokon, amelyekkel a történelem összekötött és összeütköztetett minket. Kettős jelkép: tér- és időbeli. Térben a szomszédos országokra utal, időben pedig az „idő-folyam” toposzának felel meg. Hérakleitosz *pantha rhei* tételét is a filozófiában otthonos költő képzetkörébe vonja, mely szerint minden folytonosan mozog és változik – a dolgok megismétlődnek, de mint a hullámok, sosem egyformán. Nem léphetünk kétszer ugyanabba a folyóba. Gondosan megteremti költőnk a térbeli és időbeli közlekedés szemléleti föltételeit: a folyam vízszintes mozgása után az eleredő eső függőleges mozgása jelzi a tér és az idő függvényrendszerét, amelyet a vonuló víz horizontális és a cseperészó eső vertikális mozgása rajzol meg. S az őselemnek fontos szerepe van az összejtig meghosszabbított törzsfejlődési folyamatban is, melynek csúcsán az eszmélkedő áll.

A pindaroszi óda jellegzetes *kontrasztjai* is jelen vannak a műben. A „fecseg a felszín, hallgat a mély” ellentét például a jelenség és a lényeg viszonyára utal. A „fecsegő felszín” kép a 4. versszakban lombosodik ki: a Duna habjai „játszadoztak szépen és nevetgéltek”.

A jelenségek és látszatok felszíni játéka és a dolgok mélyén rejlő lényeg az *idő árján* hömpölyög: „Az idő árján úgy remegtek ők, / mint sírköves, dülöngő temetők”. Az elmúlás szomorúsága itt elégikus hangulatot teremt: a modern óda ritkán „tisza” műfaj, gyakran elégikus vonásokat kap, ahogy más történelembölcseleti versek példája mutatja, így Illyés Gyula tíz évvel későbbi történelmi ódája, *A reformáció genfi emlékműve előtt* is. A „sírköves, dülöngő temetők” képe éles szembenállást éreztet az előző sorok játékoságával, jelezve, hogy az élet az előző nemzedékek halálából sarjad. Hérakleitossszal szabadon mondvá, az új és a régebbi nemzedékek viszonyában *emez éli annak halálát, amaz halja ennek életét*. A III. részben is ez a kölcsönösség érvényesül.

Az I. részben kétszer is feltűnik az anyamotívum, amely a vers keletkezése körüli időben – az anyakomplexust nem csupán feltáró, hanem részben tápláló pszichoanalízis hatásának tulajdoníthatóan – különösen gyakori József Attila költészetében. Gyömrői Edit lélekelemző gyakorlatai, a pszichiáterre iránti vonzalom és a nőben anyát is kereső érzelmi igény hozta felszínre a költő legszebb anyaverseit s az anya–gyermek viszonyra utaló képeit, hasonlatait. A költő a gyermekének mesélő anyához hasonlítja a folyót: „S mint édesanyám, ringatott, mesélt”. A képsornak ez a része is Ady *A Duna vallomása* című versének hatásáról árulkodik. („S halk mormolással kezdte a mesét / A vén Duna. Igaz az átok, / Mit már sokan sejtünk, óh, mind igaz: / Mióta ő zúgva kivágott, / Boldog népet itt sohse látott.”) A folyam a történelem tanújaként *mesél* Adynál is, József Attilánál is. A groteszkre hangolt Adynál vén korhelyként mesél, pletykál és mormol – a népek közti béke vágyától vezérelt s meghittebb húrokat pengető József Attilánál anyaként mesél, és gyermekként játszadozik, nevetgél. (A mű alapeszméje a vele kapcsolatban gyakrabban emlegetett Ady-verssel, a *Magyar jakobinus dalával* is egyezik.)

Létköltemény és költői hitvallás

A Dunánál nemcsak történelemfilozófiai óda, hanem létköltemény és költői hitvallás is. Számos részletszépségén túl azért nagy mű ez, mert az emberi lét alapvető értékeit, boldog és tragikus lényegét ragadja meg a történelmi igazság kimondása érdekében. Hivatkozik a családi harmóniára, a szülők szerelmes ölekezésére, majd a temetőkkel s a „Meglásd, ha majd nem leszünk!...” sóhajt idézve a halálra. Utal az ember lényegét meghatározó öröm és bánat, szenvedés és nevetés, ölés és ölelés nagy ellentétpárjaira. További alapértékek a műben a munka, az étel és az élet, az erkölcs, a tanulás, az emlékezés meg a munkával szinonim értelemben (is) használt harc. (A vers korábbi változatában az „Elegendő harc, hogy a múltat be kell vallani” mondatban a *harc* szó helyén *kín* állt. A költő valószínűleg azért változtatott így, mert a szó az előző szakaszban már kimondatott „a meghódoltak kínja”-ként.) Hivatkozik a történelem természetéből fakadó győzelmek és gyötrelmek váltakozására, honfoglalókra és meghódoltakra, az osztályharc vétkeseire és áldozataira. A történelmi nevek tömören kifejezik az ellentéteket. A nemzeti és a társadalmi szempontok is arányosan szerepelnek tehát a gondolatmenetben. Ez a magyar történelem hagyományaira nézve igen fontos: a szabadság és a demokrácia elve mindmáig egymás ellen fordul politikai életünkben. Hivatkozik továbbá a vers az egyénre, az emberpárra és a sokaságra. Az egybetartozó ellentétek a múlt–jelen–jövő fogalomcsoportban, illetve az időben zajló harcból kibontakozó tudásban békülnek ki és ölelkeznek össze a vers vége felé.

A mű középső, II. része teremti meg a filozófiai alapot ahhoz, hogy a költő a közösség hangadójaként tüntesse föl önmagát, és nemzeti programot fogalmazzon meg. Benne rejlik sajátos módon a munkamegosztás elvének időbeli kiterjesztése, egyben a marxi „nem tudják, de teszik” gondolat: „Látom, mit ők nem láttak, mert kapáltak, / öltek, öleltek, tették, ami kell.” Ez visszafelé is érvényes: „S ők látják azt, az anyagba leszálltak, / mit én nem látok, ha vallani kell”. Mintha a halottaktól kapná megbízatását arra, hogy nevükben hirdesse az igazságot: „Tudunk egymásról, mint öröm és bánat. / Enyém a múlt és övék a jelen. / Verset írunk – ők fogják ceruzámat / s én őrzöm őket és emlékezem”. (A mások nevében való megszólaláshoz kapott felhatalmazás érdekes módon mindig nagyobb probléma Illyés számára. Említett versében is: „Vagy előbb én beszélhetek?” – kérdezi az emlékmű néma szoboralakjaitól.)

Az elemzők legtöbbször Hegel dialektikus fejlődéselvére hivatkoznak a mű történelem-szemléletével kapcsolatban. Joggal, mert a vers végkövetkeztetése és programja egybevág vele: a „múlt, jelen s jövő” egységes, de ellentmondásos folyamat, amelynek mozzanatai nem mechanikusan következnek egymásból, hanem visszaesésekkel és újrakezdésekkel, s a tragédiák ellenére, rejteketeken haladva következik be az összemberi folyamatban a katarzis, a megtisztulás. Ám a szubjektív akaratnak, a tanításnak és meggyőzésnek nagyobb szerepet szán József Attila, mint a német gondolkodó; Kant *kategorikus imperatívuszának* megfelelően érvényesíti a *kell* mozzanatát. Ezért mondja: „Elegendő harc, hogy a múltat be kell vallani”. Ez a „kell” más, mint a politikai akarnok parancsa. Más a *harc* is: lényege nem az öldöklés, hanem az emlékezés, a történelmi tudatosság és ennek alapján „közös dolgaink” békés rendezése.

A III. egység két egyenlő részre osztható, melyek közül az első élet-, illetve létfilozófiai, a második inkább politikai természetű és ars poetica értékű. Saját személyére és szüleinek hivatkozó soraiban a költő Schopenhauer *Életbölcsélet* című munkájához hasonló gondolatot fejtet az egyénről. A filozófus szerint az ember anyjától öröklő természeti adottságait, biológiai létét, egészségét, és apjától veszi át a társadalmi beilleszkedéshez szükséges erkölcsi tudást. Ez jellegzetesen patriarchális felfogás, mely azonban nemcsak a feudalizmusban, hanem a polgári társadalomban is sokáig érvényes. Nemcsak a 19. századi Schopenhauer, hanem a 20. századi Freud is ezt vallja társadalmi tapasztalatai alapján. József Attila átveszi ezt. Ha nem is volt része benne (vagy alig), ezt látta falusi nevelőszüleinél és rokonainál: „Anyám szájából édes volt az étel, / apám szájából szép volt az igaz”. Hivatkozik családi eredetére, kun édesanyja, illetve székely és félig (vagy egészen) román apjára, példázva, hogy a származás, az akkoriban oly sokat emlegetett „vérség” esetleges dolog, amelyet az ember számon tart, de ideológiát, elsőbbségi vagy felsőbbbségi tudatot nem építhet rá az emberi lényeg eltorzítása nélkül. A nemzetségek és nemzetiségek feloldódnak az évmilliók során végbement evolúcióban, amely egészen az „őssejtig” visszavezethető. A műben egységes látomás bontakozik ki a folyamatról.

Mégsem nevezném az ódát látomásversnek: a benne felvillanó és lepergő képek a gondolkodás, a fogalmi megvilágosodás részét képezik. A *Dunánál* a *gondolati költészet* mesterműve. N. Horváth Béla műfaji behatárolása szerint A *Dunánál* „filozófiai óda: az egyén léttörténetének, genezisének pszichoanalitikai ódája”. Ez azzal a módosítással fogadható el, hogy nem az egyéni, hanem a kollektív tudat „fölöttesét” fejezi ki. A záró sorok az *Ars poeticához* hasonlóan vallják, hogy a költői munka közösségérdekű harc. Amott: „Én nem

fogom be pörös számat. / A tudásnak teszek panaszt”; emitt: „Én dolgozni akarok. Ele-
gendő / harc, hogy a múltat be kell vallani”.

Máshogy „freudista” vers tehát ez, mint a *Mama*, az *Egy kisgyerek sír* vagy a *Gyer-
mekké tettél*. És ugyancsak *máshogyan* „bartóki” mű, mint a *Klárások*, a *Medvetánc* vagy
a *Nagyon fáj*: folklorizálásnak és *Allegro barbaró*-i „démoniságnak” alig láthatjuk nyomát
az ódában. Viszont a Bartók-életműhöz hasonlóan a Duna-menti népek kulturális (és tör-
ténelmi-politikai) egységének gondolatát sugallja az egyén és a természettől fogva adott és
történelmileg létező emberiség egysége nevében.¹⁰ Ez a vers nem a magányos, elidegene-
dett és a társadalom betegségét a saját példáján megmutató magánember tragédiájából,
hanem a nembeli öntudatára ébredt közösségi ember képességéből meríti katarziszát. Ab-
ból, hogy végig tudja gondolni közös érdekünket az összejttól a mai magyarokig és a holnapi
emberiségig.

JEGYZETEK

1. Németh Andor tévesen írja könyvében, hogy a *Szabad-ötletek jegyzékét* Gyömrői Edit rábeszélésére
írta a költő. Szerinte Gyömrői Edit „(...) arra számított, hogy a szerencsétlen megkönnyebbül majd, ha
kiveti magából, ha kifejezi, ha írásban fekteti le, s ezzel tárgyiasítja és tárgyilagossítja indulatait.” Né-
meth Andor: *József Attila*, 1944. Valójában József Attila Gyömrői tudta nélkül látott hozzá a terjedel-
mes vallomáshoz, és soha nem is mutatta meg ezt az írását az orvosnőnek (másnak sem!), pedig még
hónapokig járt hozzá kezelésre.

2. A *József Attila minden verse és versfordítása* 1980-as kiadásában, amelyet Stoll Béla rendezett
sajtó alá gondos filológiai munkával, *A Dunánál* című költemény alatt történetesen pontatlan az „1936
június” megjelölés: a vers májusban készült el.

3. Bori Imre „remekműnek” nevezi a *Szabad-ötleteket*, és költészettként kezeli. Bori Imre: *A szürrea-
lizmus ideje*, 1970. Tverdota György (helyesen) úgy látja, hogy a költő „kényszerképzeteinek laza fü-
zéré”-t írta meg a *Szabad-ötletek jegyzékében*, s e jegyzetek „Kizárólag azt a célt szolgálják, hogy az
orvos tisztábban lássa a tényállást, és ennek következtében eredményesebben tudja kezelni páciensét.”
Tverdota György: *Orvosi dokumentum vagy szürrealista szabadvers?* In: *Miért fáj ma is? Az isme-
retlen József Attila*, 1992. Az irodalomtörténész Freudtól idézi a lélekelemzői kibeszéltetés eredeti
rendeltesét: „A beteget (...) felszólítjuk, mit se törődjön (...) a belső kritikával, hanem mondjon el
válogatás és bírálat nélkül mindent, ami eszébe jut, még azt is, amit helytelennek, oda nem tartozó-
nak, értelmetlennek tart, mindennek előtt pedig olyan *ötleteket* is, amelyekkel rosszul esik foglalkoz-
nia.” (Kiem: A. J.) Az *ötlet* szó jelzi, hogy a *Szabad-ötletek* írásakor a költő Freud módszerét próbálta
ki magán. De az is igaz, hogy ezen a módszeren alapult a szürrealista költők, pl. André Breton szabad-
asszociációs versíró módszere is, amelyet a húszas évek közepe táján József Attila is követett. A mű le-
hetséges motivációjához ld. még Valachi Anna „*Láttam, hogy a múlt meghasadt*” c. tanulmányát,
Thalassa, 2000/2–3.

4. Vágó Márta: *József Attila*, 1975.

5. Tverdota György: „*A múltat be kell vallani*”. In: „*A Dunánál*”. *Tanulmányok József Attiláról*, 1995.

6. József Attila metaforikus meghatározása azon a természettudományos megfigyelésen alapul, hogy
bizonyos szilárd anyagok (pl. a kén) a hevítés hatására közvetlenül légneművé válnak, anélkül, hogy
átmenetileg folyékony formát öltene. A „szublimálom ösztönöm” metafora a költő kései remeké-
ben, a »*Költőnk és Korá*«-ban bukkan fel (1937). Arra utal, hogy a költő érzelmei – amelyek őt vers-
írásra ösztönzik – a műalkotásban átlényegülnek, s így a legközönségesebb indulatok és magánügyek
is művészi élményt nyújtva, közkinccset jelentő eszményekként csapódnak le a közösség számára.
A Dunánál azért lehetett ennek az elképzelésnek egyik legszemléletesebb példája, mert a *Szabad-ötletek*
jegyzékében lerótt vélekedései ellentétesek a versben kifejezett eszmékkel. A költő élesen ketté-
választotta a költészetet és a valóságot. A *Szabad-ötletek jegyzékének* egyik részletében fölidézi, hogy
amikor gyötrő szeretethiányáról beszélt egyik ismerősének, az illető azzal vigasztalta, hogy verseiért
nagyon sokan szeretik. A költő kereken tagadta ezt: nem őt szeretik, mert ő nem az, aki a verseket írja,

hanem az, aki a *Szabad-ötletek*ben föltárja ösztöneit. E kettősségnek messzemenő tanulságai vannak. A 20. század legéletképesebb, máig is divatoktól függetlenül virágzó *objektív líra* hívei arra töreksznek, hogy személyüktől minél jobban függetlenítsék művüket, illetve minél több tárgyi közvetítő révén fejezzék ki önmagukat. József Attila szerkesztői „megrendelésre” is éppúgy képes volt remekművet írni, mint amikor versben engedett utat ösztöneinek – bár a művészi formáláshoz szükséges alkotói fegyelem és bizonyos áttételezés természetesen ezekből sem hiányzik (*Nagyon fáj, Magány, Kései sirató* stb.). Az őszinteség mint vezérelv régi írónál is fölmerült, pl. Rousseau *Vallomásaiban* vagy Szent Ágoston hasonló című munkájában. A *Szabad-ötletek jegyzéke* valószínűleg a *gyónáshoz* hasonló szerepet is betöltött, bár közvetlen önkifejezése az exhibicionista Lautréamonttal, Bretonnal és más szürrealistákkal rokonítja. Ez azonban távol áll József Attila esztétikájától: a költészetet nem önkifejezésnek, hanem formálásnak tartotta. Ezért a *Szabad-ötleteket* akkor sem tekinthette költészetnek, ha azzal a módszerrel írta meg, mint korábbi, szürrealista verseit. A *Szabad-ötletek* kísérlet a költészet és a lélekelemzés határán, melynek legfontosabb szerepe valószínűleg az, hogy tisztázta magában ennek az útnak további járhatatlanságát.

7. Németh G. Béla: *7 kísérlet a kései József Attiláról*, 1982.

8. Megemlíthető, hogy a *Nagyon fáj* e sorai: „De énnekem / pénzt hoz fájdalmas énekem / s hozzám szegődik a gyalázat” rokonságot mutat Pindarosz kifakadásával, aki méltatlannak érezte, hogy isteni sugallatra írt verseiért kénytelen volt pénzt elfogadni.

9. A „Nem tudják, de teszik” valóságos szállóigeként terjedt azokban az évtizedekben, amikor a marxizmus hivatalos ideológia volt az államszocialista rendszerben. Azt a fölismerést fejezi ki, hogy a munkaerő fejlődése, az osztályérdekek spontán ütközése a társadalmi élet különféle tartományaiban minőségi változásokat hoz a társadalom életébe, és előkészíti a reformokat és forradalmakat – sokszor anélkül, hogy ez tudatosodna az emberekben.

10. „Az én vezéreszmém (...): a népek testvérré válásának eszméje, a testvérré válás minden háborúság és minden viszály ellenére. Ezt az eszmét igyekszem – amennyire erőmből telik – szolgálni zenémben; ezért nem vonom ki magam semmiféle hatás alól, eredjen az szlovák, román, arab vagy bármiféle más forrásból. Csak tiszta, friss és egészséges legyen az a forrás!” – vallotta Bartók 1931-ben, Octavian Beunak írt levelében. Idézi: Kroó György: *Bartók kalauz*, 1980.

Szerkesztői asztal

Március 15-én több szerzőnk is magas állami kitüntetést vehetett át. Kossuth-díjjal ismerték el *Buda Ferenc*, *Sándor Iván* és *Závada Pál* munkásságát. A kulturális miniszter József Attila-díjat adományozott – többek között – *Lászlóffy Csabának*, *Pécsi Györgyinek* és *Prágai Tamásnak*. *Darvasi László* A Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetését kapta meg. A Szegedért Alapítvány március 12-én a társadalmi és állampolgári kuratórium díjával tüntette ki *Vörös Lászlót*, a Tiszatáj volt főszerkesztőjét. A díjakhoz, kitüntetésekhez szeretettel gratulálunk!

*

Századvégi történetek. Tanulmányok, kritikák Sándor Iván műveiről címmel jelent meg a *Tiszatáj könyvek* 39. darabja. Kötetünkben az irodalom, Balassa Péter szavaival, besorolhatatlan alakjának műveiről megjelent írásokból adunk válogatást az író 75. születésnapján. József Attila centenáriuma-ra adtuk ki Lengyel András „*gondja két a gondolatban*”. Az értekező József Attiláról című tanulmánykötetét.

*

A Németh László Társaság március 4-én emlékezett a Farkasréti temetőben harminc évvel ezelőtt elhunyt névadójára. Olasz Sándor, a társaság elnöke mondott beszédet, Nagy Gáspár „Éjszakáimban lámpafény” című versét olvasta föl.

Helyesbítés

A *Tiszatáj* ez évi 2. számában megjelent *Illusztrációk a Németh László-filológia nehézségeihez* című írásomban szelíd kritikával illetttem a Püski Kiadó *A minőség forradalma – Kisebbségben* című négykötetes Németh-kiadását (1992–1999), amiért nem vette föl az 1931-ben a *Nyugatban* megjelent *Pap Károly* című cikket. (63. l.)

Az igazság azonban az, hogy ez a Püski-sorozat – a kiadó előzetes döntése értelmében – az 1945 előtt *kötetben is megjelent* Németh László-írásokból válogatott, márpedig a szóban forgó cikk 1945 előtt nem jelent meg *kötetben*.

A Püski Kiadó és az olvasók elnézését kérem.

Monostori Imre

Májusi számunk tartalmából

BÁLINT PÉTER, DARVASI LÁSZLÓ, JÓKAI ANNA, MÁRTON LÁSZLÓ prózája

ZALÁN TIBOR, PINTÉR LAJOS, BÁGER GUSZTÁV versei

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, FRIED ISTVÁN, SZABÓ GÁBOR tanulmánya

„A Tisza-parton mit keresek?” (Hollósi Zsolt beszélgetés Temesi Mária operaénekes-szel)

MÓSER ZOLTÁN József Attila-esszéje és fotói

PÉTER LÁSZLÓ

A József Attila-kutatás helyzete és tennivalói

AZ ÚJABB SZAKIRODALOM

A rendszerváltoztatás után némelyek kísérleteztek József Attila költői nagyságának kétségbe vonásával vagy legalább jelentőségének csökkentésével. A szélsőségesen ítélkezők szemében „a kommunista költő” gyanúba keveredett, akár az 1920-es évek elején Juhász Gyula, „a vörös költő”.

Hamarosan lepisszentették ezeket az értetlen és érzéketlen hangokat, s néhány év múltával a József Attila-életmű kutatása a korábbinál is alaposabbá, elmélyültebbé és a dogmatizmustól mentesen elfogulatlanabbá válhatott. Befejeződött Szabolcsi Miklós (1921–2000) hatalmas monográfiája, mégpedig kötetről kötetre jobban megszabadulva korábbi előítéleteitől („*Kemény a menny*”, 1992; *Kész a leltár*, 1998). Tág szemléletét úgyszólván minden más nézetnek – ha nem is elfogadása, de befogadása, idézése – jellemzi. Mégsem jogos „kommentárgyűjteménynek” degradálni, mint Kassai György tette (*Testet öltött érv*, 2003, 186); ennél sokkal több: a József Attila-kutatás összefoglalása, kézikönyve, minden további vizsgálódás alapja, kiindulópontja. Meghaladni lehet, sőt szükséges; lebecsülni méltánytalan.

A rendszerváltoztatás óta

jócskán megszorodtak az életművet különféle nézőpontból elemző monográfiák, tanulmánygyűjtemények.

Jelentős gyűjtemény kezdte meg a mélyreható vizsgálatot a költőnek korábban tabuként kezelt betegségével („*Miért fáj ma is*”. *Az ismeretlen József Attila*. Szerk. Horváth Iván, Tverdota György. 1992.). Ez lényegesen megbővítette mind adataival, mind szemléletével az addigi kutatást. Négy nagy fejezete szolgálta a különböző nézőpontokat. A *Pszichológia* Szőke György, Cserne István, Bagdy Emőke, Garai László, Kassai György, Nemes Livia tanulmányaival a költő lelki betegségének és pszichoanalitikus kezelésének kérdéseit, ezeknek a költészetében való tükröződését tárgyalták. A szerzők nemcsak irodalomtörténészek, hanem ideg- és elmeorvosok, pszichológusok, pszichiáterek. Az *Irodalom- és eszmetörténet* (Tverdota György, Valachi Anna, Erős Ferenc írásai) részben ezt folytatta, elemezve a *Szabad ötletek jegyzékét*, a Rapaport Samuval való kapcsolatot, a költő „freudomarxista” nézeteit. A *Politika* című fejezetben Horváth Iván József Attilának és az illegális kommunista pártnak a kapcsolatát, Nagy Csaba pedig a moszkvai írókongresszusra való meghívás történetét végre őszintén és hitelesen adhatta elő. A *Szövegek* a kritikai kiadásban még nem szereplő írásokat tett közzé: a Rapaport-leveleket, a Gyömrői

Edit hagyatékában fennmaradt iratokat, a *Sárgahajúak szövetsége* című pszichoanalitikus vallomást és a *Szabad ötletek* jegyzékét. Ez a kötet tette közkinccsé szakszerű magyarázatokkal József Attila valamennyi pszichoanalitikus indítékú följegyzését. Újdonsága a kiadványnak a benne szereplő költői szövegek rövid, de a kutatást megkönnyítő koncordanciajegyzéke.

Szintén ekkor bocsátotta közre először a Horváth Iván vezetésével működő munkaközösség József Attila értekező és mélylélektani írásait, amelyeknek megismerése lényegesen megbővítette a költő életének és művének ismeretét, új tápot adva a behatóbb vizsgálódásokhoz (*Tanulmányok és cikkek 1923–1930*. [1. k.] *Szövegek*. [2. k.] *Magyarázatok*. 1995).

Könyvespolcomon, pedig a különféle összes és válogatott versgyűjteményeket nem szerettem mind meg, a három métert meghaladja a József Attilától való és a József Attiláról szóló könyvek sora. Az idei centenárium bizonyára megint gyarapítja a kisebb könyvtárt kitevő József Attila-irodalmat.

A teljesség igénye nélkül a főbbeket is csak felsorolni tudom. Szőke György „*Űr a lelkem*” címmel, *A kései József Attila* alcímmel tárgyalta az utolsó évek költészetét (1990). N. Horváth Béla „*Egy, ki márványból rak falut...*” című kötetének tárgyát alcíme határozza meg: *József Attila és a folklór* (Szekszárd, 1992). Garai László is a költő verséből vett idézetet tett tanulmánykötetének címéül: „...*Elvegyültem és kiváltam*” (1993). Még az alcíme (*Társadalomlélektani esszé az identitásról*) sem jelzi, hogy könyvének második fele a költőről szól (*József Attila tragikus paradoxonai*). Tasi József egymás után két könyvvel is gyarapította a költőnek egy-egy új szempontú ismeretét: *József Attila és a Bartha Miklós Társaság* (1995); *József Attila könyvtára* (1996). Ugyancsak Tasi József szerkesztette a Petőfi Irodalmi Múzeum tanulmánykötetét („*A Dunánál*”, 1995). Lengyel András korábbi kötetében (*Útkeresések*, 1990) még nem szereplő tanulmányait gyűjtötte egybe *A modernitás antinómiái* (1996) címmel kiadott könyvében. Murányi Gábor az 1986-ban megjelent első kiadás után ismét megjelentette jegyzeteivel Szántó Judit *Napló és visszaemlékezés* (1997) című kötetét. Valachi Anna előbb sajtó alá rendezte és jegyzetekkel látta el a költő sógorának, Bányai Lászlónak kézirat- és levélgyűjteményét (*Hét év József Attila közelében*, 1995), majd *József Jolán, az édes mostoha* című, *Egy önérvényesítő nő a huszadik század első felében* alcímű könyvvel (1998) járult hozzá József Attila életművének alaposabb megismertetéséhez. *József Attila* (1999) című könyve az Elektra Kiadóház Élet-Kép sorozatában a teljes pályát tekintette át. Sárközy Péter „*Kiterítetek ügyis*” című, *József Attila kései költészete* alcímű kötetében (1996, 2001²) monografikus igénnyel tárgyalta a harmincas évek kérdéskörét, különleges módszerrel elemezve végig az utolsó verseskötet, az 1936 karácsonyára megjelent *Nagyon fáj* verseit. Tverdota György az 1987-ben megjelent *Ihlet és eszmélet* című kötete, majd pedig 1998-ban *A komor föltámadás titka* címmel, *A József Attila-kultusz születése* alcímmel kiadott könyve után 1999-ben monografikus igénnyel foglalta össze mondanivalóját a költői életműről. Németh Attila *József Attila pszichiátriai betegségei* (2000) címmel járult hozzá az évtizedek során fölshoporodott idegorvosi és pszichoanalitikusi véleményekhez.

Testet öltött érv

címmel tanulmánykötet jelent meg, amelyet érdemes közelebbről szemügyre venni.

Üdvös szokás lett, hogy a József Attila-kutatók időről időre tanácskozáson számolnak be eredményeikről, vitatják meg őket, majd gyűjteményes kötetben is közzéteszik. 1993. november 25–26-án Párizsban rendeztek kollokviumot a költőről. Ennek anyaga *Regards sur Attila József* címmel Kassai György és Tverdota György szerkesztésében a Cahiers d'Études Hongroises 1994. évi 6. számában vált a franciául tudók számára ismeretessé. A miskolci egyetemen Kabdebó Lóránt kezdeményezésére 2000. április 6–8-án lezajlott föl-olvasóülés anyaga az egyszerű *Tanulmányok József Attiláról* (2001) címmel jelent meg. Ezen a tanácskozáson lépett színre a József Attila-kutatásban új irányzat, az irodalomtudományunkban divatos lett posztmodern szemlélet. Hangadójának, Kulcsár Szabó Ernőnek föllépését és programját a József Attila-kutatásnak Szabolcsi távozása óta joggal legtekintélyesebb, mert az életmű rejtélyeiben leginkább járatos Tverdota György határozott állásponttal utasította helyre az imént idézett *Testet öltött érv* című gyűjtemény függelékében.

Az irodalomtörténet-írás hivatása, hogy egy-egy írói, költői életművet értelmezzen, magyarázzon a lehető legszélesebb olvasóközönség szolgálatában. Nem kunszt bonyolult dolgokat bonyolultan ismertetni. Az irodalomtörténész föladata nem öncélú zsonglőrködés tehát a szavakkal, rabulisztika, hanem célját akkor éri el, ha bonyolult összefüggéseket is a lehető legegyszerűbben, ha lehet, közérthetően világít meg. Nagy a kísértés kétfelé is: részint a bennfentesek szakmai tolvajnyelvén fitogtatni kevesek megértette tudásunkat, részint pedig kezdetlegessé, együgyűvé szimplifikálni. Szküllák és Karübdiszek közt kell megtalálni a járható utat: megfejteni, megértetni, népszerűsíteni irodalmunk (nem csak klasszikus, hanem minden erre érdemes) művét, minél nagyobb tömegek számára megkönnyíteni befogadásukat. Megértetni, hogy egy-egy alkotás, vers, elbeszélés, *miért szép* és *miért igaz*. Tárgyi, nyelvi, verstani tudnivalókkal közel hozni a művet a mai olvasóhoz, aki rászorul a történeti magyarázatokra, sőt nemegyszer egy-egy szó jelentéstani értelmezésére, változására. Nem szabad túlbonyolítani ezt a tennivalót, hanem józan mértékkel megismertetni, megszerettetni a műalkotásokat. Alázatos, de szép szolgálat.

Azzal az érveléssel, amellyel Kulcsár Szabó és köre értelmezi József Attila költészetét, nem sokra megy a versszerető közönség. Az irodalomtörténésznek a mű szépségére, nyelvi és formai értékeire, a költői egyéniségre és az őt körülvevő, befolyásoló társadalmi valóságnak különlegességeire kell az olvasó figyelmét irányítania, fölhíva figyelmét közösségi, hagyományos és egyedi, újító megoldásaira. Mit mond pl. József Attila költői értékeiről Kulcsár Szabónak ez a mesterkéltné fogalmazású megállapítása: „csak akkor részesülünk az irodalom esztétikai tapasztalatában, ha a szöveg »kijelentésének felfüggesztődik a valóságvonatkozása«” (*Tanulmányok József Attiláról*, 18).

Teljesen elfogadhatatlan Kulcsár Szabónak az eddigi kutatást lebecsülő, nagyotmondó ítélete, mely szerint József Attila a 20. század legfélreértettebb költője lett. A dogmatizmus ugyan kétségtelenül rányomta bélyegét az életmű megismertetésére, alkalmat adott belemagyarázásokra, elhallgatásokra, de ezeket azóta a kutatás levetkőzte, s most a versek öröndetesen gyarapodó beható vizsgálata, minden kötelező szemponttól független elemzése József Attila líráját a magyar költészetnek talán a legjobban megismert életművévé tette.

Nem tagadom azonban, hogy az egyoldalúság a jelen kutatásokat is veszélyezteti; félő, hogy el is torzítja. A *Testet öltött érv* címmel, *Az értekező József Attila* alcímmel Tverdota György és Veres András szerkesztésében megjelent újabb gyűjtemény az MTA Irodalomtudományi Intézetében 2002 júniusában „*Dübörgő gépváros zugó agyam*” és 2003 júniusában *Mi, József Attila-kutatók* címmel és *A József Attila-kutatás dilemmái* alcímmel megtartott tanácskozások anyagából válogatott.

Azzal mindenképpen egyet kell értenünk, hogy József Attila korábban jelentéktelennek minősített értekező prózáját önmagában is, de költészetének értelmezésében is többre kell értékelnünk. A szerintem legfontosabb elméleti írását, amely *Az egységfront körül* címmel 1933-ban jelent meg, és a nemzetközi munkásmozgalom számára is megfogadandó tanulságokat mondott ki, 1963-ban próbáltam népszerűsíteni, de ezzel is bajt zúdítottam fejemre. (Vö. Horváth Iván: „*Miért fáj ma is*”, 309). Érthető, ha ma, látszólag nem lévén időszerűsége, az elemzők nem a költőnek efféle írásaival foglalkoznak.

A *Testet öltött érv* című gyűjtemény két részből áll. Ahogyan a kötet cím a költőtől, *A gondolkodó szonettje* című verséből való, a két nagy egység címét is onnan kölcsönözték. „*A gondolat maga*” (*Téli éjszaka*) tanulmányai József Attilának költészetében és prózai írásaiban egyaránt megmutatkozó elméleti hozadékát tudatosítják. Bókay Antal hajdan Lukács György szókincsével próbálta megfogalmazni mondanivalóját, most Kulcsár Szabó divatját követve *Poétikai beszédmodok József Attila költészetében* címmel igyekszik általánosítható tanulságokra jutni. Ha skatulyáit („négy jelentősebb beszédmodot lehet József Attila költészetében elkülöníteni”) nem fogadjuk is mereven el, ettől függetlenül vannak egy-egy versről gyümölcsöztethető észrevételei.

Farkas János László kötet című tanulmányában (*Testet öltött érv. A Logosz keresése József Attila költészetében*) vélem első jeleit a belemagyarázás veszélyének. Ha nem oly kizárólagosan is, mint Kulcsár Szabó egyedül üdvöztőnek hitt doktrínái, de előadásában is fönnáll az egyoldalúság kísértése. A kötet címül is kiemelt meghatározása, mely szerint a „szép szó” „testet öltött érvet jelent”, metaforának fogadnám el, nem logikai tételnek. Némelyek azt hiszik, mindent megmagyaráznak, ha valamely jelenségre (versre, metaforára, szóra) ráhúznak egy műszót (szelf, népi expresszionizmus, népi szürrealizmus s így tovább), s ezzel egy bizonyos fiókba dugják. Ha Schmitt Jenő Henrik szövegében is, József Attila versében is előfordul a „szertelen” szó, már hatást tételeznek föl. Sőt: *lucus a non lucendo*; Farkas János László azt is hatásnak véli, hogy a *Téli éjszakából* „teljességgel hiányzik az a belső dimenziókba mutató profetikus meghosszabbítás, amelyet Schmitt Jenő Ibsen költészetének tulajdonít...” Elemzőkedve odáig meg, hogy meghazudtolja a költőt: a fagy és varjak emlegetése nem győzi meg; címe ellenére *ősz*i versnek ítéli a *Téli éjszakát*...

Fönnáll az öncélúvá váló kutatás kockázata is. Már nemcsak József Attila egy-egy szavának értelmét vitatja, hanem Szabolcsi Miklósét is.

Wacha Imre évtizedekkel ezelőtt hozzálátott József Attila költői szótárának elkészítéséhez. Nyelvész főnöke rosszallására félbehagyta, pedig a további kutatásoknak szilárd alapja lenne, ha egy-egy szó gyakoriságát (ahogy a nyelvészek mondják, „funkcionális terheltségét”) biztosabban ismernénk, s így következtetnénk. Jórészt (egyszerűbb esetekben, a szógyakoriság kimutatásában) fölöslegessé tenné az egyébként joggal dicsért konkordancia- vagy motívumjegyzékeket. Ekkor lehetne igazolni pl. Fenyő D. György föltevését, hogy a *könnyűség* 1937-ben József Attilának alapélménye és mondanivalója. Hogy a *csend*,

hiány, hiába, magány, semmi, úr, üveg és rokon értelmű változataik, melyek a költő lelki állapotának jellemző tükrői, mikor, milyen ütemben sűrűsödnek, milyen jelentésváltozatokkal vannak jelen költői nyelvében. Vagy hogy Lengyel András észrevétele az „ártalmas” és a „értelmes” szembeállításáról több-e jól megtalált, ezért többször ismételt költői szó-játéknál.

Tverdota György megszámolta: a költő háromszor említi a pszichoanalitikus műszót, a szublimálást („*Szublimálom ösztönöm*”). Szigeti Lajos valóban érdekes leletével, mely szerint ezt már Hont Ferenc 1923-ban A Csöndben meghatározta, nem számol a költőre tett hatások közt: „Semmi jele sincs ugyanakkor annak, hogy már ilyen korán a magáévá tette volna a szexuális ösztöntendenciák szublimációjának gondolatát.” De elfogadja mint Baudelaire-hatást, pedig ez sem meggyőzőbb. A mindenáron hatást kimutatók nem számolnak a természetes felejtéssel; az, hogy hallottunk, olvastunk egy-egy szót, nem bizonyíték arra, hogy netán évek, évtizedek múlva ez bukkan föl emlékezetünkben. Természetesen ettől függetlenül termékeny megfigyelés, hogy ez az alkotói elv, a költőben tudatossá válva, József Attila utolsó évtizedének fontos magyarázó szempontja.

Veres András (*Világképek dialógusa, József Attila Kosztolányi-bírálatáról*) szintén a túlmagyarázás meredélyén lépdel. Önmagában az is meglep, hogy ezt a kritikát (1935) nemcsak József Attila értekező prózájában, hanem a Kosztolányiról szóló irodalomban is mérföldkőnek tartja. Holott maga mutat rá szeplőire, marxista elfogultságának nyomaira, pl. Kosztolányi állítólagos nihilizmusának erőltetésére, az *Őszi reggel* félreértelmezésére.

Beney Zsuzsa (*József Attila inverz anyaképei*) két versnek (*Anyá, Szürkület*) elemzésével szolgálja, amit imént az irodalomtörténész első föladatának mondtam: az életmű egy-egy darabjának minél mélyebb megismerését. Fenyő D. György verselemzése (*Megkapaszkodás és elszakadás*) a kevésbé figyelembe vett (*Könnyű emlékek...*) kezdetű vers alapján az utolsó esztendő megértéséhez szintén jól értelmezhető szempontokat tár föl. Némileg folytatja is az anyakomplexus vizsgálatát. A pár lappal előbb elemzett *Szürkület*-ben a költő *expressis verbis* írja: „Még jó, hogy vannak jambusok, és van mibe beléfogóznom.”

Szöke György (*József Attila és Beethoven*) merész párhuzamot von e két időben és műnemben egymástól oly távol eső művészen. E párhuzamok önmagukban érdekesek, de termékenyítőkké akkor volnának, ha József Attila költészetét befolyásolták volna. Sorsuk hasonlósága aligha rokonítja őket annyira, hogy a Beethoven-i minta József Attila életművében bármily csekély mértékben is magyarázatul szolgálhatna. Tetszetős, de nem igazán meggyőző az összevetés az *Örömóda* Schillertől való sora („*Átölellek emberiség!*”) és a *Tudod, hogy nincs bocsánat* végleges szövege („*ezt az emberiséget, hisz ember vagy, ne vedd meg*”) közt. Különösen, ha előző változatát is figyelembe vesszük („*magaddal együtt vedd meg*”).

A tanulmánykötet második részének címét Tverdota György már idézett tanulmánya adta („*Szublimálom az ösztönöm*”). Ez a pszichoanalízis túlsúlyát idézte elő. A sztalinizmus nem tűrte a freudizmust, s úgy látszik, ennek visszahatásaként most a szükségesnél nagyobb mértékben uralkodik el – ismét – a mélylélektan a József Attila-kutatásban. Erős Ferenc (*József Attila kultusza a pszichoanalízisben*) ki is mondja: „József Attila nem csak a magyar irodalom, hanem a magyar pszichoanalízis történetének is emblematisztikus alakja volt.” Továbbá: „a pszichoanalízis nyilvánvaló módon »sokat köszönhet« József Attilá-

nak.” Senki sem tagadja, hogy életére és költészetére rendkívül hatott mind a freudizmus elmélete, mind gyakorlata. Azt sem vonhatjuk kétségbe, hogy megtermékenyítően hatott életművére, akár költészetét, akár elméleti írásait vesszük figyelembe. Abban már lényegesen ellentmondanak a szakértők is, hogy életére – egészségére, gyógyulására – szintén jótékonyan hatott-e a pszichoanalitikus kezelés. Erős Ferenc is elismeri, hogy bizonyos fölfogások szerint áldozata volt. Fölveti, vajon a költő kudarccal végződő kezeléséért, sőt öngyilkosságba hajszolásáért nem tehetők-e felelőssé a terapeuták.

Rapaport Samu bizonyosan nem, hiszen ő, mihelyt rádöbbsent, hogy nem tud segíteni a költőn, lemondott a kezeléséről. Lengyel András (*A pszichoanalízis mint „az ödipusz vál-lás teológiája”*) a költő Rapaporthoz írott leveleinek egyik jellegzetes vonatkozását bon-colgatja. Azt, amelyben a költő a freudizmust „a neurotikusok ödipuszvallásának teológiá-jaként” értelmezte. Ez szintén hozzájárul a költő anyakomplexusának megértéséhez.

N. Horváth Béla (*Szocializmus és mélylélektan*) József Attilának a freudizmus és a marxizmus összeegyeztetésére irányuló igyekezetének forrását mutatja meg Wilhelm Reich elméleti munkásságában. Erre ugyan már Németh Andor rájött, és Erős Ferenc is tárgyalta („*Miért fáj ma is*”). Valachi Anna (*A névvarázstól a pszichoanalízisig*) József Attila és Róheim Géza kapcsolatát kutatta föl. Érdekes, hogy a freudista Róheim szemben állt Reichhel, ez azonban József Attilát nem zavarta barátságukban. Hihető föltevés, hogy a Róheim gyűjtötte ausztráliai varázsebek, siratók, fohászok nyersfordításából József Attila formált verset. Az is, hogy Róheim könyve, *A csurunga népe* (1932) közvetlenül hatott József Attila pszichoanalitikus indítékú vallomásaira, néhány versére.

Kassai György (*Ósiség és folytonosság József Attilánál*) figyelemre méltó megfigye-lése, hogy a költő igekötői közt gyakori az *el* és ellentéte, a *szét*. (A nagyon szükséges s immár nélkülözhetetlen költői szótárból ez is kitűnnék.) Óhatatlanul Illyés Gyulának a pszichoanalízis szélsőségei ellen írt satírája (*Lélekbúvár*, 1948) jut eszembe, amikor a *Költőnk és Kora* alliteráló kemény *k* hangjait Hollós István nyomán a végbél záróizmának működésével hozza összefüggésbe.

A tanulmánygyűjtemény kifogásolt egyoldalúsága és némely túlmagyarázási igyeke-zete ellenére az életművel kapcsolatban számos érdekes és a további kutatásban használ-ható megfigyelésben gazdag. Ezért kár, hogy a névmutató mellől hiányzik a versek cím-mutatója. Használóinak dolgát kívánom megkönnyíteni, amikor az elemzett vagy néhány mozzanatát eredetien értelmezett verseknek eredetileg a magam számára kigyűjtött, betű-rendi jegyzékét közzéteszem:

Amit szívedbe rejtész 106 183
 Anya 80
 (Drága barátaim...) 98
 Elégia 149
 Elmaradt ölelés miatt 188
 Füst 31
 Ha a hold süt 153
 Ha lelked, logikád 17
 Iszonyat 182
 Klárisok 203
 Költőnk és Kora 190

Könnyű emlékek... 85
 Könnyű, fehér ruhában 61
 Munkások 136
 Nyár 20
 Óda 57
 Ritkás erdő alatt 152
 Szürkület 81
 Talán eltűnök hirtelen 211
 Téli éjszaka 40
 Vigasz 208

In memoriam

a címe a Nap Kiadónak Domokos Mátyás szerkesztette, eddig már félszáz kötetből álló, oktatási segédtankönyv célú sorozatának. Jellegénél fogva egy-egy életművet mind az írótól, költőtől származó szemelvényekkel, mind a róla szóló irodalom jellegzetes alkotásaival mutatja be. Nem elsősorban a tudományos kutatást, hanem az oktatást és a közművelődést szolgálja. A József Attiláról szóló *Eszmélet* című gyűjteményt N. Horváth Béla válogatta és szerkesztette. Öt fejezetben, tárgy szerinti (tehát nem keletkezési) időrendben közli a költői pályát jellemző írásokat. Alapul a József Attila-kutatás két régebbi jelentős gyűjteménye szolgált: egyrészt a Szabolcsi Miklós szerkesztette, annak idején viszontagságos sorsú *József Attila emlékkönyv* (1957), másrészt a háromkötetes *Kortársak József Attiláról* (1987). Az előbbi a kortársak emlékezéseit, az utóbbi pedig egykorú vagy kevésbé a költő halála után keletkezett kritikákat, interjúkat, vallomásokat (1922–1945) tartalmazza.

Ez utóbbi kiadványnak a története éppen fél évszázadra tekint vissza. Akkor jelent meg a szegedi egyetemi könyvtár munkatársának, Reguli Ernőnek (1929–2002) bibliográfiája *Írások József Attiláról* címmel az Irodalomtörténet című szakfolyóiratban és különnyomatként *A Szegedi Egyetemi Könyvtár Kiadványai* című sorozat 31. sz. füzeteként. (Második, bővített kiadása *József Attila* címmel, *Bibliográfia* alcímmel a Petőfi Irodalmi Múzeum kiadásában 1975-ben. Úgy hírlík, a centenáriumba újabb, a dolog természetét szerint minden eddiginél gazdagabb kiadása jelenik meg.) Ez a bibliográfia szolgált alapul és kiindulópontul Bokor Lászlónak (1927–1979) maguknak a szövegeknek összegyűjtéséhez. Az 1956-ban nyomdába került, kiszedett anyag már megjelenés előtt állt, kiadása azonban – bizonyára összefüggésben a forradalmi eseményekkel – meghiúsult. A szerkesztő halála után vette kezébe a kéziratot Tverdota György, átvizsgálta, kiegészítette, sajtó alá rendezte és alapos jegyzetekkel látta el. Így vált a kritikai kiadással párhuzamosan a József Attila-kutatás nélkülözhetetlen kézikönyvévé.

Minden válogatás szubjektív, ezért az *Eszmélet* című gyűjteményt nem ildomos bírálni. Magam legfőlőbb azt sajnálom, hogy a költő pályakezdésében mindenképp jelentősebb szerepet vállaló Espersit Jánosnak valamelyik írását nem olvashatom itt. Szóvá azt tenném, hogy ha Fejtő Ferenc álnévét (Fülöp Ernő) föloldja a könyv (a tartalomjegyzék is), miért nem adja meg Danzinger Ferenc magyarított nevét, az Agárdi Ferencet, hogy a későbbi írásaival azonosíthassuk, ahogyan a *Kortársak József Attiláról* névmutatójában is tette.

Juhász Gyula a *Szépség koldusa* előszavának kézírata szerint azt írta az ifjú diákköltőről, hogy „árván és nincsetlenül vándorolt és dolgozott és tanult”. Nincsetlenül és nem nincsetlenül, ahogy a banalizáció törvénye szerint ma idézni szokás az atyai pártfogó buzdító szavait.

József Attila és a modern művészet

címmel jelent meg negyvenöt éves kiséssel Mészáros István könyve az Argumentum Kiadó és a Lukács Archívum közös gondozásában, az utóbbi intézmény Sziklai László szerkesztette Alternatívák című sorozatában.

Mészáros István (*1930) egyetemi tanulmányait Budapesten kezdte, 1953-ban Jénában végezte. Bölcsészdoktori fokozatot szerzett, és Lukács György tanársegéde, 1956-ban

adjunktusa lett. 1951-ben József Attila-díjat kapott. 1955-ben kandidátusi fokozatot szerzett. 1956-ban *Szatíra és valóság* (1955) című könyvéért Kossuth-díjjal tüntették ki. Mint könyvének utóvédharcos fogalmazású utószavában Agárdi Péter és Andor László írja: „1956 tragédiába fordult szép ősze után hagyta el Magyarországot.” Egyetemi docensként tanított Torinóban, 1959-től Londonban, 1961-től a skóciai St. Andrews egyetemen, 1966-tól a dél-angliai Brightonban. 1972-ben a torontói (Kanada) York Egyetem tanára lett. 1976–1991 közt visszatért a brightoni Sussexi Egyetemre, immár mint a filozófiai tanszék vezetője. Ennek az egyetemnek professor emeritusa. 1970-ben Isaac Deutscher Memorial-díjat, 1992-ben Lukács-díjat kapott. 1995-ben a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává választotta.

Még a torinói Einaudi Kiadó adta ki könyvét a magyar forradalomról (*La rivolta degli intellettuali in Ungheria*, 1958). József Attiláról könyvét még 1959 elején a British Museum könyvtárában kezdte írni, 1961 végén a skóciai St. Andrews egyetemen fejezte be, és 1964-ben a milánói Lerici Kiadó adta ki *Attila József e l'arte moderna* címmel. Ez jelent meg most Csala Károly fordításában.

A cím megtévesztett. Azt hittem, József Attilának a modern képzőművészetről, zenéről vallott nézeteit ismerteti. A szabatos cím a *József Attila és a modern költészet* volna. A szerző mint filozófus és esztéta ugyanis azt bizonygatja, hogy József Attila korunk nagy, reprezentatív költője, a legmodernebb költők egyike, akinek műve egy roppant gyötrelmes átmeneti kornak monumentális szintézisét nyújtja; „csodálatos elme”, „hasonlíthatatlan erkölcsi nagyságú” ember. Kedvezőtlen körülményei ellenére olyan életművet hozott létre, amely a világirodalom legegységesebb költői között jelöli ki a helyét. Azt is hirdeti: mi, magyarok, büszkéek lehetünk – és kell is, hogy legyünk – arra, hogy József Attila személyében az egész világirodalom egyik legnagyobb költőjét adtuk az emberiségnek.

Ezzel régóta egyetértünk, s a szerző érvelését el is fogadjuk. Annak ellenére, hogy a magyar olvasó számára a dolog természeténél fogva sok fölösleges adat, magyarázat terheli a művet. Nem ismerem az olasz kiadás ottani fogadtatását, de attól tartok, az olasz olvasó pedig aligha foghatta át a könyv első fejezetének (*A világirodalom nagy forradalmi költője*) terjedelmes fejtegetéseit, amellyel József Attila életművét Petőfi és Ady folyamatosságába ágyazva igyekszik bemutatni.

Kevéssé esztétikai, inkább politológiai érvelése őrzi még a költő ötvenes évekbeli értékelését. Nem véletlen, hogy harcosan elítéli Fejtő Ferencnek a költő mozgalmi verseit (itt a *Nyár* címűt) érő kritikáját, védelmezve a szókincset, amelyet utóbb maga a költő érzett merevnek, költőietlennek. Később ugyanilyen ellenszenvvel szól Kassák Lajosról. Ezekben még a régi sztalinista elfogultságát látom a „jobboldali szociáldemokraták” ellen. Lukács szektás merevségét örökölte Mészáros Babits ellen is. A filozófus mesternek nevetséges belemagyarázása Babits *A gazda bekeríti házát* című versében a *kerítés* motívumát úgy értelmeznie, mint „aktív, harcos kiállás a polgári, kapitalista alap mellett”. Ugyancsak belemagyarázás a *léckerítés* teljesen más értelmi mezőben való fölhasználását József Attila *A város peremén* című versében ezzel eszmeileg ellentétes vallomásként fölfogni.

Tagadhatatlan, hogy Bécsben Lukács elismeréssel fogadta József Attilát, s ezzel az ifjú költő méltán dicsekedett el. De azt, hogy Lukács lett volna az első, aki fölismerte József Attila igazi jelentőségét, erős túlzásnak tartom. Ignotus (aki a szerzővel ellentétben soha-

sem használta ebben az összefüggésben utónevét, a Hugót), csak egyike a nem is első föl-ismerőknek.

A könyv alapján sajátosan fölfogott monográfia, amely a maga ízlése és eszmei rostája szerint válogatott verseken mutatja be József Attila költői és világnézeti útját. Kétségtelenül jól ismeri föl, hogy 1925-tel záródik a zseniek kora (ami nem jelenti, hogy addig nem születtek remekművek), és hogy az utolsó évtized (1927–1937) a költői pálya csúcsa. A harmadik fejezet (*A zseniektől a klasszikus magaslatokig: József Attila fejlődésvonala*) a valóban irodalomtörténeti elemzés, bár ebben is túlteng az ideológiai szempont. A közbeeső fejezet (*A modern művész sajátos helyzete*) kevésbé szól József Attiláról, inkább általános esztétikai fejtegetés Lukács György szellemében (a sok *adekvát* jelzót is örökölve), világirodalmi párhuzamokra utalva. Erőltetettnek látom azt a párhuzamot, amelyet Mészáros Lukács és a költő nézetei közt vél.

Aligha érthetnek egyet azzal, hogy a modern művészet kora egyúttal a nemzeti művészet válságának kora is. Az, hogy a művészet, mint az egész élet, globalizálódik, nem jelenti a nemzeti sajátosságok szerepének csökkenését, kivált nem az irodalomban, a költészetben. József Attilának nem kellett leküzdenie „a provinciális-nemzeti tehetetlenséget”. Ellenkezőleg: *A Dunánál*, a *Hazám* azt bizonyítja, hogy egy osztály szószólója, a proletárköltő, utolsó éveiben vált nemzeti klasszikussá. Anélkül, hogy kétségbe vonnám a munkásosztályért művészi fokon szót emelő költő emberi és művészi nagyságát, azt valloam, hogy a pártköltő fölé emelkedve lett a magyarság és az emberiség nagy költőjévé.

Ugyanígy kétségbe vonom, hogy Juhász Gyulának sem sikerült elkerülnie a provincializmus veszélyét. Csak akinek „térkép e táj”, nézheti idegenül a Szeged környéki *sömlýéket*, tápai népet, a Város hagyományait és embereit megörökítő költészet szépségét és értékét. Nem csak Tömörkény, hanem Juhász Gyula mikrokozmosza is a nagy művészet méltó tárgya. Ezért utasítom vissza azt az állítást, mintha Juhász Gyula lett volna az oka József Attila állítólagos „provinciális perspektívájának”, amely Mészáros szerint a *Szépség koldusa* verseit jellemezné.

Azt nem a szerzőnek, hanem a fordítónak rovom föl, hogy nem javította ki az 1961-ben még nem ismerhető adatokat és szövegeket. Juhász Gyula költői pályája nem 1908-ban kezdődött, hanem akár 1899-et is írhatunk, de mindenesetre első verseskötete is már 1907-ben megjelent. *A Munkásotthon homlokára* című versét sem 1920-ban vagy '21-ben írta, hanem 1919-ben. S ma már verstanilag is így hibátlan a sor: *Csak az bitang és az hazátlan*. S a *lépsz be* sorvégre nem *cserében*, hanem *cserébe* a jó rím.

Stoll Béla kritikai kiadása (1984) óta József Attila [*Már régesrég...*] című versében is javítandó az értelmezést alapjában megváltoztató jelző: nem *gonosz*, hanem *gondos* gazdáinak hiányát panaszolja. A *Szépség koldusa* előszavának idézetében itt is „nincstelenül” szerepel, s a helyi nyelvérzék szerint helyes külviszonyragos (Kiszomboron) alak helyett hibásan belviszonyraggal (Kiszomborban).

Apró életrajzi tévedés, de a fordító, elnyerve a szerző bejegyzését, ezt is kijavíthatta volna: József Attila nem a makói gimnáziumban érettségizett 1924-ben, hanem Pesten, a Werbőczy-gimnáziumban, 1923 decemberében. Lényegesebb félremagyarázás, mintha József Attila megszakította volna kapcsolatát atyai barátjával, Espersit Jánossal: „elhidegült a kapcsolatuk, szemléltomást egészen a teljes szakításig”. Nem tudom, mire alapozza ezt a nézetét. József Attila 1929 nyarán két hetet töltött Espersitnél, sőt még 1930 nyarán

is átruccant Jolán nénjével és az ő udvarlójával, későbbi férjével, Bányai Lászlóval Vásárhelyről Makóra. Espersit 1931-ben Pitvarosra költözött új feleségéhez, s hamarosan és váratlanul ott hunyt el. Semmi jele annak, hogy előtte József Attilával megszakadt volna kapcsolatuk.

József Attila lelki összeomlása

címmel szintén 56-ban emigrált tudós hozta haza, és tette közkinccsé nézeteit József Attila betegségéről és betegségének a költői életműre tett hatásáról. Udvardi József Illyés Gyuláné Kozmutsa Flóra tanítványa volt a gyógypedagógiai főiskolán, és olyan kedves tanítványa lehetett, hogy (ahelyett, hogy valamely országos közgyűjteményünknek adta volna), 1970 tájt, amikor hazalátogatott, neki ajándékozta annak a híres-hírhedt Rorschach-tesztnek általa gépelt másolatát, amelyet ő készített József Attilával megismerkedésükkor, 1937. február 20-án. E tesztéről a Franciaországban jeles pszichológussá emelkedett, jelenleg Nice-ben élő tudós először a *Lyukasóra* című folyóirat 2001. áprilisi és májusi számában közölte értékelését (*József Attila lélektani vizsgálata*). Most (2004-ben) a Magyar Írók Egyesülete kiadásában, a *Lyukasóra-könyvek* sorozatában, egykori főiskolai társának, barátjának, Gyurkovics Tibornak utószavával megbővítvé adta ki.

Mindjárt hadd tegyem szóvá, hogy logikusabb lett volna, ha a könyv második fele (*A Rorschach-próba kiértékelése*) áll elől, s ezt követi a mostani címadó első rész (*József Attila lelki összeomlása*). Függelékül kapunk még egy fejezetet (*József Attila a francia Rivierán*), amely a költő 1927. évi nyári cagnes-sur-mer-i nyaralását ismerteti. Nem első-sorban az életrajz alaposabb föltárása a célja (bár itt is újat hoz, amikor kimutatja, hogy a ház, amelyben a költő Etus nénjével lakott, már rég nincs, és a költő emléktáblája rossz helyen áll), hanem azt a tanulságot vonva le, hogy ez a két hónap az éppen tíz év múlva bekövetkezett végleges lelki összeomlást mintegy előre vetítette. Két fontos megfigyelése: a kivételesen szép táj nem ihlette József Attilát jelentősebb költői mű megalkotására, és a tenger, amely az átlagembert elragadtatással, csodálattal tölti el, a költőben nyugtalanító, lehangoló hatást keltett.

Herman Rorschach (1884–1922) svájci német pszichológus 1921-ben tette közzé éveken át gyarapított tesztjét, amely sajátos tintafoltoknak a vizsgált személyiségben támasztott képzetek elemzésén alapult. Udvardi József könyvének több helyén is kritikátlan rajongással emlegeti ezt a módszert, különösen a német Ewald Bohmtól továbbfejlesztett változatát.

Megírtam (*Mindenkor csak feléd nézek, Szeged, 2001*), hogy hetven éve, elsős gimnazista koromban matematikatanárom, Szeliánszky Ferenc (1906–1975) *koponyavizsga* néven ilyen tesztet készített osztálytársaimmal, és eredményeit doktori értekezésében (*A hibakutatás lélektani problémái, Szeged, 1938*) adta közre. Ez annak idején nyilván újdonság volt a neveléstanban és a lélektanban egyaránt.

Elhiszem, hogy jellemző lehet, mit lát az ember a kék égen úszó bárányszerű felhőkben, s mit a teszt jellemző szín- és alakfoltjaiban. Kizárólagos, vitathatatlan igazságokat azonban (akár a pszichoanalízisben) ebben sem látok. Abból például, hogy a költő az egyik foltot úgy nézte, mintha valaki óriás batyut vinne, arra következtetni, hogy ez a batyu az ő belső nehézségeit, „kóros problémáit jelentené”, nem mernék következtetni.

Mégis, ismerve a költő betegségéről halála óta máig megszorodott véleményeket (Bak Róbert, Varga Ervin, Bókay Antal, Jádi Ferenc, Stark András, Cserne István, Szőke

György, Németh Attila, Nemes Livia stb.), úgy vélem, Udvardi József józan, higgadt álláspontja lényegében elfogadható, és ha le nem zárja is a költő betegségéről és ennek hatásáról való vitát, hiszen a tudományban nincs végleges álláspont, a legalkalmasabb nézőpontot kínálja az életmű tárgyilagos értékeléséhez.

A próba tíz ábrából áll, de ennek József Attila csak a felét válaszolta meg: belefáradt. Elsősorban azért, mert (nyilván imponálni akarva a frissen megismert és első látásra megszeretett szépséges Flórának) egy-egy táblára az átlagos felelet tizenkétszeresével (!) válaszolt. Az átlag táblánként három felelet. Az öt táblára tehát József Attilától tizenöt értelmezést lehetett volna várni. Ezzel szemben ő 181 feleletet adott! Ez, mondja Udvardi, rekord, és bizonyítja a költő találékonyságát, képzeletének sokszínű gazdagságát. De mutatta fáradékonyságát is: amint tábláról táblára csökkent teljesítménye, majd az ötödiknél kimerült.

Mint Udvarditól megtudjuk, már annak idején Kozmutza Flóra ellátta kódolt megjegyzéseivel, amelyek voltaképpen a szöveg értékelésének első állomását jelentik. A második állomást az idézett *Miért fáj ma is* című kötetben Láng Iringó társaságában a szintén Kozmutza-tanítvány Bagdy Emőke végezte el. Udvardi ezt kiválóan minősíti, de hiányérzetének is hangot ad. Ez készítette őt arra, hogy folytassa a teszt elemzését. 2000 telén a déli Alpok ezerméteres magasságában látott munkához. Mint már tudjuk, 2001 tavaszán tette közzé először értékelését.

A költő személyiségét meghatározó, örökletes sajátosságának látja skizoid jellemtorzulását. József Attila nem volt skizofrén (tudathasadásos), de alkati készsége elébe ment e súlyos elmebetegségnek. Nem volt paranoiás, de a paranoid képzelődés, amely a nagyzási hóbort, üldözési mánia, erotómánia felé mutat, szintén jellemezte. „József Attila a próba felvételének időpontjában rendkívül sebezhető, belsőleg megrendült állapotban volt. Az a pszichotikus összeomlás, amely nála négy hónap múlva bekövetkezett, árnyékát már előrevetette.”

A skizoid beállítottság József Attilában az epileptoid hajlam jellegzetességeivel kereszteződött. Az epilepszia az idegbaj súlyos válfaja. József Attila nem volt epilepsziás, de az epileptoid egyéniség ismertetőjeleit hordozta. Ez magyarázza egyfelől hirtelen, indulatos, haragos magatartását, másfelől magatartásában és költészetében egyaránt megmutatkozó túlzott büntudatot, lelkiismeret-furdalást. A skizoidia hatása elsősorban az értelemben, az epileptoid jellem főként az érzelmi életben hagy nyomot. E kettő ritkán semlegesíti egymást, gyakrabban súlyosbítja a bajt.

Udvardi neurotikus érzelmi zavarokat, fóbiás félelmeket is kiolvas a tesztből. Ez utóbbiak föl nem dolgozott gyermekkori rettegések továbbélését alkotják. Szintén gyermeki megrögzöttséggel magyarázza a költőnek a nőkkel szembeni magatartását.

Ezek a jellemvonások összegeződtek. Olykor nem csak hátrányuk, néha előnyük is volt. „Így a gyermekkorra jellemző friss, minden szépre-jóra tágra nyílt szemű látás József Attila számára az ihlet és a költői elragadtatás-csodálkozás kimerülhetetlen forrása volt.”

Elemzésének végén Udvardi oda jut, ahova (ne tűnjék föl szerénytelenségnek) jómagam (Juhász Gyula-kutatásaim következményeként) már évtizedekkel ezelőtt elértem. A legmodernebb tudomány sem tudja eldönteni, hogy a kifejlődött betegségben mennyi az örökletes, *alkati* (endogén), és mennyi a külső, *alkalmi*, környezeti hatás következménye (egzogén). Ökrös László (1926–1988) barátommal a népzene törvényszerűségeit latol-

gatva vitattuk fél évszázaddal ezelőtt az *alkati és alkalmi* ellentétét, összefüggését, korrelációját. Udvardi fölteszi a kérdést: „József Attila tragédiába torkolló sorsa kialakításáért az alkati, örökletes tényezőket, vagy inkább a lét folyamán beépült érzelmi zavarokat kell-e felelőssé tenni?” A dogmatizmus szerette volna a felelősséget mindenestül a társadalomra hárítani. József Attila azt állította: „*Köztetek lettem bolond...*” Ez azonban nem azonos azzal, hogy *miattatok*. Az endogén betegség föltételezése kétségtelenül bizonyos fokú determinizmusban való hitet is föltételez. Ám a belső (alkati) hajlam nem föltétlenül fejlődik ki: ezt idézheti elő a külső (alkalmi) hatás, a környezeté, a társadalomé. Udvardi válasza: „az alkati adottságok legalább oly fontos szerepet játszottak, mint a külső romboló hatások”. Egy ideig belső ellenállása elegendő volt a külső csapások elviseléséhez: „évtizedekig sikerült neki a belülről feltolakodó túlzott követelményeket többé-kevésbé kordában tartania. Viszont a kívülről rázúduló megpróbáltatások, csalódások belső ellenállását fokozatosan gyengítették.”

Már Flórával való megismerkedésükkor „megrendült állapotban” volt. „Kevéssel később Flóra hirtelen megbetegedése és Pestről való elutazása jelentette azt a megrendítő eseményt, amely kegyelemdöfésként a belső összeomlást kiváltotta nála.” Továbbá: „az elmebaj azzal állt elő, hogy a jellem sokáig visszafogott kóros irányulásai egyszeriben elszabadultak, hirtelen óriássá, ellenőrizhetetlenné váltak. Ez a végkifejlet az író egyéni alkataiban mint lehetőség eleve adva volt, s bizonyos mértékig előtételiződött. Következésképp a lelki összeomlás és az abból fakadó tragédia létrehozásában a külső romboló hatás és a belső kóros beállítottság együttesen, egymás kiegészítve vett részt.”

Ezzel egyetértek, némi módosítással. Míg általánosságban nem lehet megállapítani, hogy egy-egy betegben hány százalékban hat az alkati és hányban az alkalmi tényező, de egy-egy jelenségben (eseményben, alkotásban) meg lehet kísérelni kimutatni, hogy adott esetben – ha nem százalékosan is – melyik erő játszott nagyobb szerepet. A társadalom bűnösségét tehát – József Attila sorsában sem – szabad eltagadni.

Udvardi számos idézettel támasztja alá mondanivalóját. Ezek zöme a versekből való, és több érdekes észrevételt tartalmaz, amely e versek magyarázatához fölhasználható lesz. Kár tehát, hogy ebben sincs verscímmutató. Alapos elemzését adja továbbá a költő Flórához írott leveleinek. Nem hallgatja el, hogy ezek egy része, a pszichotikus összeroppanás után, a betegséget tükrözik. Érdekesen fejtegeti, és versekkel szemlélteti a költő istenkérését. (Ez némiképp ellentmond annak, hogy másutt szikáran ateistának minősíti.)

Végül arra a mindnyájunkat foglalkoztató kérdésre is választ ad: befolyásolta-e a betegség az életművet? Nem rest a levelekben, sőt a versekben is ilyen mozzanatokat föl-sorakoztatni. Pl. az *Íme, hát meggleltem hazámat...* kezdetű versnek azt a hasonlatát, hogy a sír befogadja, mint a persely a régi vashatost, kórosnak véli, mondván, hogy gondolatmenetét eltéríti eredeti irányától. Ezt nem így látom.

Összegezését nélkülözhetetlennek tartom (annak ellenére, hogy nyelvhelyességi hibáit nem akarom terjeszteni) teljes terjedelemben idézni:

„A költő leveleinek és verseinek vizsgálata érvet szolgáltat annak bizonyítására, hogy a pszichózis nem érintette mélyrehatóan József Attila értelmi tevékenységét. Az írónál a pszichopata alkatával együtt járó és abból következő felületes megismerései zavarok fennmaradtak, s közülük egyesek gyakoribbá, mások hangsúlyosabbá váltak. Viszont a pszichózis kitörésével fellépő megdöbbenő értelmi zavarok átmeneti jellegűnek mutat-

koztak, s csaknem kivétel nélkül megszűntek. József Attilánál a belső összeomlás főleg érzelmi-akaratit értenek súlyos károkat. A pszichotikus folyamat fellazította az amúgy is elégtelen önfelügyelő, önszabályozó képességét, és az addig a tudatalattiban visszatartott ösztöneit, indulatait, infantilis követelményeit felszabadította, felerősítette. A lelki betegség így fokozatosan aláásta a költő szerelmi kötődését, a jövőjébe, a gyógyulásába vetett bizalmát, és egy kétségbeesésbe torkolló, reménytelen depresszióba sodorta. József Attila mindvégig megőrizte azt a képességét, hogy eredeti módon lássa [a] világot, s teljes mértékben megőrizte nagyszerű költői tehetségét is. Élete utolsó hónapjaiban is képesnek mutatkozott arra, hogy remekbe szabott, csodálatos versekkel gazdagítsa irodalmunkat.”

Arra kérdésre, vajon, ha Flóra férjhez megy József Attilához, az ő hitvesi szeretete, gondoskodása megővta volna-e a költőt az öngyilkosságtól, Udvardi sem tud felelni. Szerinte ez az egyetlen titok, amely örökre megoldatlan marad.

Lehet. De én úgy vélem, ez az egyik eset, amelyben az endogén tényező erősebb volt az egzogénénál.

A kutatás feladatai

A gazdag József Attila-irodalom bátorít föl arra, hogy merjek néhány tanácsot adni. A költői szótár sürgős szükségességéről már közben szóltam. A bibliográfia új kiadása remélhetőleg hamarosan megvalósul. Kételyeim csak amiatt vannak, vajon ez módszerében figyelembe veszi-e a személyi bibliográfia szerkezetéről, kellékeiről a közelmúltban kikristályosodott útmutatásokat, vagy továbbra is a hazai bibliográfia vaskorszakára emlékeztető, ömlesztett adattömeget zúdít ránk, amely kezelhetetlen, használhatatlan lesz, mint annyi napjainkban megjelent bibliográfia.

A verselemzések gyarapítására is céloztam, amikor az irodalomtörténeti kutatás legfőbb hivatásáról beszéltem. József Attila összes versei is megérdemelnének Szabó Lőrinc *Vers és valóság* (1990) című gyűjteményéhez hasonló kiadást. Ezt ugyan nem maga a költő készítene, hanem a legjobb kutatók. Hírlik, hogy Stoll Béla új kritikai kiadást ír, s immár nem szűkíti le adatait a textológiai alapokra, hanem a versek elemzéséről, keletkezéstörténetéről, netán utóéletéről is egybegyűjti mindazt, amit az eddigi irodalom fölhalmozott. Lehet, hogy ezzel meg is valósítja javaslatomat. (Juhász Gyulával kapcsolatban terveztem ilyet, bevonva a verstani tudnivalók megírásába Turcsány Pétert, miután könyvében [*A mérleg közepén*, Pomáz, 2001] tanúbizonyságát adta, hogy ért ehhez.)

Újból óvnám a József Attilára szakosodott kutatókat a túlmagyarázás, a belemagyarázás kísértésétől.

FÜZI LÁSZLÓ

A gondolat súlya

LENGYEL ANDRÁS: „...GONDJA KÉL A GONDOLATBAN” –
AZ ÉRTEKEZŐ JÓZSEF ATTILÁRÓL

Ahhoz, hogy Lengyel András újonnan megjelent, s az utóbbi pár esztendőben írott, József Attila gondolkodásával foglalkozó, rendkívül szisztematikusan egymás mellé állított tanulmányait megértsük, több irányból is elindulhatunk. Az egyik lehetséges irány az, ha a kötetben megmutatkozó József Attila-képet próbáljuk összegezni. Ebben az összegzésben segítségünkre van a szerző is, hiszen választott módszeréből következően – erről lesz még szó – több ízben is szinte rákényszerül arra, hogy a részterületeken való búvárkodások során az egészről is beszéljen, az egészről, tehát arról a József Attila-képről, amelyik benne él, s amelyet a maga filológiai-filozófiatörténeti-gondolkodástörténeti munkásságával több oldalról is igyekszik alátámasztani. Lengyel András számos utalás mellett a tanulmányokhoz írott előszóban beszél az őt foglalkoztató és fogva tartó József Attiláról: „... József Attila nemcsak nagy költő, hanem jelentékeny gondolkodó is volt, aki saját terepén, a műalkotások világában mozogva, a műalkotások mibenlétéről szólva figyelemre méltót produkált. Írásai, még rövidke töredékei is megérik azt az erőfeszítést, amit a közöttük való eligazodás megkövetel.” Másutt – jellemző módon, egy előadás alkalmából, a filológiai és filozófiai elágazások követése közben, akkor, amikor arról beszélt, hogyan alakította Halasy-Nagy József József Attila filozófiai tájékozódását –, a következőképpen vázolta a benne élő József Attila-képet, az idézés során a hivatkozásokra való utalásokat elhagyom: „József Attila, akit költőként tartunk számon, a közhiedelemmel ellentétben valójában gondolkodó is volt. Értekezői életműve ugyan kis terjedelmű s elég nagy százalékban csupán töredékekből áll, de a maga választotta területen így is jelentős, s bár e teljesítményét sokáig még költészetének méltánylói is lebecsülték, jelentősége az újabb kutatások fényében egyre nyilvánvalóbb. Elméleti érzéke, problémaérzékenysége s nem utolsósorban szigorú intellektuális következetessége kifejezetten izgalmassá, máig elevenné teszi életművét, amelynek központi témája – költő voltával összhangban – egy általa kitűnően ismert terület, a műalkotás volt. ... A költő értekező szövegeinek interpretálása azonban egyáltalán nem szokványos feladat; a munkát rengeteg előzetes kronológiai, textológiai és filológiai probléma nehezíti. ... a költő, bár a szegedi egyetemen Bartók Györgynek, a budapestin pedig Pauler Ákosnak volt a tanítványa, gondolkodóként valójában autodidaktának tekinthető. Filozófiai műveltségének igazi megalapozása nem valamely értelmező közösségben, konkrét iskola kereteiben következett be, hanem azokon kívül. 1928/29-ben ugyanis – a Pauler Ákostól nyert ösztöndíjakat kiteljesítve – széleskörű, rendszeres filozófiai önművelésbe kezdett. Ekkor igen sokat és sokfélét olvasott, filozófiai klasszikusokat (pl.

Kant vagy Hegel) éppúgy, mint jelentős kortárs szerzőket (pl. Jaspers, Heidegger, Rickert), vagy hazai összefoglalásokat és részmunkákat (pl. Varga Béla)”.

Lengyel András érdeklődésének középpontjában tehát a gondolkodó József Attila áll. Nem csak a költő, de azt sem lehet mondani, hogy csak a teoretikus József Attila, hiszen József Attila költészetében is őrizte a maga gondolkodói alapállását, a szintéziseket pedig feltehetően – ez már a költészet sajátosságaiból fakad – verseiben teremtette meg, annál is inkább, mert gondolkodói életműve más céllal fogant írásainak utalásaiból, töredékekből és jegyzeteiből bontható ki. Ha egyetlen szóval szeretném jellemezni Lengyel András törekvését, akkor azt mondanám, hogy József Attila gondolkodói rendszerének kibontására törekszik, tehát alapfogalmainak tisztázására, gondolkodói rendszere felvázolására, s annak megmutatására, hogy ez a rendszer miképpen létezett a térben és az időben. Aki csak egy kicsit is ismeri a József Attila-filológia helyzetét, s tisztában van azzal is, hogy az elmúlt évtizedek alatt, igaz, ennek voltak előzményei már József Attila életében is, mi minden rakódott rá József Attila életművére, az tisztában lehet a vállalkozás nagyságával. Mindezzel együtt azt gondolom, hogy Lengyel Andrást nem csupán a tételes gondolkodó József Attila foglalkoztatja, hanem a gondolkodás módjában is lenyűgöző erejű József Attila. Feltehetően ezért idéződik a kötet címében is a József Attila-i verssor: *„gondja kél a gondolatban”*. S mögötte ott van az a töredékrészlet is, amelyet Lengyel András József Attilától idézve József Attilára is vonatkoztat: *„a gondolatot ő is súlyával együtt emeli föl.”* Itt, a szigorúan tudományos eszközöket felvonultató könyv ismertetésének ezen a pontján kell utalnom arra, hogy a szerző személyes érintettsége leginkább alighanem József Attila ritka erős logikai rendet érvényesítő gondolkodásának megbecsülésében érhető tetten.

S alighanem éppen a gondolkodó József Attila munkásságának középpontba állításával érthetjük meg Lengyel András tudományos pályájának főbb irányait is, úgy gondolom, ebből az érdeklődésből nőttek ki tudományos munkálkodásának főbb irányai, még akkor is, ha – miként lenni szokott – szinte valamennyi irány az idők során önállósodott is. Az egyik irány – természetszerűen – a József Attila-filológiához vezetett, azt, hogy kötetekben és kisebb tanulmányaiban is mennyi adattal és felismeréssel gazdagította a József Attila-filológiát, csak a szakemberek tudják eléggé méltányolni, „haszna” pedig egy új összefoglalásban mutatkozhatna meg igazán. A másik irány a szegedi irodalmi-művelődéstörténeti hagyományhoz vezette, József Attilának ebben is megvolt a maga helye, de hát itt is tanulmányok és kötetek hosszú sorával találkozhatunk. A harmadik irányt maga a gondolkodástörténeti gondolkodás és elemzés kialakítása alkotja. Az általa választott vizsgálódási mód nem lép ki az életrajz – mű – kor összefüggésrendszeréből, azt vizsgálja, hogy a kor más gondolkodók vagy éppen filozófusok által is feltárt jelenségei, alaptendenciái miképpen mutatkoznak meg az írói-költői-gondolkodói világokban. Miközben a maga tanulmányait „korszerűtlen” és „marginális” értelmezői irány képviselőinek láttatja, éppen arra törekszik, ami az irodalom- és esztétörténész számára a legfontosabb lehet: megmutatni, hogy hőse miképpen élte át, értette meg vagy éppen fejezte ki korának legfontosabb jellemzőit, jelenségeit. Ezt a Kosztolányival kapcsolatos tanulmányait összegyűjtő kötetek olvasásakor is így éreztem. Vizsgálódásának középpontjában sokáig – József Attilától elindulva és Kosztolányiig visszanyúlva – az én-integritás bomlásának folyamata állt, ezt a folyamatot a következőképpen írta le: „A piac-elvűség általánossá és csaknem ki-

zárólagossá válása ... egy olyan beállítódást teremt meg, amely a döntéseit egyénileg meghozó, tehát a lehetőségek között választó én bázisán jön ugyan létre, de éppen ennek a választási lehetőségnek a tényleges összezsugorodását eredményezi.” Úgy gondolom, hogy Kosztolányihoz is József Attila kapcsán jutott el, egyrészt azért, mert Kosztolányi és József Attila között valódi szellemi-alkotói kapcsolat létezett, másrészt azért, mert az általuk használt fogalmakban is megmutatkozott egyfajta hasonlóság-rokonság, harmadrészt pedig feltehetően azért, mert foglalkoztathatta, hogy maga gondolkodástörténeti nézőpontját miképpen lehet alkalmazni más költői-írói életmű esetében. Viszont éppen a Kosztolányi-tanulmányok mutatták meg, hogy ott, ahol Lengyel András megoldandó problémát, filológiai kérdést talál, gondolkodása önállósodik, s tisztázza az általa meglátott kérdéses helyeket.

Eddigi kötetei azt is megmutatták, hasonlóan a mostanihoz, hogy Lengyel András sajátos tanulmánytípust dolgozott ki a maga számára, s ez is összefüggésben van azzal, hogy – az annyi elágazás ellenére – makacsul egyetlen téma, a gondolkodó József Attila – és József Attila gondolkodásmódja foglalkoztatja. Ha csupán a forma oldaláról nézzük tanulmányait, s eltekintünk a tartalmi jegyeitől, akkor azt látjuk, hogy a legapróbb utalásokra figyelő szaktanulmányokat ír, ezek a szaktanulmányok a legtöbb esetben a korábbi alapkutatásokat is kénytelenek helyettesíteni, ugyanakkor ezek az írások kapcsolódnak is egymáshoz, az egyikben a korábbira hivatkozik, vagy éppen következőt „készíti” elő, innét, ebből a tőből fakad az, hogy – ahogy utaltam is rá –, egy-egy írásában kénytelen utalni az egészre, arra a nagyobb egységre, amelynek tulajdonképpen monografikus alátámasztását végzi el. Kérdésfeltevései egy tőből fakadnak, maguk az írások pedig egyazon gondolatmenet részét képezik. Ez azok számára, akik írásait a folyóiratokban is figyelemmel kísérik, a legtöbb esetben csak akkor válik nyilvánvalóvá, amikor az egy témakörbe illeszkedő tanulmányai kötetbe gyűjtve megjelennek. Mint például a Kosztolányi-tanulmányok esetében, vagy éppen most, az újabb József Attila-tanulmányok megjelenésekor. Nem véletlen, hogy a már említett bevezetőben külön is foglalkozott írásainak a „besorolhatóságával”: „... e kötet nem monográfia, nem a témakör mindenre kiterjedő, zárt és kerek összesség, de nem is véletlenszerűen egymás mellé kerülő írások halmaza. Önmagukban is megálló külön tanulmányokból áll össze a könyv (ezért kisebb ismétlések olykor előfordulnak benne), ám az egyes tanulmányok kiegészítik és folytatják egymást, kibontanak vagy lezárnak valamit. Igazi értelmüket csak együtt, egymásra is vonatkoztatva jelenítik meg.” Azzal, hogy Lengyel András elzárkózik a monográfiaírástól, szemmel láthatóan főképpen az azzal kényszerűen együtt járó „fölstilizálástól” tart, alapvetően azonban nem az ettől való félelem magyarázza a „monográfiaellenességet”, hanem egyszerűen az a tény, hogy az önmaga által kialakított szemléletmóddal előbb alapozó tanulmányokat kell írnia, az ebből a nézőpontból eredő összefoglalásra még nem érkezett el az idő.

A kötet tanulmányaiban egy-egy, ha tetszik, statikus problémakör, fogalom elemzését találjuk meg. Így jelenik meg a József Attila által használt fogalmak közül az *abszolútum*, az *existencia*, az *önlet*, a *nemzet*, az *olvasó*, többek között, s ezekhez kapcsolódóan, de önállósodva is, József Attila metafizikájának kérdése. Ezeket az írásokat kapcsolattörténeti írások kísérik (pl.: *József Attila filozófiai tájékozódása és Halasy-Nagy József; József Attila, Rátz Kálmán és „A nemzeti szocializmus”*), illetve az idő által megteremtett mozgásokat bemutató tanulmányokkal találkozunk, példaként a *Még egyszer József At-*

tila 1933-as kisiklásáról című tanulmányt említem. Nagyon remélem, hogy Lengyel András a nem mindennapi mélységű alapozó tanulmányok után megírja majd a gondolkodó József Attilával foglalkozó monográfiát is. S még egy megjegyzés: ott, ahol Lengyel András a kötet telitalálatnak tűnő címét értelmezi, telitalálat, hiszen a „*gondja kél a gondolatban*” sor a költő és a gondolkodó József Attilát valóban egynek mutatja, a költő gondját, vállalkozásának terhét a teóriában jelöli meg, utal József Attila kevesek által ismert, Németh Lászlóval kapcsolatos töredékére is. Akkor, amikor József Attila a filozófusokat nemcsak azért tartotta filozófusoknak, mert gondolkodnak, hanem azért is, mert – idéztem már – „*a gondolatot súlyával együtt emelik föl*”, Németh Lászlóra is tett egy megjegyzést: „*Nincs súlya annak, amit mond...*” Alighanem a mostani kötet tanulmányainak mélységét és adatgazdagságát magán viselő tanulmánynak kell majd tisztáznia, hogy Németh kapcsán miért írta azt József Attila azt, amit írt, s miért érezhette Némethet súly nélküli gondolkodónak... (*Tisztatáj könyvek, 2005*)

SZÜLETÉSNAPOMRA

LŐCSEI PÉTER

Lehet-e?

JÓZSEF ATTILA A KÖZÉPISKOLÁBAN

„Ami szép az nehéz. ... Hiszem, hogy ez a nehézség is hozzátartozik a szépséghez, mint a harc és szenvedés a világhoz.”

Babits Mihály

A szerkesztőség felkérése egy végzős gimnáziumi osztály József Attila-dolgozatának javítása közben érkezett. Jegyzeteimet részben ennek hatása alatt fogalmaztam. Aligha kell bizonygatnom, miért. Minden számonkérés, osztályozás önvizsgálatra készítet: mit csináltam rosszul, mit jól? Hogyan kellene folytatnom egy-egy író, költő olvastatását? Megtanítható-e, megszerettethető-e Arany János, Ady vagy éppen József Attila? Két évtizedes tanári tapasztalatom sem mentesít e kérdések alól. Az évekkal nem csupán pedagógiai gyakorlatom bővült, hanem az összehasonlítás példatára is; a kétely és a megújuló remény. Lehet és kell őket tanítani. Kell, mert a legnagyobbak közül valók, mert évtizedek, évszázadok múlva is hozzánk szólnak. És lehet, még akkor is, ha sokszor úgy érezzük, hogy a nyelvi, a gazdasági, a morális és egyéb társadalmi változások miatt egyre nehezebb.

József Attila tanításának legalapvetőbb kérdései elválaszthatatlanok a közoktatás, azon belül az irodalomoktatás általános kérdéseitől. Nem vagyok maradi, tudom, hogy az iskola nem múzeum, nem zárvány; nem légtüres térben, hanem a változó társadalomban működik. Természetesnek tartom, hogy korszerűsíteni kell az oktatás szerkezetét. Azt is belátom: ehhez a tantárgyak közötti aránymódosításra és a tárgyakon belüli átértékelésre is szükség van. Ugyanakkor bőrömmön érzem, hogy a magyar oktatás a sokadik válságát éli át az utóbbi évtizedekben. Kapkodó tervek, ötletek jelölik ki az utat. Egyetlen példaként a kétszintű érettségi gyors és erőltetett bevezetésével kapcsolatos átokfutást említem. Az információhiány miatt egyszerűen bizonytalanodnak el a szülők, a diákok és a tanárok. Szétzilálódik az oktatás amúgy sem szilárd rendszere. A kétszintű érettséggel nagyobb bajok is vannak. Attól tartok, hogy ez a jó elemeket is tartalmazó változtatás a nyelvi és irodalmi tudás lényeges csökkenéséhez vezet. Amíg az emelt szintű vizsgára készülő kisebbség a lexikális adatokat biflázza, a többség nyilván annak örül, hogy az erősen megrostált anyaggal könnyebben boldogul. Az érettségizető tanárok eközben továbbképzésen szembesülhetnek az iskolák közötti eltérő követelményekkel és a túlszabályozott, bürokratizált rendszer buktatóival.

Az egyetemekre pályázók az újabb és újabb felvételi előkészítőket végzik; a kiadók sorra dobják piacra a vegyes színvonalú tesztkönyveket. Eközben egyre távolodunk a babitsi eszménytől (*Irodalmi nevelés – Egy tantárgy filozófiája tanulók számára*). Ő még úgy vélte, az irodalomtanár akkor gyakorolja méltó módon a hivatását, ha gondolkodni és

beszélni tanít. A gondolkodáshoz azonban szándék és szabadság is kell. Görcsbe ránduló gyomorral és lélekkel nehéz önálló véleményt megfogalmazni. A felvételi pontvadászat során tucatnyi kétségbeesett szülővel és diákkal találkoztam: a tanulók jelentős hányada jár különórákra; az alma mater mellett sok helyütt működik „árnyék tanári kar”.

Módosul a társadalmi elvárás; az iskola és a szülők kapcsolata is átalakulóban van. Ha a szülők egyre nyomatékosabban megrendelőként léphetnek fel, előbb-utóbb sérül az iskola érték közvetítő szerepe. Elválík egymástól a lényeg és a látszat; hiszen fontosabb a felvételihez szükséges jó jegy, mint a tudás. Azt tapasztalom, hogy napi gyakorlattá válik az érdemjegyek felértékelése. Eközben évek óta érzékelhető, miként csökken a magyar nyelv és irodalom presztízse. A képzőművészeti és az ének-zenei nevelés megbecsüléséről sajnos ennél is rosszabbak a tapasztalataim. Egy haszonelvű, az anyagi értékeket ilyen gyorsan és ilyen aránytalanul előtérbe állító világban ez sajnos szükségszerű jelenség. Itt nemcsak a pénzért folyó küzdelemre, hanem ennek halmozott hatásaira is gondolok (a diákok és a szülők szabadidő-szerkezetétől egészen a társadalmi mobilizációig).

Alaposan átalakult a társadalomnak az anyanyelvhez és az irodalomhoz való viszonya. A rohamosan terjedő nyelvi igénytelenség, nyegleség a középiskolákban is általánossá vált. Úgy tűnik föl, hogy egy formáját veszítő, hagyományainak könnyen búcsút intó világban minden szabály, rend ellenszenvenessé, maradvá válhat. A *szabadság rendjéért* fellépők hamar megkapják a konzervatív, illetve az ortológus címkét. (Itt legszívesebben az első sorától az utolsóig idézném a *Levél a nacionalizmusról* című Németh László-írást.)

Olyan iramban alakul át szóhasználatunk, hogy Berzsenyi, Csokonai, Mikszáth, Jókai művei mellett hovatovább József Attila verseihez is értelmező szótárra lesz szükségük a középiskolásoknak. Ha nem figyelünk rá, az órákon kommunikációs szakadék jön létre. A más nemzedéki tapasztalatokkal rendelkező irodalomtanár természetesnek vehet olyan fogalmakat, bölcséleti, közgazdasági és egyéb összefüggéseket, amelyekről a középiskolásoknak nincs tudomásuk; tapasztalatuk pedig végképp nem lehet. Hosszan sorolhatnám a diákjaim által elkövetett szótévesztéseket, elemi félreértéseket, stílushibákat, de alighanem elég lesz egy József Attilával összefüggő friss példa. Egyik tanítványom a *Hazám* elemzésében ezt írta: a költő a társadalom bajairól szól, vagyis az öngyilkosságról, a kivándorlásról és a *szingliről*. Ilyenkor mindig az osztály derültsége nyugtat meg: amíg nevetnek, érzik a botlást.

A kifejtetlenül és esetlegesen felsorolt társadalmi hatások nyilván számos lényeges elemmel egészíthetők ki. Többségükkel akkor is együtt kell élnünk, ha ezek munkánk hatékonyságát rontják. Egyszerűen azért, mert esélyünk sincs a megváltoztatásukra. Bőségesen elég azoknak a feladatoknak az elvégzése is, amelyek valóban ránk várnak. Mielőtt ezekről szólnék, leszögezem: aggodalmaim ellenére sem vagyok szélsőségesen borúlátó József Attila tanításával, befogadásával kapcsolatban. Sokrétegű, megkérdőjelezhetetlen jelentőségű alkotónak tartom. Az általa megfogalmazott tapasztalatok, felismerések nem veszítették, nem is veszítik el érvényüket. Hiszem, hogy mindig lesznek értő olvasói. (Bár az is valószínűsíthető, hogy nem lesz olyan reneszánsza, népszerűsége, mint amilyen évtizedekkel ezelőtt volt.) Rendkívüli életművét jelentős írók, költők (Nagy László, Pilinszky János, Orbán Ottó, Károlyi Amy, Beney Zsuzsa, Somlyó György, Juhász Ferenc, Esterházy Péter) méltatták, és egymástól lényegesen eltérő világképű irodalomtörténészek (Gyertyán Ervin, Szabolcsi Miklós, Németh G. Béla, Tverdota György, Bókay Antal, Miklós

Tamás stb.) értékelték, kanonizálták. Erkölcsi felfogása, világlátásának számos eleme, motívumainak, trópusainak sokasága szervesen beépült a XX. századi magyar lírába.

Weöres Sándor nem minden ironia nélkül írta *József Attila* című epigrammájában: „Volt anakoréta, próféta, staféta, most már megdicsőült állami poéta.” Ennek az „állami poétaságnak”, méltatlan ideológiai kisajátításnak reményeim szerint vége szakadt. Ez nem azt jelenti, hogy ne találkoznánk ezután is a „süket Hivatal” koszorúival.

Az utóbbi évtizedekben számos olyan kiadvány jelent meg, amelynek fenntartás nélkül örülhetünk, és amelyeket a középiskolai irodalomtanításban eredménnyel használhatunk. Aránytévésztően egyoldalú lenne hozzászólásom, ha legalább néhányat nem említénék közülük. József Attila több kötete is hozzáférhető faksimile kiadásban. Műveiből tematikus válogatásokat adtak ki. A róla szóló és az őt megidéző portréversekből antológia látott napvilágot. Zelki János összeállításában megjelent a *Már nem sajnó* (József Attila legszebb öregkori versei) című kötet. Diákjaink kezébe adhatjuk Szántó Judit, Vágó Márta. Illyés Gyuláné és Németh Andor visszaemlékezéseit, a *Szép Szó* József Attila-emlékszáma új kiadását. Olvashatjuk a költő tanulmányainak és cikkeinek hiteles, gondozott szövegét. 1987-ben megjelent a *Kortársak József Attiláról* három kötete. Stoll Béla megszerkesztette verseinek kritikai kiadást. Segítségével fakultációra járó diákjaimmal közösen vetettük össze a kéziratváltozatokat és a végleges szövegeket. Nyomon követhettük, hogyan lényegültek át a *Kései sirató* durva minősítései („Mint utolsó ringyó” – „Mint senki lánya” – „Mint kitaszított nő” – „Mint lenge, könnyű lány, ha odaintik”), hogyan formálódott az *Eszmélet*, a *Dunánál* vagy a *Hazám* némelyik sora. Az említendő és az oktatásban is felhasználható eredmények közé tartoznak a József Attila-CD-k; és nem hagyható ki a sorból Jeleniczki István lírai dokumentumfilmje, amelyet a közelmúltban mutatott be a Duna Televízió. A középiskolai tanároknak és diákoknak komoly segítséget jelenthet a *Matúra klasszikusok* József Attila-kötete (*Medvetánc, Nagyönfű* – gondozott szöveg – szerkesztette: Tverdota György; Bp. 1999), a *Forrás* kiváló József Attila-száma (2003/12.), végül a az *In memoriam* című sorozat legutóbbi kötete (*József Attila*. szerkesztette: N. Horváth Béla; Bp. 2004).

Bár nem tartom irodalmi alkotásnak, kiadásával (kiadhatóságával) kapcsolatban is aggályaim vannak, dokumentum jellege miatt meg kell említenem a *Szabad ötletek jegyzéke két ülésben* című szöveget. Egyik-másik diákom már a József Attila-órák előtt hallott róla. Érdeklődésük alkalmat teremtett arra, hogy beszéljessünk a betegség, a műalkotás és a filológusi felelősség kérdéséről. Mindezt azért is említem, mert tudok olyan középiskolákról, ahol a tanár felolvasta, „elemezte” az írást. Úgy vélem, kellő szakértelem híján, a tanulók kíváncsiságának (botrányéhségének?) engedve, többet ártnak vele, mint amennyi hasznot remélhetnek tőle. Régi tapasztalatom, hogy a gimnazisták jó része hajlamos sommásan minősíteni József Attila betegségét. (Ritka kivételnek számít az a diákom, aki tudományos igényű források feldolgozásával írt dolgozatot a költő kórképéről.)

Befejezésül József Attila tanításának néhány pedagógiai tapasztalatára térek ki. Azzal kezdem, amire korábban részben utaltam: miért nehéz ez a feladat. Egy a sikert, a karriert, az ismertséget aránytalanul előtérbe helyező világban kellene megismertetnünk, elfogadtatnunk, megszerettetnünk egy tragikus sorsú, szorongásaival küszködő, büntudatos, sokszor összeférhetetlen, késhegyig vitatkozó személyiséget. Ez utóbbi a kortársak, a lehetséges barátok egy részét is elidegenítette tőle. Weöres Sándor egyik kiadatlan levéltöredékében olvasom az alábbi sorokat: „Többször próbáltam József Attilával barátságot kötni és ez a szándék

sose vált nyilvánvalóvá csaknem ellenséges vitáinkban. És emlékszem Attila is szívből barát-kozott volna velem: emlékszem ölelésnek-induló kézmozdulataira, melyek félúton mindig abbamaradtak.” Ráadásul ez a művész az önelemzésnek, az önkínzásnak, a szeretethiány és a szeretetigény kimondásnak olyan fokára jutott el, amelyet a középiskolások egy része csupán gyengeségnek, viszolyogtató érzelmeknek tekint. Az általa megfogalmazott társadalmi, erkölcsi kérdések egy részével sem könnyebb a dolgunk. A szegénységnek ezt a mértékét, a szolidaritásnak és az azonosulásnak József Attila-i élményét szintén hitetlenül, tanácstalannul szemléli a diákok tekintélyes hányada. Atomizálódó társadalmunkban egyre kevesebb az esélyük, hogy az egymásra utaltság példáival találkozzanak.

Hol kezdődik a költővel és műveivel való megismerkedés? Mivel egy nyolcosztályos gimnáziumban tanítok, és elsősorban a felsősöket oktatom, elvileg egyszerű lenne a válasz: természetesen a 12. osztályban. (Ez attól is függ, hogy kik és milyen módszerrel tanították a korábbi évfolyamokat.) Akadnak persze szemelvények, költemények a korábbi években is. Ha rajtam múlna, minél korábban kezdeném verseinek olvastatását és élettrajzáinak megismertetését. Minden bizonnyal számos előítélet elkerülhető, oldható lenne így; könnyebb lenne az érzelmi azonosulás. A felsősök esetében számos társítási lehetőség adódik. Gondoljunk csak a Villont vagy Rimbaud-t fordító József Attilára! Ady utóélete kapcsán ugyanúgy szólni lehet róla, mint Juhász Gyula felfedezettjeként, Babits elfogult, szélsőséges bírálójaként. (Ritkán hallottam iskolában akkora csöndet, mint amikor a kritika néhány szemelvénye után bemutattam József Attilának Babitshoz írt levelét.) A *várászhegy* részleteinek megismerése és szerzőjének magyarországi kapcsolatai kínáltak alkalmat a *Thomas Mann üdvözlése* című vers felolvasására. És a kortársak közül ne feledjük Kosztolányit, akitől fakultációs csoportommal a *Barkochbát* is elemeztük.

A legösszetettebb, legnehezebb és legnehezebb természetesen magának a József Attila-életműnek a megtanítása. Más dolog ismereteket átadni róla, megint más megküzdni az ilyen-olyan ellenállással, a gondolkodásbeli tunyasággal, a diákok (szülők) vers-elemzési sablonjaival, az internetről letöltött értelmezésekkel. A feleletek és az elemzések között mindig akad olyan, amelyik feledteti a tiszavirág-életű kudarccokat. És akkor ismét úgy gondolom (amit persze sohasem kérdőjeleztem meg igazán), hogy mégis körbe kell adni a *Kosztolányi* című vers kéziratának másolatát, érdemes három osztály előtt arról faggatni Domokos Mátyást, hogy milyen volt József Attila és Illyés Gyula kapcsolata. Fontos lesz felidézni Déry Tibor emlékező szavait a *Szép Szóból*, elemezni Nagy László, Pilinszky János, Weöres Sándor és Orbán Ottó József Attila-verseit.

Tanárként nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az életmű megismerésének több rétege van. Számolnunk kell az értelmezés életkori, intellektuális, érzelmi és tapasztalati korlátaival. Türelmetlenségünkkel, előítéletünkkel ne riasszunk el senkit József Attila olvasásától! Mint ahogy Illyés, Weöres, Kassák, Ady verseitől sem. Az a legfőbb feladatunk, hogy felkészítsük a következő nemzedékeket az értő olvasásra, az alkotások befogadásra. Weöres Sándort szabadon idézve: tudjanak különbséget tenni az értelmetlen és a nehezen érthető vers között! És ne legyintsenek semmire az első olvasás után, hanem legyen kíváncsiságuk, türelmük „vallatni”, megfejteni a műveket! Így marad esélyük arra, hogy saját József Attila-képük, saját Ady-képük, saját Pilinszky-képük legyen.

Utópia ez? Természetesen. De e nélkül a tökéletesen megvalósíthatatlan eszmény nélkül nem is érdemes tanítani.

ÁRPÁS KÁROLY

Középiskolás fokon

Feleselhetünk-e a nemzeti klasszikusokkal? Megmarad-e akkor a tekintély tisztelete, ha az azt közvetítők sem gyakorolják? Beszorítható-e bármilyen közoktatási tanterv óravázlat-ketreceibe a művész? Vagy akár az ember? Mit is tanítunk a következő nemzedéknek: azt-e, akit/amit közvetítünk – vagy azt, aki közvetít? Úgy vélem, e kérdések bármelyike a huszadik századi ember lázadásához kapcsolható, s ezt az avantgárd lázadást látványosan a fiatalok élik meg; az akkori és a mostani kamaszok. Kosztolányi úgy vélte, az igazi művésznak egyszerre kell gyermeknek és felnőttnek lennie; Weöres játékosága így lehetett az életmű meghatározó eleme – József Attila ezért lehet minden diák önkifejezésének megkönnyítője. De milyen József Attila jelent-jelenik meg a középiskolában?

Ma visszatekintve már látom: nem volt könnyű feladata Ádám Károlyné tanárnőnek, amikor a Petőfi-év (1973) ragyogó tavaszán József Attilára akarta irányítani a szakközepes érettségire készülő diákjainak figyelmét. Provokáló kérdései, merész ívű eszmefuttatásai és a tananyagtól való eltávolodása arra készítetett bennünket, hogy komolyan vegyük kérését: a szöveggyűjtemény helyett az Összessel jártunk óráira. S mikor látta, hogy gondolatainkkal el tudunk szakadni a tankönyv „kályha-anyagától”, akkor azt a feladatot adta, hogy két-háromoldalas versértelmezéseket írjunk, fejenként hármat. Bár csak egyedül lettem az évfolyamból pályaelhagyó, de ma is emlékszem a koleszos vitákra, ahogyan „írhatóvá” beszéltük József Attila-élményünket. Nekem a *Tanítások* volt a kedvenc ciklusom: keresztény neveltetésem éppúgy talált érveket elfogadására, mint a környezetemben felbuzgó kritikus KISZ-évek reformra vágyó heve. Nem tudom, hogy az új gazdasági mechanizmus befagyása idején másutt milyen ideológiai ballasztja volt a középiskolai József Attila-oktatásnak; nekem e versek boldog fiatalságot idéznek. És nem okozott nehézséget a „proletárköltő” elfogadása sem: általános iskolás irodalmi színpadok emléke volt a *Lebukott* vagy a *Tömeg*, de fűjtam a *Szocialistákat* is.

Az egyetemi oktatás József Attila-képéről most nem kívánok számot adni. A késő délutáni szemináriumok hangulata vagy a *Szabad ötletek...* éjszakai gépelésének izgalmai épp úgy nem tartoznak ide, mint a viták vagy a vizsgák emléke. A középiskolai tanításról írok.

Tíz év telt el, s 1983-ban kezdő középiskolai tanárként magam is egy szakközépiskolában kaptam feladatként a költői életmű tanítását. A szegedi Vedresben nem várták el, hogy pályaelhagyókat neveljek – mégis szerettem volna az építős diákoknak élményemet közvetíteni. Miközben a tananyag a *Tiszta szívvel* indított, s innen vezette el-le a szocialista magyar irodalom legnagyobb alakjának eszme-idolját, addig én az avantgárd költőre irányítottam a figyelmet. A *Nem én kiáltok...* vagy a *Kopogtatás nélkül...* szerzője közelebb volt hozzájuk, mint a világháborús életérzés nemzedéki megszólalása. (Szerencsére!)

Látva-érzékelve érdeklődésüket, kísérleteztem: a költői életmű munkásversek tanította sajátosságát (a mikro- és makrokozmosz összefonódása) hogyan lehetne a tájversekben is fölmutatni – ám ez nem mindig sikerült. Magam sem ismertem a „szakmát” ennyire, ráadásul az összetett és komplex képek próbára tették az asszociációs képességeket, érzékelhető volt a gimnáziumi általános műveltségi ismeretek hiánya. Viszont a tanulók nagyon fogékonyak voltak a magány kifejezésére, s érzékelték a sokféle színezetű anya-szerető-nő viszonyt.

A rendszerváltás nemcsak a Nemzeti Alaptantervet hozta, hanem iskolaváltást is: a Deák Ferenc Gimnáziumba kerültem. Új és új kihívással néztem szembe nap mint nap: az eddigi tapasztalatokhoz képest elképzelt gimnáziumi tanulóimmal kellett találkoznom a valóságban – s eközben elfordult alattunk a Föld. A végzősök némelyike a politikai szabadságot a „vörösök” nem-tanulásában hirdette megélni, s többet kellett a napi politikai történések követésére szánni az időt, mint arra, hogy megkeressem az életmű megvilágításának új szempontjait. Így tevődött át a figyelem az oeuvre mélységeinek mérésétől a párttól és a szovjet szocializmus maradványaitól való megtisztítására – ez még érdekelt is (a diákokat csak a végeredmény: mit nem kell tanulni). Sokkal szomorúbb volt, hogy (ez lett a jövő „trendvonala”) hihetetlenül megnőtt az érdeklődés a költő betegségei és öngyilkossága iránt. Ez az intimitás-sértő kíváncsiság nem állt arányban az életmű megfelelő alaposságú ismeretével, emellett a diákok reakcióiban és „receptióiban” kezdtek jelentkezni egy másféle indíttatású uniformizálódás jelei is. A Vedresben én is írtam otthoni verselemzéseket, s a legjobbak képesek voltak önmagukat adni. Itt az elitnek induló gimnáziumban az elemzések közös jegye egy, a korábban mások által kialakított József Attila-kép középiszkolai követelményhez történő igazítása lett. Kérlelő kíváncsiságomat a tananyag és a követelmények túlterhelésének érvével hárították el. S ez nem csak egy-egy osztályra volt jellemző.

A változás-változtatás lehetőségeit ígérte a kerettanterv országos és a humán tagozat helyi bevezetése. A válogatott olvasók irodalmárrá nevelése egy megújított József Attila-kép kialakítását kívánta. A kerettanterv szabadsága, a tagozat emelt óraszama lehetővé tette, hogy a hagyományos sikertémák (apa- és anyakép, szerelem, magány) mellett megjelenjen az Isten-kép kutatása, a József Attila-i haza- és nemzetfogalom megvilágítása és az antropomorfikus látásmód értelmezése. Ehhez föl lehetett használni a kortárs folyóiratok elemzéseit is – ennek jelentőségét növelte, hogy ezzel mintegy bevezettem a diákokat az élő irodalom világába. (Ebben társam lett a Tiszatáj szerkesztősége: elindították a „Diákmelléklet”-sorozatot.) Legmerészebb tanítási próbálkozásom is ide kapcsolható. Elképzelésem lényege a huszadik századi magyar költészet két gyűjtőpontba állítása volt: a stílusirányzatok szintézise felől közelítve József Attilát és Weöres Sándort helyeztem a modern magyar irodalom kettős középpontjába; a többiek pedig hozzájuk viszonyítva kívántam bemutatni. Elgondolásom alapja az volt, hogy a költői világkép létfilozófiai és esztétikai egyensúlya biztosíthatja a világot felölelő művészi ábrázolás megvalósításának lehetőségét. Nem akarom a tananyag elrendezését másfél év viszonylatában részletezni, de azt hiszem, diáknak, tanárnak (és a belátogató kollégáknak) egyaránt izgalmas próbálkozás volt. A kísérlet sikerét kérdésessé tette, hogy a befejező félévben az érettségre kellett koncentrálni, azaz visszatértünk a „sztenderd” tananyaghoz (no meg az is, hogy csak egy osztályban csináltam ezt).

Az ezredforduló oktatáspolitikája új tantervi elgondolással állt elő, amelynek másságát a „kimenet” újraszabályozása csak erősítette. Magam is részt vettem a kétszintű magyar érettségi vizsga kialakításában, de közben történt egy ennél fontosabb változás is: megjelent a középiskolában az az új nemzedék, amely már a rendszerváltás fiatalsága volt – s úgy tűnt, úgy tűnik, a tantervi programok összeállítói sokkal jobban ismerik ezeket a kamaszokat, mint mi (az idősebb tanári generáció). Rájuk, a diákokra jobban figyelve a program összeállítói a tananyagból, szöveggyűjteményekből kihagyták, kihagyják a „problémás” verseket; ismét csak akkor mutathatunk-taníthatunk teljesebb József Attila-képet, ha az Összesből dolgozunk. Ám ez ellen is van „orvosság”: nemcsak a tananyagot csökkentik, hanem a tananyagra szánt időt is – ismét a „diákok túlterheltsége” jelszavával. Az iskolában kötelezően eltöltendő idő egyre fogy – s hogy az iskola utáni elfoglaltság szervezősekor mi, nevelő-oktatók nem tudunk versenyezni a posztmodern fogyasztói társadalom szórakoztató programjainak kínálatával? ... A szabad verseny korát éljük.

Merre tovább József Attila? Itt megyek el előtted a Dugonics téren, állsz hetykén, zsebre dugott kézzel, arcodon nem annyira a Horger-megbántás bánata, mint inkább a dac:

*...nem középiskolás fokon
taní-
tani.*

Bekerültél a halhatatlanná ütött hat szerző közé, akinek teljes életművét kéri-kérhetik számon mind a közép, mind az emelt szinten érettségiző középiskolástól – ez jó. Hogy miképpen fogják elfogadni a diákok és az érettségizők azt, hogy ez a kitüntetés jogos... ez már a középiskolai tanárok felelőssége lesz. Mert a rendelkezésre álló tanítási idő, tantervi tananyag önmagában kevés, hogy a kritikus kamaszok elméjükkel és szívükkel is elfogadják, amire a tanterv utasítja őket. Mert a fiatalok lázadásával minden időben számolni kell, annak ereje azonban nem konstans: hol nagyobb, hol kisebb erejű – s nem is vagyok biztos abban, hogy az a jó, amikor kisebb.

...jó szóval oktasd, játszani is engedd...

Hetven évesek a *Levegőt!* szavai, de a tanács megfontolandó. A huszonegyedik századi diákokat a gondolkodó költő József Attila versei fogják, foghatják meg, illetve a költeményeknek érzelmi telítettsége – ez utóbbira ebben a kiüresedő világban egyre nagyobb szükségük lehet.

És a centenárium? Az ilyen „nagy évfordulók” lehetőségek arra, hogy konzumvilágunkban egyszer-egyszer az is megjelenjen a kultúrfogyasztói kampányban, ami valóban érték. S ha ehhez ma már csak ilyen kampány hívhatja fel a figyelmet, akkor legyen! Így legyen.

LAMI PÁL

József Attila tanítása

Hadd kezdjem egy tanulságos nem gimnáziumi, de a gimnáziumi oktatáshoz szorosan köthető személyes emlékkal. A kilencvenes évek közepén, mielőtt megszűnt volna a szóbeli felvételiztetés az Eötvös Loránd Tudományegyetem és az ország csaknem összes jogi fakultásán, rendszeresen vállaltam a szóbeli vizsgázók kérdezését és értékelését a budapesti egyetemen. A felvételizők, különösen a budapesti és a nagyvárosi vizsgázók nyilvánvalóan felvételi előkészítőkön, illetve érettségi és felvételi tételeket kész formában találó, igen népszerű, de a gimnáziumi magyar- és történelemtanítást szó szerint hátba támadó kiadványok kliséit, uniformizált szövegeit mondták fel a magas pontszám biztos reményében. Emlékszem egy felvételiző fiatalemberre, aki József Attilát húzva azt mondta: nem tudja a tételt. Mondtam, nincs tétel, beszéljen József Attila költészetéről. Megismételte, hogy nem tanulta meg a tételt, de felszólításomra, hogy mondja el, mit tanult a gimnáziumban József Attiláról, bátortalanul kezdve, de egyre felszabadultabban (mint akinek nincs mit veszítenie) nagyszerű József Attila-portrét adott abban a hiszemben, hogy ezzel ki is esett a versenyből. Feleletében érezni lehetett a kitűnő tanári munkát, a magyar-tanárnak a harmóniát kereső, darabokra széthulló személyiségű, a szeretet legkisebb gesztusaiba kapaszkodó költőt hangsúlyozó József Attila-képét, amelynek hitelességében a vizsgázó nem bízott, s érezni lehetett a József Attilával ismerkedő diák felfedezéseit és kérdéseit, amelyek hitelességét csak vizsgáztatói unszólásra merete vállalni. (Őszintén remélem, hogy a fiatalember azóta jogász, magam maximális pontszámmal támogattam ebben, de inkább azt remélem, hogy mer önállóan, az előre gyártott kliséktől függetlenül gondolkodni.)

Mindezt azért elevenítettem fel, hogy rá lehessen mutatni, mennyire előbbre való mind a tanár, mind a diák részéről a személyesen átélt, kiküzdött és megalkotott kép egy-egy költőről, íróról, mint az érettségizőket és felvételizőket „segítő” kiadványokban „kidolgozott tételek” tetszetős, de belső tartalom nélküli felmondása. Az átélt megismerésen alapuló személyes kép kialakítását József Attila esetében már a költő halála pillanatától kezdve megnehezítette a sok-sok torzítás, hamisítás, egyfajta kíméletlen ideológiai küzdelem a kisajátításra és az életmű szűkítésére, akár az esztétikai meggondolások ellenére is. Irodalmunk talán egyetlen nagy szerzőjére sem ragasztott az utókor annyi, a befogadót, különösen a fiatal manipuláló és félrevezető, de vizsgán, amikor a „tétel” felmondása biztonságosabb és gyümölcsözőbb, mint gondolatainkról számot adni, annyi sommás, előítéletesen nyugvó, végső fokon az életműtől eltávolító és elzáró közhelyet. De az is tény, hogy az irodalom- és oktatáspolitikában kijelölt torz kép évtizedekig igaztalanul és szinte teljesen elhomályosította József Attila nemzedéktársait, a Nyugat második nemzedékét.

Ennek a többrétegű és -irányú félrevezetésnek máig ható nagy ára van – nemcsak az irodalmi tudatban, hanem a nagyközönség számára is manifesztálódó irodalomoktatási hangsúlyokban és arányokban is. A lélegzethez jutott ország demokratikusan megválasztott oktatási vezetése 1991-ben jelölhette ki először a középiskolai írásbeli érettségi tételket. Az eltelt közel másfél évtized évenkénti három írásbeli tételét áttekintve azt látjuk, hogy önálló tételként József Attila egyetlenegyszer, 2000-ben az Óda című verssel szerepel a gyűjteményben. Korábban, legutoljára 1998-ban, összesen négyszer foglalkozhattak az érettségizők, ha akartak, József Attilával egy-egy tematikus tétel kidolgozásakor a szerelem (1991), a számvetés (1992), a táj, szülőföld, otthon (1996) és a magány (1998) lírai interpretálásában. Annak tudatában, hogy a tételalkotók a XX. századi irodalmat részesítik előnyben, és szinte semmiképpen sem választanak témát a romantika előtti korszakokból, aligha lehet ezt a József Attilát nem méltón reprezentáló listát másként értelmezni, mint a mindenkori oktatási kormányzat tartózkodását a problematikusán értelmezett és a középiskolában sokáig vitathatóan feldolgozott életművel, pontosabban annak ingoványossá tett talajával szemben. (A „statisztika” 2005-től már nem javítható, hiszen a közép szinten érettségizők ettől az évtől kezdve hagyományos értelemben vett, irodalmi tárgyú, értekező műfajú dolgozatot többet – vagy legalábbis egyelőre – kötelezően nem írnak.)

Pedig József Attila egyike azoknak a kiemelt költőknek, akiknek teljes életműve számon kérhető az érettségi vizsgán – Petőfi, Arany, Ady, Babits és Kosztolányi míveltségében. (Eddig legalább húsz magyar szerző szerepelt ilyen követelményszinten.) Nehéz attól a veszélytől eltekinteni, hogy az érettségi vizsgának a hagyományos humán műveltséget át- és leíró átalakítása mennyire kedvez a tételforgalmazó kiadóknak. De számolnunk kell azzal is, hogy a József Attilát csaknem éretten, tizennyolc éves korban olvasó tanuló diákok egy, a közoktatás szempontjából jórészt kedvezőtlen irányban megváltozott világ gyermekei. A külső világban sokat esett a hagyomány, a múlt értékeinek tisztelete, átfarmálódott a kultúra és az életmód, a gyorsan megszerezhető örömök és élvezetek iránti mohóság háttérbe szorított korábban kikezddhetetlen erkölcsi értékeket, egyre kevesebben tudják átadni magukat az igényes művelődés örömeinek. A gimnazisták tudatát is mélyen áthatja a hasznosnak tartott és a „feleslegesnek” vélt ismeretek, illetve az anyagi és a szellemi értékek szembeállításának az utóbbiak kárára. A tudásban és a műveltségben a mai középiskolás generáció elsősorban az érvényesülés lehetőségét látja, s nem tiszteli annak önértékét.

Sokan és joggal panaszozzák, hogy a rangos irodalom a közérdeklődés peremére szorult, s ennek bizonyítékául a fiatalok olvasási kedvetlenségét hozzák fel. A megállapítás mint lelet igaz, de azt is tekintetbe kellene venni, hogy az irodalmat nemcsak ez a korosztály hagyta cserben, hanem már korábban, ingatag igényeivel, az ún. művelt nagyközönség, a szöbűvészettel megelégedő írói rend (a tét nélküli irodalom, ahogy Domokos Mátyás mondta) és – sajnos – a hagyományos műveltségképet romboló külső nyomásnak engedő oktatáspolitikai is felelős a rangos szépirodalom peremre szorulása, a gimnáziumban is súlytalanná válása miatt. Pedig mindeddig a magyartanítás legszorongatóbb dilemmája s egyben legszebb kihívása az volt, hogy – főleg nagy lírikusaink esetében – szinte csak remekművekkel foglalkoztunk.

Személyes, már tanári élménnyel kezdtem, személyes, még diákélménnyel fejezném be. 1969 tavaszán, néhány héttel az érettségi vizsga előtt egy budai gimnáziumban Jávor tanár úr ezt adta dolgozatkímül: József Attila tanítása. Mindenki lázasan írni és idézni kezdett, sok-sok egyéni és átélt József Attila-kép rajzolódott ki. Örültünk a lehetőségnek, megfogalmaztuk, mit jelent nekünk József Attila. Nem segítettek nyomtatott tételek, nem keresgélhettünk a világhálón, a tanár úr viszont egy pár nap múlva elégedetten olvasta fel a legjobb dolgozatokat. Így többszörösen is értelmet nyert a Horváth János-i definíció, hogy az irodalom „írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével.”

Középiskolás fokon nem kívánhatunk méltóbbat a József Attila-centenáriumtól, mint hogy maguk a versek jussanak el újra nyitott, fiatal olvasókhoz.

